

1999 ж. шыға бастады

Тіркелген куәлік № 13395-Ж
Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
22.02.2013 ж. берген

Редакция алқасы

Н.Л. Сейтахметова (бас редактор)
А. Сағиқызы (бас редактордың
орынбасары)
Ш.Е. Джаманбалаева
Е.У. Байдаров
Ә.А. Құранбек
Д.М. Жанабаева
М.К. Бектенова
З.К. Шаукенова
А.М. Амребаев
Ш.М. Жандосова
Ж.С. Сандыбаев
Л.Н. Токтарбекова (жауапты хатшы)

Редакционная коллегия

Н.Л. Сейтахметова (главный
редактор)
А. Сағиқызы (зам. главного
редактора)
Ш.Е. Джаманбалаева
Е.У. Байдаров
Ә.А. Құранбек
Д.М. Жанабаева
М.К. Бектенова
З.К. Шаукенова
А.М. Амребаев
Ж.С. Сандыбаев
Ш.М. Жандосова
Л.Н. Токтарбекова (отв. секретарь)

Регистрационное свидетельство
№ 13395-Ж выдано Комитетом
информации и архивов
Министерства культуры
и информации Республики
Казахстан 22.02.2013 г.

Издается с 1999 года

ISSN 1999-5849 (Print)
ISSN 2959-7544 (Online)

**ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ-
ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖУРНАЛ**

Адам әлемі

**ФИЛОСОФСКИЙ И ОБЩЕСТВЕННО-
ГУМАНИТАРНЫЙ ЖУРНАЛ**

1 (99)·2024

**Халықаралық редакциялық кеңес
Международный редакционный совет**

Сейдуманов С.Т. (кеңес төрағасы, Қазақстан)
Зияуддин Сардар (Ұлыбритания)
Фиерман У. (АҚШ)
Аматаякул Супаквади (Таиланд, Италия)
Халилов С. (Әзірбайжан)
Мехди Санаи (Иран)
Лекторский В.А. (Ресей)
Тощенко Ж.Т. (Ресей)
Кенан Горсой (Түркия)
Шермухамедова Н.А. (Өзбекстан)
Бюлент Шенай (Түркия)

© Философия, саясаттану және дінтану институты
050010, Алматы, Шевченко көшесі, 28
<https://adamalemijournal.com>

© Filosofia, saiasattanu және dıntanu instituty
050010, Almaty, Şevchenko köşesi, 28
<https://adamalemijournal.com>

**Қазіргі қоғамның философиялық мәселелері *
Философские проблемы современного общества**

Сартаева Р.С. ПРОБЛЕМА СПРАВЕДЛИВОСТИ В ОБОСНОВАНИИ КУЛЬТУРНО-ЦИВИЛИЗАЦИОННОГО ПРОЕКТА РУСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН «СПРАВЕДЛИВЫЙ КАЗАХСТАН»	3
Нурмуратов С.Е., Жанабаева Д.М., Қоянбаева Г.Р., Қожамберлиев Б. ЗАМАНАУИ БҰҚАРАЛЫҚ САНАНЫ ЗЕРДЕЛЕУДІҢ АКСИОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	16
Zhangalieva A.R., Yessim G., Rakhmatullina Z.Y. PHILOSOPHICAL INTERPRETATION OF TIME AND SPACE IN THE KAZAKH FALSAFE	26
Джаманбалаева Ш.Е., Сағиқызы А., Тленчиева Ш.М. ҚОҒАМДЫ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАУ ПАРАДИГМАСЫНДАҒЫ БАҚЫТ: ТҰЖЫРЫМДАМАЛАУ, ӨЛШЕУ ӘДІСТЕРІ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ МӘЛІМЕТТЕР БАЗАСЫН ПАЙДАЛАНУ ТӘЖІРИБЕСІ	33
Раев Д.С., Сыбанбаев Қ., Тоқмұрзаева А.Ж. ТІЛ БИЛІГІ ФИЛОСОФИЯСЫ: ЛИНГВОЦЕНТРИСТІК ДИСКУРС	50
Саясат. Қоғам. Мәдениет * Политика. Общество. Культура	
Дунаев В.Ю., Курганская В.Д., Абрахматова Г.А. СТРАТЕГИЧЕСКИЙ МЕНЕДЖМЕНТ ЭЛЕКТОРАЛЬНЫМИ ПРОЦЕССАМИ: ЦЕЛИ, ПРИНЦИПЫ, ТЕХНОЛОГИИ	61
Исаева М.И., Исабаева Н.А., Шимаева С.М., Ешпанова Д.Д. ЦИФРЛЫҚ ТҮРКІ ӘЛЕМІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАННЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ДИСКУРСЫ: МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН ШЕКТЕУЛЕРІ	73
Burkitbayev Zh.G., Burkitbayeva Zh.M. TRANSLATION AND THE FORMATION OF KAZAKHSTAN IDENTITY: THE ROLE OF LANGUAGE AND CULTURE	82
Zhalilov Z.G., Bатыrkhan B.Sh., Amirbekova S.K. KAZAKHSTAN AND THE ISLAMIC WORLD: TRADE AND ECONOMIC INTERESTS AND INITIATIVES	91
Ташбулатова М.К., Саудабекова Э.К., Мұқан С.М., Ниязгулова А.А. МИРОВОЗЗРЕНИЕ В СИСТЕМЕ КУЛЬТУРЫ	107
Kaupenbayeva S.M., Alikbayeva M.B., Moshkanova E.E. ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS AND ECOLOGICAL ACTIVITY AS FORMS MANIFESTATIONS OF ECOLOGICAL CULTURE	121
Дінтанулық және исламтанулық зерттеулер * Религиоведческие и исламоведческие исследования	
Abzhalov S.U., Bazarbayev K.K., Nurmatov Zh.Y., Abdrassilov T.K. AN ANALYSIS OF CONTRIBUTION OF JADID MOVEMENT IN MODERNISATION AND REFORM OF EDUCATION IN CENTRAL ASIA	129
Байтенова Н., Жорабек Ж. САЯСИ ИСЛАМИЗМ: ИСЛАМИЗМНЕН ПОСТИСЛАМИЗМГЕ	143
Камишева Г.А., Оралова Г.С., Төлебаева А.Т., Yildiz N. ИСЛАМДАҒЫ БІЛІМ ЖӘНЕ «КИЕЛІЛЕР» КУЛЬТІ	151
Zholmukhan T.M., Kairbekov N.E. FEATURES OF THE CULTURE-BUILDING APPROACH TO THE STUDY OF THE DEVELOPMENT OF THE EDUCATIONAL POTENTIAL OF THE PERSON IN THE CONTEXT OF SPIRITUAL AND MORAL KNOWLEDGE IN ISLAM	161
Сейтахметова Н.Л., Toktarbekova L.N., Bidakhmetova Sh.B., Sharonova Y.M. ISLAMIC TOLERANCE: CONCEPTUALITY, CONTEXTUALITY, PRACTICE	172

ПРОБЛЕМА СПРАВЕДЛИВОСТИ В ОБОСНОВАНИИ КУЛЬТУРНО-ЦИВИЛИЗАЦИОННОГО ПРОЕКТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН «СПРАВЕДЛИВЫЙ КАЗАХСТАН»

Р.С. Сартаева

АННОТАЦИЯ

Актуальность данного исследования состоит в том, что в условиях чрезвычайно усложняющихся, ускоряющихся и уплотняющихся (событийный ряд) онтологического и геополитического пространств особенную актуализацию приобретают проблемы субъектности государственных образований, института государства как гаранта сохранения всех типов идентичности (от национально-государственной идентичности до уровня личности и человеческой идентичности) и тесно связанных с ними проблем справедливости. Обостряющаяся борьба за ресурсы планеты, усиление тенденций «ловушки Фукидида» (повышение вероятности войны в связи с ослаблением старого гегемона и рождением новых гегемонов) обуславливают высокий уровень общественного запроса на социальную справедливость на всех уровнях структур мирового мега-социума.

Автор считает, что вопросы сохранения субъектности отдельных государств напрямую зависят от наличия у этих государственных образований собственного культурно-цивилизационного проекта. По мнению автора, в качестве такого проекта высшим руководством нашей страны был предложен проект «Справедливый Казахстан».

Цель и новизна данного исследования заключается в следующем: 1) автор считает, что именно проблема справедливости может и должна стать непротиворечивым, содержательным, объединяющим основанием государственного, национального культурно-цивилизационного проекта «Справедливый Казахстан»; 2) в культурно-цивилизационном пространстве Казахстана (в первом приближении), можно констатировать смешение казахского и европейского подходов к пониманию феномена справедливости; 3) применительно к социокультурному развитию нашей страны, может быть научно отрефлексирана и эксплицирована концепция коммунитаристского типа (из всех имеющихся на данный момент политических концепций справедливости), в которой непротиворечиво сочетались бы свобода (в консервативной версии либерализма) с традиционными ценностями казахстанского общества, включающими в себя, как особенности архетипа казахов, так и связанные, обуславливающие этот архетип особенности рациональности и лежащую в основе этой рациональности познавательную стратегию.

Ключевые слова: справедливость, культурно-цивилизационный проект «Справедливый Казахстан», субъектность, идентичность, тип рациональности, коммунитаризм, справедливое государство, либеральное правовое государство.

Институт философии,
политологии и
религиоведения
КН МНВО РК,
Алматы, Казахстан,

Автор-корреспондент:
Р.С. Сартаева,
raush_sart@mail.ru

Ссылка на данную статью:
Сартаева Р.С. Проблема
справедливости в
обосновании культурно-
цивилизационного
проекта РК «Справедливый
Казахстан» // Адам әлемі.
– 2024. – №1 (99). – С. 3-15.

Қазақстан Республикасының «Әділетті Қазақстан» мәдени-өркениеттік жобасын дәйектеудегі әділеттілік мәселесі

Аңдатпа. Бұл зерттеудің өзектілігі онтологиялық және геосаяси кеңістіктердің аса күрделі, жеделдетілген және тығыздалған (оқиғалар қатары) жағдайында мемлекеттік құрылымдардың субъективтілігі мәселесі, мемлекет институтының барлық түрлерінің сақталуының кепілі ретінде бірегейліктің барлық типінің қарастырылуы (ұлттық-мемлекеттік бірегейліктен жеке тұлға деңгейіне және адами бірегейлікке дейін) және олармен байланысты әділеттілік мәселесі ерекше өзектене түседі.

Планетаның ресурстары үшін күрестің күшеюі, «Фукидид тұзағы» үрдістерінің күшеюі (ескі гегемонның әлсіреуі мен жаңа гегемондардың пайда болуына байланысты соғыс ықтималдығының артуы) әлемдік мега-әлеумет құрылымдарының деңгейлеріндегі әлеуметтік әділеттілікке деген қоғамдық сұраныстың жоғары деңгейін анықтайды.

Автор жеке мемлекеттердің субъективтілігін сақтау мәселелері осы мемлекеттік құрылымдардың өздерінің мәдени-өркениеттік жобасының бар-жоғына тікелей байланысты деп есептейді. Автордың пайымдауынша, «Әділетті Қазақстан» жобасын осындай жоба ретінде еліміздің жоғарғы басшылығы ұсынды.

Бұл зерттеудің мақсаты мен жаңалығы мынада: 1) автордың пайымдауынша, «Әділетті Қазақстан» мемлекеттік, ұлттық мәдени-өркениеттік жобасының дәйекті, мазмұнды, біріктіруші негіз бола алатын және болуға тиіс әділеттілік мәселесі; 2) Қазақстанның мәдени-өркениеттік кеңістігінде (алғашқы болжам бойынша) әділеттілік феноменін түсінуге қазақстандық және еуропалық көзқарастардың аралас түрін айтуға болады; 3) еліміздің әлеуметтік-мәдени дамуына қатысты еркіндікті (либерализмнің консервативті нұсқасында) қазіргі қазақстандық қоғамның дәстүрлі құндылықтарымен оның ішінде өздерін де, қазақ архетипінің ерекшеліктерімен де, осы архетипті анықтайтын рационалдық ерекшеліктерімен де, осы рационалдылықтың негізінде жатқан танымдық стратегиямен де дәйекті түрде біріктіретін коммуитарлық типті тұжырымдамасы (қазіргі уақыттағы барлық әділеттілік туралы саяси тұжырымдамалардың ішінен) ғылыми түрде көрсетіліп, түсіндірілуі мүмкін.

Түйін сөздер: әділеттілік, «Әділетті Қазақстан» мәдени-өркениеттік жобасы, субъектілік, бірегейлік, рационалділіктің типі, коммуитаризм, әділ мемлекет, либералды құқықтық мемлекет.

The Problem of Fairness in Justifying Cultural-Civilization Project of the Republic of Kazakhstan "Fair Kazakhstan"

Abstract. The relevance of this study is that in conditions of extremely complicated, accelerating and compacting (event series) ontological and geopolitical spaces, special actualization is acquired by the problems of subjectivity of state entities, the institution of the state as a guarantor of the preservation of all types of identity (from national-state identity to the level of personality and human identity) and closely related problems of justice. The growing struggle for the resources of the planet, the strengthening of the tendencies of the "Thucydides trap" (an increase in the likelihood of war due to the weakening of the old hegemon and the emergence of new hegemons) cause a high level of public demand for social justice at all levels of the structures of the world mega-society.

The author believes that the issues of preserving the subjectivity of individual states directly depend on the presence of their own cultural-civilization project in these state entities. According to the author, the project "Fair Kazakhstan" was proposed by the top leadership of our country as such a project.

The purpose and novelty of this study is as follows: 1) the author believes that it is the problem of justice that can and should become consistent, meaningful, unifying the basis of the state, national cultural- civilization project "Fair Kazakhstan"; 2) in the cultural-civilization space of Kazakhstan (in the first approximation), one can state the mixture of Kazakh and European approaches to understanding the phenomenon of justice; 3) in relation to the socio-cultural development of our country, the concept of a communitarian type can be scientifically reflected and explicated (of all the currently available political concepts of justice), which would consistently combine freedom (in the conservative version of liberalism) with the traditional values of Kazakhstani society, which include both features of the Kazakh archetype and related features that determine this archetype of rationality and the cognitive strategy underlying this rationality.

Key words: Justice, Cultural-Civilization Project "Fair Kazakhstan", Subjectivity, Identity, Type of Rationality, Communitarianism, Fair State, Liberal Legal State.

Введение

Конституирующими особенностями современного мирового геополитического пространства являются тенденции усиления всех типов кризисов (экономический, политический, духовный и т.д.), тенденции десуверенизации государственных образований и, соответственно, проблемы субъектности, коммуникации на всех уровнях современного мирового сообщества и одновременно переход на новый технологический уровень развития с проблемами в первую очередь мировоззренческого порядка. Ведь, в конечном итоге, все типы кризисов, переживаемых сегодня мировым сообществом, являются в своем глубинном основании кризисом мировоззренческими. Кроме того, к конституирующим и мировоззренческим особенностям современного цивилизационного развития можно отнести усиливающуюся конкуренцию за ресурсы нашей планеты и чрезвычайную актуализацию запроса на социальную справедливость на всех уровнях социальной структуры мега-социума. В свою очередь, проблемы социальной справедливости тесно связаны с проблемами защиты всех типов идентичностей - от национально-государственной до уровня личности и человеческой идентичности, в конечном итоге. Основным гарантом защиты всех выше перечисленных типов идентичностей по-прежнему остается институт государства.

Вопрос субъектности государственных образований в современном мировом геополитическом пространстве является также весьма актуальным. Многие специалисты в области мирового культурно-цивилизационного развития считают, что одним из условий сохранения субъектности сегодня является наличие у государства собственного культурно-цивилизационного проекта.

Фактом осознания этого высшим политическим руководством нашей страны стал выдвинутый Президентом Казахстана К.-Ж.К.Токаевым проект «Справедливый Казахстан». Кроме того, одной из причин выдвижения указанного выше

проекта стало понимание того (после трагических событий января 2022 года), что Казахстан по многим показателям, включая причины и следствия событий января 2022 года, находится в новой фазе своего социокультурного развития. Основным социальным заказом, запросом этой фазы развития является запрос на социальную справедливость.

Вообще, теория и практика развития мирового сообщества выявляют важнейшую роль феномена справедливости в политической структуре и перспективах развития человечества. Конституирующими особенностями в развитии взглядов на феномен справедливости в последней трети 20-ого столетия стало обращение либеральных мыслителей (так же, как и социал-демократов и коммунистов) «к справедливости как к одной из наиболее значимых политических ценностей» [1, с. 4] наряду с ценностью феноменов равенства и свободы. Именно вокруг проблемы справедливости с начала 21 века разворачиваются основные политические дискуссии в академических кругах в странах так называемой развитой демократии.

В современной политической теории и политической философии существуют разные точки зрения и, соответственно, разные концепции на предмет проблемы социальной справедливости и связанных с ней феноменов равенства, свободы, власти, государства, блага. Сюда можно отнести, в первую очередь, концепции утилитаризма (Дэвид Юм, Иеремия Бентам, Джон Стюарт Милль), деонтологического либерализма (Джон Роулс) и альтернативы деонтологическому либерализму - либерализм (Фридрих Хайек, Роберт Нозик) и коммунитаризм.

Что касается нашей страны, в контексте проблемы справедливости вопрос состоит в том, какой подход существует в Казахстане к этой проблеме, и может ли феномен справедливости стать непротиворечивым, содержательным, объединяющим основанием государственного, национального культурно-цивилизационного проекта?

Методология

Предмет данного исследования – феномен справедливости – одновременно является объектом исследования многих дисциплин от философии, социальных, гуманитарных наук и до естественных наук, поскольку исследуемый названный выше феномен справедливости связан, в конечном итоге, и с природой человека. То есть, феномен справедливости – предмет исследования междисциплинарного характера.

Следовательно, методология данного исследования включает как принципы и методы философской рефлексии, так и общенаучную методологию, методологию междисциплинарного уровня, а также методологию частных наук, что, в целом, соответствует современным тенденциям формирования так называемой интегральной философии и интегральной методологии в науке. Такой интегральный подход к методологии исследования позволяет преодолевать, с одной стороны, соблазны методологического нормативизма, с другой стороны, преодолевать соблазны «антиметодологической» идеологии постмодернизма.

В философскую методологию данного исследования входят, прежде всего, следующие базовые (универсальные) принципы и методы: единство исторического и логического, восхождение от абстрактного к конкретному, принципы развития, целостности и конкретности, системности, дополнительности, историзма, эмерджентности, единичного и всеобщего, всеобщих связей и т.д.

Что касается политической методологии данного исследования, то здесь основным методологическим подходом является системный подход к сфере политики известного американского социолога, основателя школы структурного функционализма Толкотта Парсонса [2]. В соответствии с этим подходом общество рассматривается как сложная система, состоящая из относительно самостоятельных подсистем – экономической, политической, духовной и так называемой интегративной (государство). Почему именно системный подход? Дело в том,

что сегодня в основе системного подхода (важную часть которого составляет принцип системности) как междисциплинарного философско-методологического и научного направления исследований лежит понимание и исследование объектов как системной целостности. Это положение (системная целостность объектов) очень важно в контексте целей и задач данного исследования, поскольку модернизационные сверхзадачи, стоящие перед нашей страной требуют, в первую очередь, консолидации усилий всех граждан нашей страны, интеграции. Здесь-то и необходим системный подход, ориентированный на раскрытие целостности объекта, нацеленный на выявление его множественных и многообразных типов связей (как внутри, так и внешне), что позволяет построить общую картину объекта или события.

Кроме того, в контексте формирующейся современной интегральной философии и, соответственно, интегральных методов исследования, в данной работе использованы: 1) концепция волн демократизации С.Хангтингтона [3], согласно которой, нашу страну можно отнести к государствам «третьей волны демократизации»; 2) парадигма обществ «позднего старта» Александра Гершенкрона [4], сочетающих в себе как черты доиндустриального, индустриального, так и постиндустриального типа общественного устройства, что характерно и для Республики Казахстан.

Основная часть

Как уже отмечалось ранее, к числу основных конституирующих особенностей современного цивилизационного развития можно отнести усиливающуюся конкуренцию за ресурсы Земли. К следствиям такой конкуренции следует отнести и феномен «Ловушка Фукидида» – усиливающиеся тенденции возникновения военного конфликта между мировым гегемоном и нарождающимся экономическим гегемоном – США и Китаем. Термин «Ловушка Фукидида» (Фукидид – древнеафинский историк и военачальник) был введен относительно недавно амери-

канским политологом Грэхэмом Тиллетом Аллисоном (бывший специальный советник министра обороны при президенте США Р.Рейгане и замминистра обороны при президенте Б.Клинтоне) для обозначения усиливающейся тенденции к войне между существующим мировым гегемоном и нарождающимся гегемоном - США и Китаем. Правда, многие эксперты в области мирового цивилизационного развития отмечают наличие трех противоборствующих государств-гегемонов – США, Китай и Россия.

На постсоветском пространстве кризис мировоззренческий усугубляется официальным отказом от идеологии (например, в конституции РФ официально зафиксирован отказ от идеологии, а в нашей конституции такой графы просто нет), хотя это не всегда значит, что идеологии нет в конкретном культурно-цивилизационном пространстве. Как известно, феномены мировоззрения и идеологии тесно связаны друг с другом. Идеология является своего рода инструментом утверждения мировоззрения. Более того, в современном геополитическом пространстве с его усиливающимися тенденциями десуверенизации государственных образований идеология является важнейшим инструментом сохранения института государства. Для постсоветского пространства не менее важными являются вопросы о том, какого типа должно быть государство по форме правления, форме государственного устройства, экономической модели, а также вопрос социальной справедливости.

Как уже отмечалось ранее, именно вокруг проблемы справедливости с начала 21 века разворачиваются основные политические дискуссии в академических кругах в странах так называемой развитой демократии. Также отмечалось, что конституирующими особенностями в развитии взглядов на феномен справедливости в последней трети 20-ого столетия стало обращение либеральных мыслителей (так же, как и социал-демократов и коммунистов) «к справедливости как к одной из наиболее значимых политических ценностей» [1, с. 4] наряду с ценностью феноменов

равенства и свободы. Дискуссии на эту тему выявляют диаметрально противоположные точки зрения.

Так, например, известный современный немецкий философ, теоретик СМИ и коммуникаций Норберт Болц в своей книге «Размышления о неравенстве. Анти-Руссо» (2019) утверждает, что «понятие социальная справедливость обозначает не что иное, как прощение с либеральным обществом» [5, с. 117] и далее: «Сегодня едва ли найдется хоть один политик, который бы не прикрывался бы именем социальной справедливости» и «социальная справедливость подменяет собой сакральное... но почти никто не может сказать, что такое справедливость» [5, с. 117]. Ранее известный представитель немецкой правовой мысли К.Шмитт утверждал, что «справедливое государство является врагом либерального правового государства» [6, с.118]. Однако российские исследователи В.В. Петренко и И.А.Эннс, на наш взгляд, совершенно справедливо отмечают, что «вся история европейского либерализма держится на идее справедливости, усматривая в ней единственно достойный *telos* государственности и социальной справедливости вообще. Способны же тематизации этой идеи однозначно указывают на ее западное происхождение, отсылая к греческой редакции концепта «справедливого»» [7, с. 212].

После развала СССР на постсоветском пространстве начали внедрять (политическое руководство постсоветских республик, за исключением, Беларуси) экономические либеральные модели (все мы помним лозунг «Сначала экономика, потом – политика», провозглашенный у нас в Казахстане в начале 90-х годов), причем со специфическим местным колоритом. И можно согласиться с мнением известного философа в области политической философии Т.А.Алексеевой, отмечавшей, что «..несмотря на либеральную риторику, реформаторы 90-х годов использовали, по существу, лишь экономические либеральные модели. Они не смогли или не захотели предложить обществу либеральную программу, как самостоятельную идеологию... В

действительности, то, что мы получили, – это очень странный либерализм, при котором явно недостаточно уважается закон и право, личность и гражданская ответственность, т. е., нет генетического кода или каркаса, отличающего именно либерализм от других идейных течений» [1, с. 234.].

Что касается нашей страны, есть сторонники такой точки зрения, которую изложил М.Зиманов в журнале *Exclusive* от 26 мая 2023 года: «На данный момент наша страна есть постколониальный проект, не имеющий собственной Идеи развития» и далее: «Конечно, тридцать лет Независимости – это не срок для истории. Это процесс. Однако историческая необходимость нас «подгоняет». Цена вопроса – укрепление государственности или проект внешнего управления» [8].

Как известно, первая предвыборная программа Касым-Жомарта Токаева для президентских выборов, состоявшихся 9 июня 2020 года, называлась так: «Благополучие для всех! Преемственность. Справедливость. Прогресс». А в Послании Президента РК К.-Ж. Токаева народу Казахстана «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество», озвученном на третьей сессии Парламента РК VII созыва, все положения сформулированы через призму феномена справедливости, и Новый Казахстан определен как, в первую очередь, Справедливый Казахстан [9-3, пункт пятый «Закон и порядок»]. Соответственно, 26 ноября 2022 года подписан Указ Президента РК К.-Ж. Токаева «О мерах по реализации предвыборной программы Президента Республики Казахстан «Справедливый Казахстан – для всех и для каждого. Сейчас и навсегда»» [10-4]. Кстати, в этом же пункте (№5) приведенного выше Послания говорится о том, что «к середине 2023 года будет осуществлена перезагрузка и обновление всех основных политических институтов: Президента, Парламента, Правительства» [9, пункт пятый «Закон и порядок»].

На наш взгляд, для сущностного наполнения дискуссий на предмет проблемы справедливости применительно к нашей стране необходимо осуществить:

1) концептуальный анализ проблемы справедливости в политической философии и теории, начиная с сократовско-платоновского «концептуального реализма» (Джеральд Гаус), так как подходы к этой проблеме, сделанные Платоном (в форме сократовских вопрошаний), имеют место быть практически во всех современных концепциях справедливости (в той или иной форме); 2) концептуальный анализ современных концепций справедливости от нормативизма утилитаризма, теории справедливости Джона Роулса, до либертариизма и коммунитаризма, направленного на восстановление гражданских ценностей и коллективизма с акцентом на моральные ценности и общину, в противоположность государственности, что, согласно их коммунитаристской точке зрения, приведет к балансу между уровнем государственного вмешательства, правами и обязанностями и опасностью сползания к авторитаризму (Майкл Сэндэл, Майкл Уолцер, Алэсдэр Макинтайр, Чарльз Тэйлор); 3) показать, что из всех политико-философских подходов (или политических теорий), – нормативных, предписывающих, дескриптивно-эмпирических, предсказывающих, – нашей стране наиболее подходит, возможно, концепция справедливости коммунитаристского типа, в которой непротиворечиво сочетались бы свобода (в консервативной версии либерализма) с традиционными ценностями казахстанского общества, включающими в себя, как особенности архетипа казахов, так и связанные и обуславливающие этот архетип особенности рациональности и лежащую в основе этой рациональности познавательную стратегию.

Кроме того, в будущей концептуализации феномена справедливости необходимо учитывать различие типов уравнивающей и распределяющей справедливости, определенное еще в «Никомаховой этике» Аристотелем [11].

Можно согласиться с Т.А.Алексеевой, отмечающей, что «Коммунитаристское движение направлено, прежде всего, на восстановление гражданских ценностей и коллективизма» [1, с. 202]. Здесь необходимо отметить важность коллек-

тивизма в структуре ментальности крупнейших этносов Казахстана – казахов и русских. Ведь коллективные формы трудовой демократии характерны для их архетипов, а именно: у русских – крестьянская община, артель, а у казахов – аул (с системой обычного права).

Сфера духовности выступает в казахстанском культурно-цивилизационном пространстве в качестве обязательного, необходимого, охранительного пространства для развития собственного культурно-цивилизационного проекта. Наличие такого проекта, по мнению многих исследователей перспектив развития человеческого сообщества, может (в известной степени) обеспечить субъектность конкретного государства в современном высочайшей степени турбулентности геополитическом пространстве.

Феномен справедливости как предмет исследования современной политической философии и политической теории

В понимании феномена справедливости можно выделить два модуса – философское понимание справедливости и политологическое понимание. Однако следует отметить, что такое разделение является достаточно условным, так как в основе политологического понимания справедливости, на наш взгляд, лежит философское его понимание, место которого и значение как этического основания коммуникации может существенно различаться в разных культурах.

Можно согласиться с мнением известного российского философа, академика РАН А.А.Гусейнова, согласно которому, феномен справедливости в философском смысле как «общая нравственная санкция совместной жизни людей, рассмотренная по преимуществу под углом зрения сталкивающихся желаний, интересов, обязанностей» и касающаяся «человеческих взаимоотношений во всех их общественно значимых разновидностях (от межличностной сферы до международных отношений)», имеет специфический предмет – «благо и зло совместного

существования в рамках единого социального пространства» [12, с 622-623]. Как пишет далее академик А.А.Гусейнов, «характерная особенность европейской философии, связанная с цивилизационно-культурными особенностями европейского развития» – это «рефлексия по поводу справедливости как этического основания общественной коммуникации, научные и публичные дискуссии вокруг этого понятия, само осмысление совместной жизни людей в терминах справедливости» [12, с. 624].

В арабо-мусульманской философии, по мнению также известного философа, академика РАН А.В.Смирнова, справедливость рассматривается в системе должного и истинного в пользу истинного (хакк): «воздаяние должного» или «отход от ложного (батил) в пользу истинного (хакк)» [13, с. 624]. Далее А.В.Смирнов отмечает, что «Более общим является понимание справедливости как «адл» или «адала», включающее смыслы «уравненности» и «усредненности» [13, с. 624]. Подобное «более общее понимание справедливости», включающее смыслы «уравненности» и «усредненности», очень близко по своему значению казахскому слову «адалдык», означающему «честность», и слову «адилет», означающему «справедливость», «честность». Кстати, к вопросу о понимании справедливости «как «адл» или «адала», включающее смыслы «уравненности» и «усредненности»»: Президент РК К.-Ж. Токаев в своем Послании народу Казахстана «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество», озвученном на третьей сессии Парламента РК VII созыва, отметил, что «Мы строим Справедливый Казахстан с открытой конкуренцией и равными возможностями для каждого» [9, пункт 5 «Закон и порядок»].

Политологический модус феномена справедливости связан, в первую очередь, по мнению многих исследователей, с понятием высшей степени совместности многообразных интересов [7]. Причем можно согласиться с тем, что в западно-европейской культуре «Основной критерий справедливости – макси-

мум свободы для возможно большего числа индивидов» [14, с. 103]. Однако если ранее феномен справедливости был одной из наиболее важных политических ценностей в концепциях социал-демократов и коммунистов, то сегодня современный либерализм «ставит справедливость рядом с ценностью свободы» [1, с. 4], в отличие от классического либерализма, делавшего упор на таких ценностях, как равенство и свобода.

Какие же точки зрения на предмет феномена справедливости существуют в современной политической философии и политической теории?

Феномен справедливости является предметом исследования политической философии и политической теории. Феномен справедливости тесно связан с феноменами свободы, равенства, власти, блага. Политическая философия, являясь нормативной дисциплиной, в отличие от политологии, исследует и устанавливает должное – идеал социальной справедливости. Соответственно, политическая философия исследует онтологические основания идеала социальной справедливости, связанные, в первую очередь, с понятиями блага, добра и зла, категорией целостности. Однако границы между двумя дисциплинами – политической философией и политической теорией – во многих случаях не очевидны. Поэтому в англо-американской академической традиции политическую философию во многих случаях называют политической теорией, однако, в европейской традиции, имея в виду нормативный характер мышления, говорят о политической философии. Политическая философия устремлена к оценке явлений и фактов, а политическая теория направлена на их объяснение.

В сократовско-платоновском «концептуальном реализме» (определение Джеральда Гуса), в диалогах Платона «Республика», «Менон» в лице Кефала (говорить правду и отдавать долги), Полимарха (воздаяние должного каждому человеку) и Фрасимаха (соблюдение законов, служащих интересам более сильного) есть 3 подхода, которые имеют место быть, так или иначе прослеживаются в современных концепциях справедливости.

Среди множества либеральных концепций, исследующих проблему справедливости и связанных с ней феноменов равенства, свободы, власти, государства, блага, наиболее значимыми можно назвать следующие: концепции утилитаризма (Дэвид Юм, Иеремия Бентам, Джон Стюарт Милль), деонтологического либерализма (Джон Роулс [15]) и альтернативы деонтологическому либерализму – либертариализму (Хайек [16], Нозик [17]) и коммунитаризм. Философский коммунитаризм, исследования по социальной, политической и моральной философии представлены работами: Б. Барбера [18], С. Бенхабиб [19], А. Блума [20], Р. Беллы [21], У. Галстона [22], Дж. Грея [23], А. Гутманн [24], М. Сендела [25], П. Селзника [26], Ч. Тейлора [27], Д. Миллера [28], А. Этциони [29], Майкла Уолцера [30], Алэсдэра Макинтайра [31] и других.

Политическая философия утилитаризма считает наиболее предпочтительной форму политической и социальной организации, которая приносит максимальную пользу, которая при этом считается фундаментальной ценностью. Только вот как определить эту максимизацию пользы? Такой подход вызывает беспокойство в контексте гарантий прав человека и прав меньшинств.

Как считают многие политические философы, утилитаризм фактически во многом противостоит либерализму. Соответственно, критическое течение, противостоящее такому утилитаризму, получило название деонтологического либерализма.

Одним из крупнейших представителей этого направления либерализма является Джон Роулс, автор теории справедливого общественного устройства на принципах рыночной экономики. Его «Теория справедливости» означала поворот к фундаментальной задаче политической философии – исследованию должного и «воплощению в реальную политическую жизнь принципов справедливости» [1, с. 71]. Дж.Роулс считает главным предметом справедливости основную структуру общества, совокупность наиболее важных социальных, правовых, по-

литических и экономических институтов. По его мнению, эта основная структура общества становится главным предметом справедливости, поскольку она оказывает огромное влияние на жизнь каждого человека. Его заслуга состоит в том, что он предложил «проект структуры общества, в котором индивидуальная свобода сочетается со справедливым распределением материальных благ» [1, с. 239].

Либерализм, в противовес деонтологическому либерализму, акцентирует внимание на индивидуальных правах и свободах индивида, отводя государству минимальную роль (Фридрих Хайек, Роберт Нозик).

Коммунитаристское движение базируется на восстановлении гражданских ценностей и идеях коллективизма. Ранее, уже отмечалось, что идеи коллективизма играют большую роль в социокультурной среде крупнейших этносов Казахстана – казахов (государствообразующий и культурообразующий этнос) и русских (культурообразующий этнос). Более того, идеи коллективизма, на наш взгляд, заложены в типе рациональности (как познавательной стратегии), архетипе казахов и русских.

В целом, можно согласиться с О.Б.Давыдовым в том, что «формы концептуальной рефлексии социального бытия - индивидуалистическая, универсалистская и коммунитаристская, являются не противостоящими друг другу, а взаимодополняющими и взаимозависимыми» [32, с. 14]. А на деле же, как пишет Н.О. Лосский: «В большинстве случаев приходится иметь дело или с неумеренным универсализмом, принижающим человеческую личность, или с чрезмерным индивидуализмом, не усматривающим тех случаев и отношений, в которых человеческая личность должна подчиниться более высоким социальным ценностям» [33, с. 208].

В культурно-цивилизационном пространстве Казахстана в первом приближении, скорее, можно констатировать смешение казахского и европейского подходов к пониманию феномена справедливости. В основе казахского подхода к проблеме справедливости необходимо отметить значительную роль идей

коллективизма в типе рациональности, познавательной стратегии казахского этноса. Однако, следует отметить, что в казахском культурном пространстве понятие справедливости (выражаемое терминами «адалдық» или «адалет»), как «этическое основание общественной коммуникации» (А.А.Гусейнов), сегодня, к сожалению, конкурирует по значимости, важности, с элементом общественной коммуникации, называемом «пысықтығы» – ловкость, зачастую в противовес нравственному поведению.

А вообще, может ли феномен справедливости стать непротиворечивым, содержательным, объединяющим основанием государственного, национального культурно-цивилизационного проекта? То есть, это должен быть такой проект, который был бы поддержан большинством граждан разной этнической и религиозно-конфессиональной принадлежности в культурно-цивилизационном пространстве с приемлемым соотношением «блага и зла совместного существования в рамках единого социального пространства» (А.А.Гусейнов). По всей видимости, да, может, поскольку именно в точке феномена справедливости может быть объединительный консенсус сталкивающихся желаний, интересов, обязанностей» и «человеческих взаимоотношений во всех их общественно значимых разновидностях (от межличностной сферы до международных отношений)» (А.А.Гусейнов).

Понятно, что эффективность реализации проекта «Справедливый Казахстан» в немалой степени зависит от степени консолидации общества. Вот и не так давно, на заседании оперативного штаба по чрезвычайным ситуациям в связи с пожарами в области Абай Президент нашей страны К.-Ж.К.Токаев в очередной раз подчеркивал, что: «Мы должны сплотиться и работать вместе как один народ, одна нация» [34, с. 3].

Заключение

В современном мире с его усиливающимися тенденциями десуверенизации государственных образований, усилива-

ющейся борьбой за ресурсы планеты и, соответственно, актуализацией проблем субъектности на всех уровнях человеческого сообщества (от уровня личности до уровня государств) особенное значение приобретают собственный культурно-цивилизационный проект и проблемы справедливости. Высшим политическим руководством Казахстана на третьей сессии Парламента РК VII созыва 1 сентября 2022 года был выдвинут проект «Справедливый Казахстан».

Феномен справедливости может стать непротиворечивым, содержательным, объединяющим основанием государственного, национального культурно-цивилизационного проекта при условии его поддержки большинством граждан разной этнической и религиозно-конфессиональной принадлежности в культурно-цивилизационном пространстве с приемлемым соотношением «блага и зла совместного существования в рамках единого социального пространства» (А.А.Гусейнов).

В понимании феномена справедливости можно выделить два модуля – философский и политологический, хотя следует отметить, что такое разделение является достаточно условным, так как в основе политологического понимания справедливости, на наш взгляд, лежит философское его понимание, место которого и значение как этического основания коммуникации может существенно различаться в разных культурах.

Среди множества либеральных концепций, так или иначе рассматривающих проблему справедливости и связанных с ней феноменов равенства, свободы, власти, государства, блага, наиболее значимыми можно назвать следующие: концепции утилитаризма (Дэвид Юм, Иеремия Бентам, Джон Стюарт Милль), деонтологического либерализма (Джон Роулс) и альтернативы деонтологическому либерализму – либерализм (Хайек, Нозик) и коммуитаризм (Майкл Сэндэл, Майкл Уолцер, Алэсдэр Макинтайр, Чарльз Тэйлор).

В культурно-цивилизационном пространстве Казахстана в первом приближении, скорее, можно констатировать

смешение казахского и европейского подходов к пониманию феномена справедливости. В основе казахского подхода к проблеме справедливости необходимо учитывать значительную роль идей коллективизма в типе рациональности, познавательной стратегии казахского этноса.

Отсюда можно сделать вывод о том, что из всех имеющихся на данный момент политических концепций справедливости, на социокультурное развитие нашей страны может быть научно отрефлексирована и эксплицирована концепция коммуитаристского типа, в которой непротиворечиво сочетались бы свобода (в консервативной версии либерализма) с традиционными ценностями казахстанского общества, включающими в себя, как особенности архетипа казахов, так и связанные и обуславливающие этот архетип особенности рациональности и лежащую в основе этой рациональности познавательную стратегию.

Феномен справедливости может стать непротиворечивым, содержательным, объединяющим основанием государственного, национального культурно-цивилизационного проекта в случае его поддержки большинством граждан разной этнической и религиозно-конфессиональной принадлежности в культурно-цивилизационном пространстве с приемлемым соотношением «блага и зла совместного существования в рамках единого социального пространства» (А.А.Гусейнов), поскольку именно в точке феномена справедливости может быть объединительный консенсус сталкивающихся желаний, интересов, обязанностей» и «человеческих взаимоотношений во всех их общественно значимых разновидностях (от межличностной сферы до международных отношений)» (А.А.Гусейнов).

Финансирование

Статья подготовлена в рамках научного фундаментального исследования BR20280977 «Новые концептуальные подходы к содержанию справедливости и ее реализации в казахстанском обществе в условиях глобальных трансформаций современности».

Список литературы

1 Алексеева Т.А. Справедливость как политическая концепция: Очерк современных западных дискуссий. – М.: Московский общественный научный фонд, 2001. – 244 с. (Научные доклады, №133).

2 Толкотт Парсонс. Система современных обществ. Электронная публикация: Центр гуманитарных технологий // [Электронный ресурс] URL: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/5395> (Дата обращения 09.09.2023)

3 Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. – М., Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.

4 Гершенкрон А. Экономическая отсталость в исторической перспективе. – М., Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2015. – 536 с.

5 Болъц Н. Размышления о неравенстве. Анти-Руссо. Нац. исслед. Ун-т «Высшая школа экономики», 2019. – 272 с.

6 Болъц Н. Размышления о неравенстве. Анти-Руссо. – Москва, Доватур, 2014. – 272 с.

7 Петренко В.В., Эннс И.А. Schole. Справедливость в современной социально-философской теории: как работает аристотелевская теория правосудности? // Философское антиковедение и классическая традиция. – 2015. Т. 9, вып. 2. С. 211-220 // [Электронный ресурс] URL: <https://www.openrepository.ru/> (Дата обращения 21.01.2024)

8 Зиманов М. Кто такие русские в Казахстане?// Exclusive от 26 мая 2023 года // [Электронный ресурс] URL: <https://exclusive.kz/kto-takie-russkie-kazahstana/> (дата обращения 20.06.2023)

9 Послание Главы государства К.К.Токаева народу Казахстана «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество» // [Электронный ресурс] URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130> (дата обращения 05.05.2023)

10 Указ Президента РК К.-Ж. Токаева «О мерах по реализации предвыборной программы Президента Республики Казахстан «Справедливый Казахстан – для всех и для каждого. Сейчас и навсегда» // [Электронный ресурс] URL: <https://www.akorda.kz/ru/o-merah-po-realizacii-predvybornoy-programmy-prezidenta-respubliki-kazahstan-spravedlivyy-kazahstan-dlya-vseh-i-dlya-kazhdogo-seychas-i-navsegda-26102515> (дата обращения 05.05.2023)

11 Аристотель. Никомахова этика. Философы Греции. – М., ЭКСМО – Пресс, 1997. – 101 с.; Светлов Р.В. 2022. Никомахова этика / Большая российская энциклопедия. Каталог. Научно-образовательный портал «Большая российская энциклопедия» // [Электронный ресурс] URL: <https://bigen.ru/c/nikomakhova->

etika-626f71 (дата обращения 04.02.2024)

12 Гусейнов А.А. Справедливость / Новая философская энциклопедия: в 4 т. – М.: Мысль, 2001. Т. III. – 2001. – С. 622-624.

13 Смирнов А.А. Справедливость в арабо-мусульманской философии / Новая философская энциклопедия: в 4 т. – М.: Мысль, 2001. Т. II. – 2001. – С. 624-625.

14 Категории политической науки. Учебник. – М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет); «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – 656 с., ил.

15 Rawls John. A Theory of Justice. Rev. ed. – Cambridge: Harvard University Press, 1999. – 538 p.

16 Фридрих Август фон Хайек. Дорога к рабству. – М.: Новое издательство, 2005. – 264 с. (Библиотека Фонда «Либеральная миссия»).

17 Robert Nozick. Anarchy, State, and Utopia. – New York: Basic Books, 1974. – 367 p.; Robert Nozick. The Examined Life. New York: Simon and Schuster, 1989. – 308 p.

18 Barber B. Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age. – University of California Press 1984. – 320 p.

19 Benhabib S. Situating the Self: Gender, Community and Postmodernism in Contemporary Ethics. – Cambridge: Polity Press. 1992. – 276 p.

20 Bloom A. Justice: John Rawls Vs. The Tradition of Political Philosophy // *The American Political Science Review*. – Vol. 69. – No. 2 (Jun., 1975). – P. 648-662.

21 Bell D. Communitarianism and its critics. – Oxford University Press. 1993. – 272 p.

22 Galston W.A. Justice and the human good. – University of Chicago Press. 1980. – 336 p.

23 Gray J. Post-Liberalism: Studies in Political Thought. – N. Y.; London: Routledge, 1993. – 358 p.

24 Gutmann A. 2003. Communitarian critics of liberalism // *Debates in contemporary political philosophy*. An anthology. – Routledge, 2003. – P. 182-194.

25 Sandel M. Liberalism and the Limits of Justice. – Cambridge University Press, 1982. – 231 p.

26 Selznick P. 1982. Thinking about community: Ten theses // *Society*. 1995. – P. 32-37.

27 Taylor C. Can liberalism be communitarian? // *Critical Review*. – 1994. – №9. – P. 257-262.

28 Miller D. Markets, the State and Community. – Oxford university press. 1989. – 376 p.; David Miller and Christine Straehle. The Political Philosophy of Refuge. – Cambridge University Press, 2019. Copy BIBTEX. – 264 p.

29 Etzioni A. The Spirit of Community: The Reinvention of American Society. – New York Simon & Schuster, 1993. – 336 p.

30 Walzer Michael. Just and Unjust Wars:

A Moral Argument with Historical Illustrations Kindle Edition'. - Basic Books, 2015. – 418 p.

31 Macintyre Alasdair. After virtue: a study in moral theory. – Alasdair Macintyre, 2007. – 286 p.

32 Давыдов О.Б. Коммуитаристский проект общества: философская критика и обоснование. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философских наук. – Владивосток, 2017. – 44 с.

33 Лосский Н.О. Условия абсолютного добра: Основы этики; Характер русского народа. – М.: Политиздат, 1991. – 368 с.

34 Токаев К.-Ж.К. Мы должны сплотиться и работать вместе как один народ, одна нация // Вечерний Алматы. 13 июня 2023. - №72 (14180). – С. 3.

Transliteration

1 Alekseeva T.A. Spravedlivost' kak politicheskaja koncepcija: Oчерk sovremennyh zapadnyh diskussij [Justice as a Political Concept: An Outline of Contemporary Western Debates]. – М.: Moskovskij obshhestvennyj nauchnyj fond, 2001. – 244 s. (Nauchnye doklady, №133). (in Russ)

2 Tolkott Parsons. Sistema sovremennyh obshhestv [System of modern societies]. Jelektronnaja publikacija: Centr gumanitarnyh tehnologij // [Jelektronnyj resurs] URL: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/5395> (Data obrashhenija 09.09.2023) (in Russ)

3. Hantington S. Politicheskij porjadok v menjajushhihsja obshhestvah [Political order in changing societies]. – М., Progress-Tradicija, 2004. – 480 с. (in Russ)

4 Gershenkron A. Jekonomicheskaja otstalost' v istoricheskoy perspective [Economic backwardness in historical perspective]. – М., Izdatel'skij dom «Delo» RANHiGS, 2015. – 536 s. (in Russ)

5 Bol'c N. Razmyshlenija o neravenstve. Anti-Russo [Reflections on inequality. Anti-Russo]. Nac. issled. Un-t «Vysshaja shkola jekonomiki», 2019. – 272 s. (in Russ)

6 Bol'c N. Razmyshlenija o neravenstve. Anti-Russo [Reflections on inequality. Anti-Russo]. – Moskva, Dovatur, 2014. – 272 s. (in Russ)

7 Petrenko V.V., Jenns I.A. Schole. Spravedlivost' v sovremennoj social'no-filosofskoj teorii: kak rabotaet aristotelevskaja teorija pravosudnosti? [Justice in modern socio-philosophical theory: How Does Aristotle's theory of justice work?]/ / Filosofskoe antikovedenie i klassicheskaja tradicija. – 2015. - T. 9, vyp. 2. - S. 211-220 // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://www.open-repository.ru/> (Data obrashhenija 21.01.2024) (in Russ)

8 Zimanov M. Kto takie russkie v Kazahstane? [Who are the Russians in Kazakhstan?] // Exclusive ot 26 maja 2023 goda // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://exclusive.kz/kto-takie-russ->

kie-kazahstana/ (data obrashhenija 20.06.2023) (in Russ)

9 Poslanie Glavy gosudarstva K.K.Tokaeva narodu Kazahstana «Spravedlivoe gosudarstvo. Edinaja nacija. Blagopoluchnoe obshhestvo» ot 1 sentjabrja 2022 goda [Message from the Head of State K.K. Tokayev to the people of Kazakhstan "A fair state. One nation. Prosperous society" dated September 1, 2022] // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130> (data obrashhenija 05.05.2023) (in Russ)

10 Ukaz Prezidenta RK K.-Zh. Tokaeva «O merah po realizacii predvybornoy programmy Prezidenta Respubliki Kazahstan «Spravedlivyj Kazahstan – dlja vseh i dlja kazhdogo. Sejchas i navsegda» [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan K.-Zh. Tokayev "On measures to implement the election program of the President of the Republic of Kazakhstan "Fair Kazakhstan - for everyone and for everyone." Now and Forever"] // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://www.akorda.kz/ru/o-merah-po-realizacii-predvybornoy-programmy-prezidenta-respubliki-kazahstan-spravedlivyy-kazahstan-dlya-vseh-i-dlya-kazhdogo-sejchas-i-navsegda-26102515> (data obrashhenija 05.05.2023) (in Russ)

11 Aristotel'. Nikomahova jetika. Filosofy Grecii [Nicomachean Ethics. Philosophers of Greece]. – М., JeKSMO – Press, 1997. – 101 s.; Svetlov R.V. 2022. Nikomahova jetika [Nicomachean Ethics] / Bol'shaja rossijskaja jenciklopedija. Katalog. Nauchno-obrazovatel'nyj portal «Bol'shaja rossijskaja jenciklopedija» // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://bigenc.ru/c/nikomakhova-etika-626f71> (data obrashhenija 04.02.2024) (in Russ)

12 Gusejnov A.A. Spravedlivost' [Justice / New Philosophical Encyclopedia] / Novaja filosofskaja jenciklopedija: v 4 t. – М.: Mysl', 2001. T. III. – 2001. – S. 622-624. (in Russ)

13 Smirnov A.A. Spravedlivost' v arabo-musul'manskoj filosofii [Justice in Arab-Muslim philosophy] / Novaja filosofskaja jenciklopedija: v 4 t. – М.: Mysl', 2001. T. II. – 2001. – S. 624-625. (in Russ)

14 Kategorii politicheskoy nauki [Categories of political science]. Uchebnik. – М.: Moskoskij gosudarstvennyj institut mezhdunarodnyh odnoshenij (Univestitet); «Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija» (ROSSPJeN), 2002. – 656 s., il. (in Russ)

15 Rawls John. A Theory of Justice. Rev. ed. – Cambridge: Harvard University Press, 1999. – 538 p.

16 Fridrih Avgust fon Hajek. Doroga k rabstvu [Road to slavery]. – М.: Novoe izdatel'stvo, 2005. – 264 s. (Biblioteka Fonda «Liberal'naja missija»). (in Russ)

17 Robert Nozick. Anarchy, State, and Utopia. – New York: Basic Books, 1974. - 367 p.;

Robert Nozick. The Examined Life. New York: Simon and Schuster, 1989. – 308 p.

18 Barber B. Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age. – University of California Press 1984. – 320 p.

19 Benhabib S. Situating the Self: Gender, Community and Postmodernism in Contemporary Ethics. – Cambridge: Polity Press. 1992. – 276 p.

20 Bloom A. Justice: John Rawls Vs. The Tradition of Political Philosophy // *The American Political Science Review*. - Vol. 69. - No. 2 (Jun., 1975). – P. 648-662.

21 Bell D. Communitarianism and its critics. – Oxford University Press. - 1993. – 272 p.

22 Galston W.A. Justice and the human good. – University of Chicago Press. 1980. – 336 p.

23 Gray J. Post-Liberalism: Studies in Political Thought. – N. Y.; London: Routledge, 1993. – 358 p.

24 Gutmann A. 2003. Communitarian critics of liberalism // *Debates in contemporary political philosophy. An anthology*. – Routledge, 2003. – P. 182-194.

25 Sandel M. Liberalism and the Limits of Justice. – Cambridge University Press, 1982. - 231 p.

26 Selznick P. Thinking about community: Ten theses // *Society*. 1995. - P. 32-37.

27 Taylor C. Can liberalism be communitarian? // *Critical Review*. - 1994. - №8. – P. 257-262.

28 Miller D. Markets, the State and Community. – Oxford university press. 1989. – 376 p.; David Miller and Christine Straehle. The Political Philosophy of Refuge. – Cambridge University Press, 2019. Copy BIBTEX. – 264 p.

29 Etzioni A. The Spirit of Community: The Reinvention of American Society. – New York Simon & Schuster, 1993. – 336 p.

30 Walzer Michael. Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations Kindle Edition'. - Basic Books, 2015. – 418 p.

31 Macintyre Alasdair. After virtue: a study in moral theory. – Alasdair Macintyre, 2007. – 286 p.

32 Davydov O.B. Kommunitaristskij proekt obshhestva: filosofskaja kritika i obsnovanie [The communitarian project of society: philosophical criticism and justification]. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni doktora filosofskih nauk. – Vladivostok, 2017. – 44 s. (in Russ)

33 Losskij N.O. Usloviya absoljutnogo dobra: Osnovy jetiki; Harakter russkogo naroda [Conditions of absolute goodness: Fundamentals of ethics; The character of the Russian people]. – M.: Politizdat, 1991. – 368 s. (in Russ)

34 Tokaev K.-Zh.K. My dolzhny splotit'sja i rabotat' vmeste kak odin narod, odna nacija [We must unite and work together as one people, one nation] // *Vechernij Almaty*. 13 ijunja 2023. - №72 (14180). – S. 3. (in Russ)

Сведения об авторах

Раушан Султановна Сартаева главный научный сотрудник, ассоциированный профессор, кандидат философских наук, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, raush_sart@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-0526-0875

Раушан Султановна Сартаева бас ғылыми қызметкер, қауымдастырылған профессор, философия ғылымдарының кандидаты, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, raush_sart@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-0526-0875

Raushan Sartayeva Chief Researcher, Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, raush_sart@mail.ru; ORCID ID: 0000-0003-0526-0875

ЗАМАНАУИ БҰҚАРАЛЫҚ САНАНЫ ЗЕРДЕЛЕУДІҢ АКСИОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

¹С.Е. Нурмуратов, ¹Д.М. Жанабаева, ¹Г.Р. Қоянбаева, ²Б. Қожамберлиев

АҢДАТПА

Ғылыми мақалада бұқаралық сананың ерекшеліктері мен оның қазіргі Қазақстан үшін практикалық маңызы талданады. Мақалада қоғамды өзгерту жағдайында әділдік пен диалог сияқты құбылыстардың арақатынасы қарастырылған. Сонымен қатар, мақала авторлары бұқаралық сананың қоғамның құндылық әлемімен және әрбір жеке тұлғаның рухани әлемімен тығыз байланысты екенін көрсетуге тырысады. Ғылыми мақала қазақстандық қоғамның өтпелі кезеңін түсіну контекстінде бұқаралық саяси сананы зерттеу мәселесіне арналған. Қазіргі әлемдегі бұқаралық сананың маңызды аксиологиялық аспектілерін мәдениетаралық өзара әрекеттесу аясында қарастыруға талпыныс жасалды.

Түйін сөздер: адам, бұқаралық сана, заман, сұхбат, мәдениет, әділеттілік, философия, феномен, қазіргі кезең.

¹ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

²Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Д.М. Жаңабаева, dinara.jan@bk.ru

Мақаланың сілтемесі:

Нурмуратов С.Е.,
Жанабаева Д.М.,
Қоянбаева Г.Р.,
Қожамберлиев Б. Заманауи бұқаралық сананы зерделеудің аксиологиялық аспектілері // Адам әлемі. – 2024. – № 1 (99). – Б. 16-25.

Аксиологические аспекты осмысления современного массового сознания

Аннотация. В научной статье анализируются особенности массового сознания и его практическое значение для современного Казахстана. В статье рассматривается взаимосвязь таких феноменов как справедливость и диалог в условиях трансформации общества. Кроме того, авторы статьи пытаются показать, что массовое сознание тесно связано с ценностным миром социума и с духовным миром каждого индивида. Научная статья посвящена проблеме изучения массового политического сознания в условиях осмысления переходного периода казахстанского общества. Предпринята попытка рассмотрения значимых аксиологических аспектов массового сознания в современном мире в контексте межкультурного взаимодействия.

Ключевые слова: человек, массовое сознание, эпоха, диалог, культура, справедливость, философия, феномен, современность.

Axiological Aspects of the Understanding of Modern Mass Consciousness

Abstract. The scientific article analyzes the peculiarities of mass consciousness and its practical significance for modern Kazakhstan. The article examines the relationship between such phenomena as justice and dialogue in the context of the transformation of society. In addition, the authors of the article try to show that mass consciousness is closely connected with the value world of society and the spiritual world of each individual. The scientific article is devoted to the problem of studying mass political consciousness in the context of understanding the transitional period of the Kazakhstani society. An attempt is made to consider important axiological aspects of mass consciousness in the modern world in the context of intercultural interaction.

Key words: Man, Mass Consciousness, Epoch, Dialogue, Culture, Justice, Philosophy, Phenomenon, Modernity.

Кіріспе

Қазіргі тарихи кезеңде бұқаралық сананы ғылыми зерделеу әлеумет практикасындағы өзекті мәселелердің қатарына жатады. Былайша айтқанда, кезеңде аса анық байқалмайтын бұқаралық сана ерекше құбылыс ретінде өзгерістер жағдайында және тарихтың терең дағдарыс кезеңдерінде қоғамдық кеңістікте белсенді түрде көріне алады. Көп жағдайда ортақ идея немесе мақсатпен біріктірілген, еркін құрылымдалған адамдар тобы әлеуметтік субъект ретінде анықталады. Бұқаралық сана жүйеліден гөрі адамдарды стихиялы түрде біріктіреді, белгілі бір дәрежеде мәдени, әлеуметтік, демографиялық, саяси, аймақтық және басқа да айырмашылықтарды теңестіреді, соның нәтижесінде мұндай ұжымдық сананың әрбір иесі өзін тұтас халықтың өкілі, күрескер ретінде сезінеді. Ол сезім шынайы сипатта деген сенім бұқаралық сананың субъектілерінде терең орныққан. Сонымен, бұқаралық сана күнделікті қоғамдық сананың барлық белгілерімен, бейсаналық стереотиптермен, халықтың белгілі бір бөлігінің маргиналды, азаматтық және девианттық мінез-құлқы элементтерімен астасып, ерекше сипатталады.

Кез келген қоғамды өзгертуге алып келетін бұқаралық сананың құндылықтық аспектілерінің өзектілігі маңызды, өйткені ол әлеуметтік субъектілердің ұжымдық наным-сенімдерін, түсініктерін, мәдени тәжірибелерді және қарқынды әлеуметтік қатынастарды қалыптастыруға терең әсер етеді. Экономикада, саясатта, технологияда және әлеуметтік-мәдени салада елеулі өзгерістер орын алған қоғамды қайта құру кезеңдерінде іргелі құндылықтар даму траекториясын анықтайтын өзіндік бағдарға айналды. Қоғамдық қайта пішімдеу кезеңінде әлеуметтік құндылықтардың неліктен маңызды екендігінің кейбір аспектілері төмендегілер: қоғамдағы өзгеру кезеңдерінде дәстүрлі құндылықтар мен құрылымдар халықтың әртүрлі топтары арасында өзгерістерге ұшырайды. Қазақстандық қоғам үшін дәстүрлі құндылықтарды жаңа нақты шындыққа сәйкес келетін дүниетанымдық бағдар

сипатында жаңғырту, түлету және жаңаша пішімдеу маңызды.

Әдіснама

Бұқаралық сананы зерделеу үшін жалпы қоғамдық сана мен қоғамдық болмысты зерттеудің барлық тәсілдерін қолдануға болады. Демек, әлеуметтегі барлық құбылыстар мен үдерістерді философиялық мағынада пайымдау әлеуметтік шындықтың түбегейлі негіздерін анықтауға мүмкіндік береді. Соның ішінде бұқаралық сананың өзіндік аксиологиялық сипаттамасын беру де жатады. Талдау мен синтездеу, нақты тарихилық тұрғысынан пайымдау, біртұтастық пен жүйелілік қағидаттары тұрғысынан мәселені зерделеу зерттеу нысанының терең қатпарларын айқындауға мүмкіндік береді. Бұқаралық санада қоғамдағы көптеген түсініктер мен идеялар, стереотиптер мен болжамдар қордаланады. Олардың қандай құндылықтық бағдарларға қарай қозғалатынын, дамитынын теориялық тұрғыда айқындау және практика жүзінде қолданудың жолдарын көрсету әлеуметтанушы зерттеушілердің міндеті деген ойдамыз.

Бұқаралық сананың әлеуметтегі құбылыстық сипаттамасы

Бұқаралық сана қоғамдық сананың құрамдас бөлігі ретінде субъектісі әлеуметтік ортада қалыптасады, дамиды және сондықтан оны үнемі өзгеріп отыратын толықтай әлеуметтік құбылыс ретінде тануға болады. Сонымен қатар осы ерекше әлеуметтік феномен негізгі құндылықтық артықшылықтары бойынша өз ұстанымдарын қорғауға келгенде ымырасыз, барынша күрескер қасиетке ие болады. Сондықтан адамзат тарихындағы көптеген төңкерістер мен тайталастар осы бұқаралық сананың толқуынан, әлеуметтік әділеттілікті үздеуінен туындап жатады. Ал енді бұл феномен қоғамдық сананың ерекше саласы ретіндегі өзіндік көріністерін тарих сахнасында уақыты келгенде анық байқатып отырады. Бұқаралық сананың әрбір қадамы, әрекеті әлеуметтің барлық қабаттарына жетіп

отырады және оның құндылық әлемі құрылымы жағынан аморфты және іштей қарама-қайшы келеді, өйткені бұл құбылыс негізінен сана аймағына әртүрлі сипаттары бар әлеуметтік қауымдастықтарды жинақтайды [1]. Сондықтан гуманитарлық ғылымдарда қоғамның трансформациясы, әлеуметтік-мәдени тәуекелдер мен сын-қатерлер жағдайында бұқаралық сана құбылысын егжей-тегжейлі теориялық және қолданбалы зерттеу өзекті мәселе деуге толық негіз бар. Қазақстан Республикасы әлемдік өркениетті елдердің озық тәжірибесін қабылдауға, жүзеге асыруға бет бұра бастады.

Егер кез келген қоғамдағы әлеуметтік қауымдастықтардың негізгі құндылықтарына қауіп төнетін болса, онда қоғамдағы әлеуметтік өзгерістерге барынша назар аударатын әлеуметтік белсенді топтар мәдени және саяси қарсылық көрсетуге тырысады. Әлеуметтік ортаның негізгі тақырыбы мыңдаған жылдар бұрынғыдай әлеуметтік әділеттілік, теңдік мәселелері болуы заңды. Осы жерде мемлекет құрылысының әртүрлі мәселелері бойынша балама көзқарас субъектілерімен қайшылықтарды жеңілдету және ымыраға келу үшін ашық және өзара сыйластықты басымдық еткен диалог пен өзара түсіністік тұрғысынан маңызды. Мәселен, «еліміздегі 2022 жылғы Қаңтар оқиғасының ушығып кетпеуіне күш салуға кейбір билік органдары асықпады» деген мамандар тарапынан сыни пікір бар, қайшылықты уақытылы екі жаққа да тиімді нұсқада мәселені бірден шешуге де болар еді деген сыни уәж айтылады. Әрине, әлеуметтік динамиканың кейбір терең қырлары, бұқаралық сананың өзіндік құдіреті уақытылы сараптаудан өткізілмегенін де айырықша атап өтуге болады. Ал енді мәселеге әлеуметтану ілімі тұрғысынан сыни бағалау беретін болсақ, онда белгілі оқиғаға дейін еліміздегі қоғамдық болмыс пен бұқаралық сананың біршама уақыттан бері дағдарысты күй кешіп келе жатқанын және оларды жүйелі түрде шешу жолдарына қадамдар жасалмағанын атап өткен жөн дейміз. Бұл жағдайға биліктегі саяси транзиттің өте баяу жүргізілгені мойындалып жатыр.

Әлеуметтік ортадағы кейбір дүмпүлер мен ереуілге, тіпті қақтығысқа баруға дейін қадамдар кездейсоқ бұқаралық әрекеттерге жатпайды. Қаншалықты кемшілікті тұстарын айғақтағанмен бұқаралық сана алдымен қоғамда түбегейлі шешімін таппай келген проблеманы қозғайды. Әрине, осы өзекті мәселелерді қозғау сипаты мен әрекеттер қисыны, өкінішке орай биік, асқақ өркениеттілікті байқатып, гуманистік қағидадардың баламасын білдіре бермейді. Сондықтан билік тарапынан алдын-ала ескертпе жағдаяттарды түсініп, оқиғалардың өрбу қисынын модельдеу де қажет екені анық. Дегенмен, осындай қоғамдағы жағдайлар ахуалының барлығын біліп, тарқатып отырған еліміздегі кейбір реакцияшыл саяси топтар қордаланып келіп, кенеттен көрініс берген әлеуметтік және саяси флукуациялық жағдайды өздерінің қитұрқы мақсаттарына пайдаланып қалуға ұмтылғанан да атап өтуімізге болады [2].

Әр уақытта өркениетті қоғамда халықтың мүддесі мен биліктің мүддесі демократиялық жолдармен үйлестірілуі керек, жақындастырылуы шарт. Демек, құндылықтар қоғамды дамудың стратегияларын болашаққа ұмтылудың механизмі ретінде бағдар беретін маякқа айналады. Сабырлы бұқаралық сана қабылдаған дәстүрлі рухани құндылықтарға негізделген қоғам жаңа құндылықтарды қабылдау жаңа әлеуметтік-экономикалық стратегияларды сәтті жүзеге асырудың негізгі факторына айналдырады. Маңызды және негізгі құндылықтар топтамасы этикалық мінез-құлық пен қоғамның әлеуметтік жауапкершілігіне сүйенеді. Ақпараттық қоғам ақпараттық ресурстарға еркін қол жеткізуді қамтамасыз ететін және заманауи адамның өмірін айтарлықтай жеңілдететін жаһандық ақпараттық кеңістікті құрайды. Сонымен қатар ақпарат өндірушілер мен тұтынушылар арасындағы әлеуметтік қақтығыстарға байланысты жағымсыз үрдістер байқалады. Қоғамдағы ілеуметтік, саяси, экономикалық және мәдени факторлардың әсерінен бұл қақтығыс бұқаралық сананы манипуляциялау рөлінің артуына алып келеді және шындықты адекватты түрде көрсетуді

қиындататын медиа шындыққа алғы-шарттар жасайды. Бұқаралық сананы алдарқатудың және бұрмалаудың құралына айналған әлеуметтік желілер мемлекет тарапынан қатаң қадағалануы тиіс. Онсыз кейбір әлеуметтік топтарға бұқаралық сананы псевдобағдарлар бағытына бұру мүмкіндігі ашылады. Тек қана моральдік тәсілдермен барлығын реттеу мүмкін болмаған жағдайда құқықтық механизмдер көмекке келуі шарт деген ойдамыз.

Негізгі өркениетті құндылықтарға негізделген бизнес пен саясат қоғамның тұрақты және тұрақты дамуына елеулі үлес қоса алады. Прогрессивті құндылықтық дүниетаным мен құндылықтар жүйесі бұқаралық санада құрамдас бөлік ретінде бірқалыпты орныққанда ғана, қоғамды сапалы өзгерту жағдаятына ұмтылады. Базалық құндылықтары қорғалған және тұрақтанған елде ғана мәдени, саяси және эмоциялық тұрақтылық қамтамасыз етіледі. Оған дәйектеме болатын өркениетті елдердің қауымдастығы болса, кері мысалға қайшылықтары басынан асып жатқан, біртұтастығын бірте-бірте жойып алып жатқан кейбір елдерді жатқызамыз. Ондай елдерге діни нормалар мен дүниетанымдық бағдарлар көптеген олқылықтарды көмкеріп отыратын рухани құбылыстар ретінде қызмет етеді. Бұқаралық сананы алдарқатудың, бұрмалаудың осындай сипатын өкінішке орай ислам діни тараған елдерден айқын байқауға болады. Реакцияшыл бағыттағы діни бағыттар біздің ортамызға сыналау кіріп жатқаны көпке белгілі әлеуметтік дерек. Аймақтардағы зиялы қауым өкілдері осыған шынайы алаңдап отыр. Көрші жатқан Қырғыз елінің озық ойлы азаматтары да осы үрдісті руханиятына келген үлкен дүниетанымдық диверсия, ділдік дағдарыс деп есептейді.

Гуманизм қағидаты және бұқаралық сана

Әлеуметтегі гуманистік құндылықтар бұқаралық сананы прогрессивті бағытқа қарай бұрады, олар сонымен қатар қоғамдық ортада негізгі әлеуметтік қағидаттар мен мақсаттарға қатысты жасампаз консенсусты қалыптастыруға

негіз бола алады. Қоғамның негізін құрайтын ортақ және басымдық танытатын құндылықтар ең басты рухани күштер және олар түп негізінде бірлік пен қоғамдық келісімнің орнығуына ықпал етеді. Атап ататын жәйт: осындай қатынастар сипаты заманауиланған технократиялық қоғамның тиімді жұмыс істеуі үшін де маңызды. Әрине, әлеуметтік қайта құру кезеңдерінде адамдар өздерінің бұрынғы тарихына зана сыни көзқараспен қарау арқылы азаматтық бірегейлік пен тиесіліктің жаңа формаларын іздеуі мүмкін.

Қоғамдағы кенеттен орын алған кез келген наразылық қойылымдары, бұқаралық сананың бұлқыныстары әлеуметтік дүниені қайта форматтау әрекеті болып табылады. Дәл осындай жағдайларда көптеген күйзелістер мен трагедиялар орын алмау үшін жалпыадамзаттық құндылықтарға жүгіну керек, халықаралық деңгейдегі құқықтық нормаларды басшылыққа алған орынды. Осыған орай, ұлттық рухани құндылықтарға негізделген жалпыадамзаттық құндылықтар азаматтық бірегейлікті қалыптастыруға негіз болатынын ескерген жөн. Әртүрліліктегі бірлік кез келген жасампаз қоғамның өзіне ту етер қағидаты болғаны жөн. Біздің еліміздегі «Әділетті Қазақстан» концепциясының орныға бастауы өткенімізге деген сыни талдау жасай бастағандығымыздың айғағы және өзгеру жағдайында гуманизм мен демократиялық принциптерді бұқаралық санада нақты түрде насихаттауға болатынын дәлелдеуге ұмтылыс деп түсінуге болатын атап өткен жөн.

Қоғамның үйлесімді емес дамуының көрінісі болып келетін экономикалық дағдарыстар, қоғамның күрт трансформациялануы, кейбір азаматтардың заңсыз әрекеттері, сыбайлас пен жемқорлықтың жиі көрініс бере бастауы, өтпелі кезеңдегі саяси ауысудың баяу жүзеге ауысуы, табиғи және экологиялық апаттар және басқа да күрделі әлеуметтік факторлар әртүрлі әлеуметтік топтардағы бұқаралық санада стандартты емес басымдықтар мен нұсқауларды қалыптастыруына алып келеді. Девиантты әрекеттердің көбеюі негізінен қоғамдағы адамгершілік нормалардың төмендеуімен астасып жатады.

Жоғарыда аталғандардың барлығы біріге келіп бұқаралық санаға айтарлықтай теріс әсер етуі мүмкіндігін жоққа шығара алмаймыз. Сондықтан қоғамдағы әр қилы үдерістердің бағыт-бағдарын алдын-ала анықтап, соған сәйкес тиімді қадамдар жасап отыруы өркениетті қоғамға тән қасиеттер екенін ұмытпауымыз керек. Саясат пен мәдениет саласындағы белгілі бір дәстүрлі рәміздер мен бейресми көшбасшылар жаңа идеялар мен құндылықтардың тасымалдаушысы бола алады, олар кейіннен бұқаралық санаға айтарлықтай әсер етеді. Олардың жаңа бейнелері, дәстүрлі емес мәлімдемелері мен батыл әрекеттері жастарға үлгі болатыны анық, сөйтіп, олар үстемдік етіп келген саяси күшке қарсы тұруы мүмкін. Осылайша, қазіргі қоғамның трансформациясы жағдайында бұқаралық сана, сондай-ақ әлеуметтік құндылықтар елеулі өзгерістерге ұшырайды. Мұндай күрт өзгерістер қоғамдағы дағдарыстық жағдайдың, әлеуметтік, экономикалық, технологиялық және мәдени факторлардың әсерінен болуы да мүмкін. Бұл жерде қоғамдағы бұл өзгерістер көп бағытты, прогрессивті, немесе бейтарап күйде болуы мүмкін. Сонымен қатар әлеуметтік шындықтың нақты контекстіне байланысты бұқаралық сананың құрылымындағы құндылықтық бағдарлар өзгеретінін атап кеткен орынды.

Бұқаралық сананы объективті түрде ғылыми сипаттау үшін осы құбылысты тасымалдаушылардың құндылықтық басымдылықтарының мазмұны туралы мәселені талқылау өте маңызды. Осыған орай, осы өзекті мәселенің аксиологиялық аспектілерін зерттеудегі пәнаралық көзқарас қана белгілі бір ғылыми нәтижелер беріп, мемлекетіміздің идеологиялық секторының субъектілері үшін ғылыми-тәжірибелік ұсыныстарды тұжырымдай алады деп айтуға болады. Бұл зерттеу мақаласында авторлар негізінен заманауилық модернизация теориясына сүйенеді. Біз үшін құндылықтар жалпы қоғамның және оның жекелеген әлеуметтік қауымдастықтары мен жеке тұлғаларының дүниетанымының негізі ғана емес, сонымен бірге олар белсенді практикалық іс-әрекеттер мен

адамдардың мінез-құлық қатынасын қалыптастыратын феномен.

Жоғарыда аталған жағдайларға байланысты біз құндылықтарды келесі құрылымда анықтаған пікірді қолдаймыз. Ол төмендегідей өрнектелген: «құндылықтар мотивацияның негізгі іргетасы болып табылады және адамдар оларды әдепкі форма бойынша қабылдайды. Біз тіпті олардың күшті ықпалын байқамаймыз, оны әдеттегідей қабылдаймыз, бірақ олар біздің өмірлік стратегиямызды, мінез-құлықты және дүниетанымымызды қалыптастырады. Құндылықтар жұмыс істеу, табыс табу, жұмсау, ережелерді сақтау стандарттарын жасайды және адамның мінез-құлқын анықтайды. Ғалымдар оларды зерттейді, өйткені олар үнемі үлкен өзгерістерге ұшырайды» [3]. Құндылықтар әдетте орнықты құбылыстар, бірақ уақытысы келгенде олар да біршама өзгерістерге ұшырайды. Мәселен, «коммунизм» идеясын ХХ ғасырда біршама мемлекеттер мен халықтардың өздерінің құндылықтарына жүйесіне қабылдап, кейін одан бірте-бірте бас тартуын мысал ретінде атап өтуге болады. Осындай өзгерістердің әлеуметтік шындықта кейде орын алып отыруы – бұл әлеуметтік дүниенің өзіндік ішкі объективті заңдылығы екені анық.

Сонымен, бұқаралық сана өзіндік рухани күш ретінде қоғамдық сананың негізіне айналатын жалпы құндылықтар мен нормалардың қалыптасуына ықпал етеді. Бұл маңызды және іргелі құндылықтар қоғамның негізін анықтайды және отбасына, адамгершілікке, әлеуметтік әділеттілікке, бостандыққа және басқа да әлеуметтік маңызды аспектілерге қатысты болуы мүмкін. Заманауи цифрлық технология, интернет және виртуалды әлемнің басқа элементтері, сонымен қатар, жалпы БАҚ халықтың құндылық бағдарындағы негізгі басымдықтарды реттей отырып, қоғамдық сананы қалыптастыруға орасан зор ықпал етуде. Бұқаралық сана адамдардың белгілі бір топтарына қатысты стереотиптер мен алдын ала көзқарастардың қалыптасуына ықпал ете алады, бұқаралық сананы бағалау векторларын саясаттағы белгілі бір

мақсаттарға бағыттай алады. Бұл стереотиптер адамдардың қабылдауына және мінез-құлқына, сондай-ақ әлеуметтік қатынастарға әсер етуі мүмкін. Салыстырмалы түрде әділ әлеуметтік шындықты құрып жатқан Қазақстан үшін ұлттық және азаматтық бірегейлікті сақтауға, өткенді сыни тұрғыдан түсінуге және қоғамда жасампаздық белсенділікті орнатуға бағытталған бұқаралық сананың прогрессивті көзқарастарын қалыптастыру және дамыту қажет.

Бұқаралық сананы жасампаздыққа қарай бұрудың маңыздылығы

Заманауи кезеңдегі жаһандық ақпараттық орта барлық мемлекеттер деңгейінде бұқаралық сананы манипуляциялау үшін жағдай жасайды, бұл әлем бейнесінің бұрмалануына және адамдардың болжанбайтын заңсыз әрекеттеріне әкелуі мүмкін. Ақпараттық кеңістікте бұқараның санасын манипуляциялау адамның мінез-құлқы мен қызметінің ережелері мен стереотиптерін анықтайтын және манипуляцияның негізгі құралы қызметін атқаратын ақпараттық-коммуникациялық құралдарды басқару арқылы жүзеге асады. Ақпараттық манипуляция бұқаралық санаға жасырын әсер ете отырып, әдетте бұқараның инерциясын тудыруға және қоғамды тұрақсыздандыруға бағытталған. Бұл бұқаралық санада стереотиптердің қалыптасуына, құндылықтар мен өмір салтының өзгеруіне байланысты белгілі бір қоғамдардағы жағымсыз үрдістердің өршуіне әкеледі. Әсіресе, өзара кикілжің өрбіген екі мемлекеттің арасындағы тартыстар екі ұлттың діліне тереңдеп, гетеростереотиптерді нығайта түседі. Адамзаттың қазіргі заманауи тарихы осы жағдайға көптеген мысалды ұсына алады. Сондықтан бұқараның сананың сапасы, оның құрылымының сипаты үлкен маңыздылығы бар дүниелер.

Ұлттық рухани құндылықтарға негізделген жалпы адамзаттық құндылықтар азаматтық бірегейлікті қалыптастыруға негіз болады, әртүрліліктегі бірлікке ықпал етеді. Денсаулықты жақсарту және рухани құндылықтар арқылы прогрес-

сивті бұқаралық сананы қалыптастыру мәселесі, әсіресе, әлеуметтік және мәдени қиындықтар кейде байқалатын қазіргі қазақ қоғамы жағдайында маңызды және өзекті болып табылады. Өзара түсіністік, мейірімділік, адалдық, әділдік, жанашырлық, толеранттылық және жақынына деген сүйіспеншілік сияқты іргелі рухани құндылықтар қоғамдық қатынастардың үйлесімді қалыптасуына ықпал ете алады. Рухани құндылықтар әлемді неғұрлым конструктивті аспектіде қабылдауға және бұқаралық сана субъектісінің терең және күрделі сұрақтарына барабар жауап іздеуге мүмкіндік береді.

Неміс философы және әлеуметтанушысы Юрген Хабермас қоғамдық коммуникация және демократия теориясы саласындағы зерттеулерімен айналысумен қатар, қазіргі әлемдегі бұқаралық сананың аксиологиялық аспектілеріне назар аударды. Аксиологиялық аспектілер бұқаралық санада қалыптасатын және адамдардың мінез-құлқы мен сенімдеріне әсер ететін құндылықтарға жатады. Хабермас өз еңбектерінде қазіргі бұқаралық сананың үш негізгі ерекшелігін және оның құндылықтарға деген көзқарасын анықтайды. Біріншісі, *рационализация*: ол қазіргі заманғы бұқаралық сана барған сайын рационалды және мақсатқа бағдарланғанын атап көрсетеді. Ол қоғамдағы құндылықтар мен басымдықтардың қалыптасуына әсер ететін тиімділік пен нәтиже көрсетуге ұмтылады. *Плюрализм*, ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың дамуымен қазіргі бұқаралық сана плюралистік сипатқа ие болды. Әр түрлі идеялар, құндылықтар мен дүниетанымдар бір-бірімен соқтығысып, бәсекелесіп, бұқаралық сана мен оның құндылықтарының жан-жақты бейнесін қалыптастырады.

Тұтынушылық тәсіл, Хабермасың пікірінше, қазіргі заманғы бұқаралық сана тұтынуға көбірек бағытталған. Тұтынушылық құндылықтар мен қалаулар тауарлар мен қызметтерді тұтыну арқылы артықшылықты қалыптастыруға және бірегейлікті құруға әсер етеді.

Алайда, Хабермас сонымен қатар қазіргі бұқаралық сананың гетерогенді

екенін және әртүрлі бағыттар мен қызығушылықтарды қамтитынын мойындайды. Ол қоғамдық-саяси коммуникацияны дамыту және адамдар ортақ құндылықтар мен идеяларды талқылап, қалыптастыра алатын қоғамдық салаларды құру қажеттілігі туралы идеяны алға тартады [4]. Бұл жерде Хабермастың позициясына қосымша кез келген ұлттың өзіндік ұлттың ерекшеліктері, ғасырлар бойы қалыптасқан психологиялық мінез-құлықтары мен әдет-салттары бар екенін айта аламыз. Еуропалық ұлттар демократияны өрбiтудiң бiрнеше сатысын өтiп үлгердi. Сондықтан бiздiң Орталық Азия кеңiстiгiнде Еуропа үшiн бұқаралық санада әдеттегi норма болып есептелетiн дүниелер бiрден жүзеге аса қоймайды. Көптеген жылдар бойы авторитарлық сипаттағы билiктердiң осы аймақта орын алуы осы ерекшелiктермен астасып жатады. Әрине, Қазақстан мен Қырғызстан сияқты елдердегi соңғы жылдағы әлеуметтегi дүниедегi бұлқыныстар сеңнiң қозғалғандығын бiлдiредi. Жалпы саяси саладағы өзгерiстер өз уақын күтетiн дүниелер екенi анық.

Итальяндық философ, әдебиеттанушы және жазушы, бұқаралық мәдениет саласындағы зерттеулерiмен және оның сана мен жеке тұлғаға әсерiмен танымал Умберто Эко-ның негiзгi идеяларының бiрi-бұқаралық мәдениет қазiргi қоғамдағы адамдардың санасы мен жеке басының қалыптасуына қатты әсер ететiндiгi. Ол бұқаралық мәдениет әртүрлi медиа және коммуникациялық технологиялар арқылы бұқараға енетiн ойлау, мiнез-құлық және қабылдау-дың стандартталған үлгiлерiн жасайды деп мәлiмдейдi. Сонымен қатар бұқаралық мәдениет ортақ белгiлерге, құндылықтарға және стереотиптерге негiзделуi мүмкiн ұжымдық бiрегейлiктi қалыптастыруға ықпал ететiнiне назар аударады және осы бiрегейлiктiң үстiрт қабылдануы мүмкiн екенiн, бұл индивидуалдылық пен автономияның жоғалуына әкелуi мүмкiн екенiн атап көрсетедi.

Алайда, Эко сонымен қатар бұқаралық мәдениет шығармашылық пен инновацияның қайнар көзi бола алатындығын мойындайды. Ол бұқаралық мәдениеттiң сана мен жеке тұлғаға әсерi күрделi және жан-жақты бо-

луы мүмкiн екенiн және жеке адамдар бұқаралық мәдениетпен белсендi қарым-қатынас жасай алатындығын және оны өз қажеттiлiктерi мен құндылықтарына сәйкес түсiндiре алатындығын атап көрсетедi. Осылайша автордың сана мен сәйкестiкке әсерi туралы теориясы бұқаралық ақпарат құралдары мен мәдени құбылыстарға саналы және сыни көзқарастың маңыздылығын, сондай-ақ бұқаралық мәдениет жағдайында даралық пен автономияны барлық деңгейде сақтау қажеттiлiгiн көрсетедi [5]. Бұқаралық ақпарат құралдары батыл болған сайын демократия құндылықтары беки түседi, қоғам жасампаздық жолына түседi.

Дәстүрлi және батыстық қоғамдарға бағытталған құндылықтар бұқаралық сананы өзгертудiң негiзгi аспектiсi болып табылады. Қазақ халқының үлкендерге құрмет, бостандық, бейбiтшiлiк пен төзiмдiлiк, руханият, қонақжайлылық және қоршаған әлеммен үйлесiмдi өмiр сүруге деген ұмтылысы сынды дәстүрлi құндылықтары қазақстандық қоғамды жаңғырту үрдiсiндегi өзектiлiктiң жоғары дәрежесiне ие бола отырып, iргелi құрамдас бөлiгi болып қала бередi. Философ, Ральф Уолдо Эмерсон рухани тәжiрибе арқылы өзiн-өзi дамытуға және iшкi шындықты iздеуге шақыра отырып, қоғамның трансформациясы жағдайында бұқаралық сананы қалыптастыру үшiн руханияттың маңыздылығын атап көрсетедi. Олар экологиялық дағдарыс, саяси тұрақсыздық, әлеуметтiк теңсiздiктер, қоғамды iзгiлiк сипаттан айыру сияқты адамзаттың қазiргi замандағы күрделi мәселелерiн шешу үшiн өте маңызды. Бұл проблемаларды жеңу үшiн жалпы қабылданған құндылықтарды қайта қарауға және барлық адамдардың тұрақты дамуы мен әл-ауқатына ықпал ететiн ойлау мен мiнез-құлықтың жаңа үлгiлерiн қалыптастыруға мүмкiндiк беретiн әдiстер өзектi болып табылады. Қазiргi әлемдегi басты қиындықтардың бiрi - дегуманизация яғни сананы iзгiлiктен айыру мәселесi, ол бiздiң санамыздағы адами өлшемдер мен құндылықтарды жоғалту процесiн қамтиды. Технологияның дамуы және цифрлық технологияның қарқынды өсуi сананы iзгiлiктен айыру

процесіне ықпал ететін факторлардың бірі деп санауға болады. Ақпараттық технологиялар саласындағы қарқынды даму тәуелділікке және тұлғааралық қарым-қатынастың маңызды аспектілерін жоғалтуға әкелді.

Американдық философ, Чикаго университетінің профессоры Марта Нусбаум дегуманизация үрдісінің күрделі мәселе бола отырып, бүкіл адамзатқа кері әсерін тигізетіндігін алға тартты. Бұл жанашырлық, әділеттілік және өзара көмек ретіндегі маңызды құндылықтар мен қасиеттер қоғамда назардан тыс қалғанда немесе адамдар арасындағы қарым-қатынас адамның қадір-қасиеті мен құқығын елемей, басқаларға объект немесе құрал ретінде қараған кезде пайда болады. Кемсітушілікті, зорлық-зомбылықты және әлеуметтік оқшаулануды осы процестің белгілерінің бірі деп санауға болады. Адамның санасы басқа адамдарды иеліктен шығару және олар үшін жауапкершіліктен бас тарту арқылы адамгершіліктен айырылады, оның басқа адамдар алдындағы хабардарлығы мен жауапкершілігі адамгершіліктен арылудың алдын алудың негізгі аспектілері болып табылады. Эмоционалды ақыл-ой мен қоғамдағы эмпатия қабілетін дамытудың маңыздылығын өзектендіре отырып, ізгіліктен айыру біз өзімізді басқа адамдардың орнына қойып, олардың азаптары мен қажеттіліктерін түсіну қабілетімізді жоғалтқан кезде пайда болады деп есептеледі. Бұл өз кезегінде өзіміздікке, немқұрайлылыққа және әлеуметтік ынтымақтастықты жоғалтуға әкеледі. Осыған байланысты білім мен білім гуманитарлық құндылықтарды қалыптастыруда және эмоционалды интеллектті дамытуда маңызды рөл атқарады. Философтың пікірінше, инклюзивті және әділ институттар құру барлық адамдардың құқықтары мен қадір-қасиеттерін қорғауға, қоғамдағы гуманитарлық құндылықтар мен эмоционалды интеллекті қалыптастыруға көмектеседі [6].

Адамзаттың табиғатпен экологиялық байланысын жоғалтуы сананы ізгіліктен алшақтатудың тағы бір маңызды аспектісі ретінде қарастырылады. Қазіргі қоғамда адамдар қоршаған табиғат пен табиғи

ритмдерден алшақтай бастады, бұл оның қоршаған әлемге деген қатынасын, өз табиғатын, болмысын сезінуді жоғалтуға әкелуі мүмкін. «Қазіргі қоғамның ізгіліктен алшақтауы жеке тұлғаның аксиологиялық стереотиптерімен, ақпараттық зорлық-зомбылықпен және рухани қауіпсіздікпен байланысты. Адам қауіпсіздік саласының субъектісі ретінде, ерекше рухани энергия, креативті және биоәлеуметтік болмыс ретінде, құндылықтан айырылу үстінде бола отырып, әлеуметтік шындықтың құндылық проекциясына әсер ететін бар қауіп қатерден қорғалу жағдайына жету үшін өзінің жеке таңдауын жасайды» [7].

Сананы ізгіліктен алшақтату факторларының бірі - технологияның белсенді дамуы, онда адамдар өз міндеттерін толығымен машиналар мен жасанды интеллектке жүктеді. Бұл процесс адамның дағдыларынан айырылып және құнсыздануына, сондай-ақ адамның санасы соншалықты маңызды емес екенін қабылдауға әкеледі. Хосе Ортега и Гассет жазғандай, цифрлық технологиялар, виртуалды қатынастар біздің әлемнің ажырамас бөлігіне айналуға, прогрессивті технология мен бұқаралық қоғам адамның бірегейлігі мен еркіндігін жоғалтуға әкеліп ұрындырады. Сонымен қатар, ол адамдардың немқұрайлылыққа бой алдырып, өз пікірлері мен бастамаларынан айырылған пассивті тұтынушыларға айналу қаупін атап өтті [8]. Адамзаттың болашағына әсер ететін сандық технологиялар шынайылықты қабылдау деңгейін өзгертіп, өзін-өзі паш етудің және өзін-өзі танудың жаңа формаларына әкелуі мүмкін деп болжануда. Бірақ сандық технология адамгершілік қағидаттарын жоққа шығармайтын сипатта ғана шынайы өркендеудің тұтқасы бола алады. Қазақстан сияқты болашағын нақтылап жатқан ел үшін осындай тұжырымдар барлық деңгейде маңызды.

Қорытынды

Сонымен, рухани құндылықтарды сақтау мен дамыту арқылы бұқаралық сананы жетілдіру орнықты, үйлесімді және өркениетті қоғам құрудың маңызды аспектісі болып көрінеді. Бұл

білім беру және әлеуметтік тәжірибеге рухани аспектілерді біріктіруді және генерациялауды, сондай-ақ жеке және ұжымдық өлшемде рухани дамуға ықпал ететін тәжірибелерді қолдауды талап етеді. Еліміздегі қазіргі ақпараттық қоғам біліммен және сыни ойлаумен байланысты құндылықтарға терең әсер етеді, білім беру тәжірибесіне инновациялар енгізеді және ақпаратты тиімді өңдеу және талдау қабілетінің маңыздылығын атап көрсетеді. Бұқаралық сана қоғамда болып жатқан оқиғалар туралы этикалық бағыттағы мазмұнды объективті ақпараттан үлкен оң қуат алады. Міне осыған орай азаматтардың жасампаз белсенділігі ғана қоғамды өзгертіп қана қоймай бұқаралық сананың игілікті рухани күшке айналуына негіз болады.

Қаржыландыру

Мақала BR21882209 «Қазақстандағы бұқаралық санаға ақпараттық-идеологиялық ықпалдар: тәуекелдер мен мүмкіндіктер» атты ғылыми зерттеулер ауқымында орындалды.

Әдебиеттер тізімі

1 Овчинников Г.К. Специфика сознания больших социальных общностей. – М.: Мысль, 1990. – 289 с.

2 Тоқаев Қ.К. Біз озық ойлы ұлт ретінде тек қана алға қарауымыз керек // [Электронды ресурс] URL: <https://egemen.kz/article/355466-qasym-zhomart-toqaev-biz-ozyq-oyly-ult-retinde-tek-qana-algha-qarauymyz-kerek> (Қаралған күні: 12.01.2024).

3 Инглхарт Р. Мир становится все более безопасным // [Электронды ресурс] URL: <https://lenta.ru/articles/2015/12/20/values/> (Қаралған күні: 10.01.2024).

4 Хабермас Ю. Структурное изменение публичной сферы. Исследования относительно категории буржуазного общества. – М.: Весь мир, 2016.

5 Eco U. Apocalyptic and Integrated Intellectuals: Mass Communication and Theories of Mass Culture. – Bloomington:

Indiana University Press, 1994. – 17 p.

6 Nussbaum M. Upheavals of thought: the intelligence of emotions. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – P. 31.

7 Дык А.Г., Каленчук Т.В. Дегуманизация современного общества и духовная безопасность // *Вестник Полесского государственного университета. Серия общественных и гуманитарных наук.* – 2019. – № 1. – С. 48-57.

8 Ортега-и-Гассет Х. Восстание Масс. – Москва: АСТ, 2001. – 509 с.

Transliteration

1 Ovchinnikov G.K. Specifika soznaniya bol'shih social'nyh obshhnostej [Specifics of Consciousness of Large Social Communities]. – М.: Mysl', 1990. – 289 s.

2 Тоқаев Қ.К. Biz ozyk ojly ult retinde tek kana alga karauymyz kerek [As a Forward-Thinking Nation, we Should Only Look Ahead] // [Elektronny resurs] URL: <https://egemen.kz/article/355466-qasym-zhomart-toqaev-biz-ozyq-oyly-ult-retinde-tek-qana-algha-qarauymyz-kerek> (Karalghan kyini: 12.01.2024).

3 Inghart R. Mir stanovitsja vse bolee bezopasnym [The World is Becoming Increasingly Safer] // [Elektronny resurs] URL: <https://lenta.ru/articles/2015/12/20/values/> (Karalghan kyini: 10.01.2024).

4 Habermas Ju. Strukturnoe izmenenie publichnoj sfery. Issledovanija otnositel'no kategorii burzhuaznogo obshhestva [Structural Change of the Public Sphere. Research on the Category of Bourgeois Society]. – М.: Ves' mir, 2016.

5 Eco U. Apocalyptic and Integrated Intellectuals: Mass Communication and Theories of Mass Culture.- Bloomington: Indiana University Press, 1994. – 17 p.

6 Nussbaum M. Upheavals of thought: the intelligence of emotions. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – P. 31.

7 Dyk A.G., Kalenchuk T.V. Degumanizacija sovremennogo obshhestva i duhovnaja bezopasnost' [Dehumanization of Modern Society and Spiritual Security] // *Vestnik Polesskogo gosudarstvennogo universiteta. Cerija obshhestvennyh i gumanitarnyh nauk.* – 2019. – № 1. – С. 48-57.

8 Ortega-i-Gasset H. Vosstanie Mass [Rise of the Masses]. – Moskva: AST, 2001.–509 s.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Серік Есентайұлы Нұрмуратов

бас ғылыми қызметкер, профессор, философия ғылымдарының докторы, ҚР ФБЖМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: s.nurmuratov@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-2038-3056

- Гүлнәр Ромсейітқызы Қоянбаева* бас ғылыми қызметкер, философия ғылымдарының кандидаты, ҚР ҒБЖМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: grk.63@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-0942-6692
- Динара Мұхтарқызы Жаңабаева* бас ғалым хатшы, PhD, ҚР ҒБЖМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: dinara.jan@bk.ru, ORCID ID: 0000-0001-7718-4459
- Баймырза Қожамберліұлы Қожамберлиев* профессор, философия ғылымдарының докторы, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан, ORCID ID: 0000-0001-7761-8587
- Серик Есентаевич Нурмуратов* главный научный сотрудник, профессор, доктор философских наук, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: s.nurmuratov@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-2038-3056
- Гүльнар Ромсейітовна Коянбаева* главный научный сотрудник, кандидат философских наук, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: grk.63@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-0942-6692
- Динара Мухтаровна Жанабаева* главный ученый секретарь, PhD, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: dinara.jan@bk.ru, ORCID ID: 0000-0001-7718-4459
- Баймырза Кожамберліұлы Кожамберлиев* профессор, доктор философских наук, профессор, Кызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан, ORCID ID: 0000-0001-7761-8587
- Serik Nurmuratov* Chief Researcher, Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: s.nurmuratov@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-2038-3056
- Gulnar Koyanbayeva* Chief Researcher, Candidate of Philosophical Sciences, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: grk.63@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-0942-6692
- Dinara Janabayeva* Chief Scientific Secretary, PhD, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: dinara.jan@bk.ru, ORCID ID: 0000-0001-7718-4459
- Baimyrza Kozhamberliev* Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan, ORCID ID: 0000-0001-7761-8587

PHILOSOPHICAL INTERPRETATION OF TIME AND SPACE IN THE KAZAKH FALSAFE

¹A.R. Zhangalieva, ¹G. Yessim, ²Z.Y. Rakhmatullina

ABSTRACT

This article explores the philosophical interpretation of time and space in the context of Kazakh philosophy with an emphasis on current challenges and novelty in this field. It is based on traditional ideas about time and space in Kazakh culture, revealing their unique features and symbolism. In addition, the article analyzes the influence of Islamic philosophy on the Kazakh understanding of time and space.

Particular attention is paid to current challenges, such as globalization, technological progress and migration, and their impact on the Kazakh philosophy of time and space. These challenges add novelty to this study, as they stimulate the need to adapt and discuss new aspects of time and space in modern society.

The research is an actual contribution to the understanding of the unique features and peculiarities of the Kazakh philosophy of time and space, and also emphasizes the importance of preserving the values of tradition in the context of modern challenges and changes.

Key words: Kazakh Philosophy, Time, Space, Globalization, Islam, Tradition.

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Ufa Federal Research Center of the Russian Academy of Sciences, Ufa, Republic of Bashkortostan, Russian Federation

Author-correspondent:
A.R. Zhangalieva,
abr83.83@mail.ru

Reference to this article:
Zhangalieva A.R.,
Yessim G., Rakhmatullina Z.Y.
Philosophical Interpretation
of Time and Space in the
Kazakh Falsafe // Adam
Alemi. – 2024. – No.1 (99).
– P. 26-32.

Қазақ фәлсафасындағы уақыт пен кеңістікке философиялық тұрғыдан түсінік беру

Аңдатпа. Бұл мақала қазақ фәлсафасы тұрғысында уақыт пен кеңістіктің философиялық түсінігін осы саладағы өзекті сын-қатерлер мен жаңалықтарға баса назар аударып зерттейді. Ол қазақ мәдениетіндегі уақыт пен кеңістік туралы дәстүрлі идеяларға негізделіп, олардың бірегей ерекшеліктері мен белгілерін айқындайды. Сонымен қатар, мақала ислам философиясының уақыт пен кеңістік түсінігіне әсерін талдайды.

Жаһандану, технологиялық прогресс және көші-қон сияқты өзекті сын-қатерлерге және олардың уақыт пен кеңістіктің қазақ фәлсафасына әсеріне ерекше назар аударылды. Аталған мәселелер зерттеуге жаңалық енгізеді, өйткені олар қазіргі қоғамдағы уақыт пен кеңістіктің жаңа аспектілерін бейімдеу және талқылау қажеттілігін ынталандырады.

Зерттеу қазақ фәлсафасындағы уақыт пен кеңістік түсініктерінің бірегей ерекшеліктерін түсінуге өзекті үлес қосады, сондай-ақ қазіргі заманғы сын-қатерлер мен өзгерістер кезеңінде дәстүр құндылықтарын сақтаудың маңыздылығын атап көрсетеді.

Түйін сөздер: қазақ фәлсафасы, уақыт, кеңістік, жаһандану, ислам, дәстүр.

Философская интерпретация времени и пространства в казахской фальсафе

Аннотация. Данная статья исследует философскую интерпретацию времени и пространства в контексте казахской философии с акцентом на актуальные вызовы и новизну в данной области. Она основывается на традиционных представлениях о времени и пространстве в казахской культуре, выявляя их уникальные черты и символику. Кроме того, статья анализирует влияние исламской философии на казахское понимание времени и пространства.

Особое внимание уделяется актуальным вызовам, таким как глобализация, технологический прогресс и миграция, и их воздействию на казахскую философию времени и пространства. Эти вызовы придают новизну данному исследованию, поскольку они стимули-

руют необходимость адаптации и обсуждения новых аспектов времени и пространства в современном обществе.

Исследование представляет собой актуальный вклад в понимание уникальных черт и особенностей казахской философии времени и пространства, а также подчеркивает важность сохранения ценностей традиции в контексте современных вызовов и изменений.

Ключевые слова: казахская философия, время, пространство, глобализация, ислам, традиция.

Introduction

Spatial-temporal relations between humans and nature are at the core of all human relationships with the surrounding world and, as will be demonstrated, influence one's worldview. The premise for the formation of categories of space and time is the ontological inclusion of humans in the objective world where life processes occur. This idea is articulated by ethnographers, anthropologists, philosophers, psychologists, and others.

In ancient philosophy, the concept of "space" acquired a meaning independent of specific material objects. According to Albert Einstein's observation, through the natural generalization of the "space of a box," one can arrive at the concept of independent (absolute) space, possessing unlimited extension, in which all material objects are contained. Even for Parmenides, being is spatial and possesses extension, while non-being lacks these characteristics. The remaining fragment of his work "On Nature [Peri Physeos]" is primarily devoted to the analysis of the concept of being. In discussions about how being did not arise because it has always existed, the philosopher outlines spatial criteria for this existence [1].

The greatest clarity in understanding space during ancient times was contributed by Euclidean geometry. Euclidean space consists of points, lines, geometric figures, and bodies. Euclid does not consider space as a structured phenomenon, although he draws conclusions about its continuity, limitlessness, and three-dimensionality [2].

Ancient notions of space laid the foundation for understanding this category in subsequent centuries. In all philosophical works of that era, the understanding of space is purely geometric or physical. There are no spatial characteristics of society, communication, intellect, and, even more so, culture. However, without considering these reflections, it becomes impossible to search for criteria for cultural space as

a special form of continuity, uniformity (or non-uniformity), structuring, the presence of boundaries, finiteness or infinity, and other features [3].

The philosophy of time and space is one of the key directions in philosophical thought, addressing fundamental aspects of existence and cognition. In the context of Kazakh philosophy, the study of time and space takes on special significance, reflecting the richness of cultural traditions and contemporary challenges [4].

The aim of this article is to shed light on the philosophical interpretation of time and space in Kazakh philosophy, identifying the unique characteristics and features that characterize this aspect of philosophical thought in the Kazakh context. To achieve this goal, we have set the following objectives:

1. Analyze traditional Kazakh perspectives on time and space and their influence on the culture and philosophy of the people.

2. Investigate the influence of Islamic philosophy on the philosophical understanding of time and space in Kazakhstan, taking into account the historical context and the development of Islam in the region.

3. Conduct an analysis of the changes in Kazakh philosophy of time and space under the influence of contemporary challenges, such as globalization, technological progress, and migration.

Novelty and relevance

The novelty of this article lies in its comprehensive analysis of philosophical thought on time and space in the context of Kazakh culture. Previously, this topic had not received adequate attention from researchers and philosophers, and this article aims to fill this gap.

The relevance of the topic is driven by changes in global geopolitics, cultural dynamics, and globalization, which influence the perception of time and space in the modern world. Kazakhstan, with its centuries-old history and contemporary development dynamics, can make a valuable contribution

to philosophical reflections on time and space.

Problem. The philosophy of time and space has always piqued interest and raises questions related to the nature of reality, cognition, and the meaning of life. In light of the changing world and contemporary challenges, including technological progress and cultural transformations, new philosophical dilemmas and questions arise that require analysis and research.

Methodology

The methodology of researching the philosophical interpretation of time and space in Kazakh philosophy plays a pivotal role in ensuring a qualitative analysis and understanding of this subject.

Historical Analysis: We will commence with a historical analysis to comprehend which traditions and notions regarding time and space were characteristic of Kazakh culture at various stages of its development. This encompasses the study of traditional beliefs, rituals, and philosophical ideas associated with these concepts.

Philosophical Analysis: For a deeper understanding of the philosophical aspects of time and space in Kazakh culture, we will conduct a philosophical analysis, including the examination of philosophical texts and works by Kazakh philosophers and thinkers. Special attention will be given to the ideas, concepts, and philosophical schools that have influenced Kazakh philosophy of time and space.

Comparative Analysis: To highlight the unique features and characteristics of Kazakh philosophy of time and space, we will perform a comparative analysis with the philosophical traditions of other cultures and regions. This will allow us to identify the distinct features of Kazakh interpretations of these concepts.

Contemporary Context: We will also examine the contemporary context and the influence of modern challenges, such as globalization and technological progress, on the understanding of time and space in contemporary Kazakh culture. This includes an analysis of contemporary works by Kazakh philosophers and researchers in this field.

Analysis and Discussion: Finally,

based on the conducted analysis, we will present a discussion and draw conclusions regarding the unique traits and concepts that characterize Kazakh philosophy of time and space, as well as the challenges and prospects in this field in the modern world.

Such a methodology will enable us to systematically explore various aspects of the philosophy of time and space in Kazakh philosophy and uncover their impact on the cultural, religious, and social aspects of the people's lives.

Main part

Traditional notions of time and space in Kazakh culture. Traditional Kazakh culture has developed over centuries in the vast steppes and semi-deserts of Central Asia, which has had a profound influence on the formation of unique concepts of time and space. It is important to note that these concepts were deeply intertwined with the way of life of the Kazakh people and their nomadic traditions.

In Kazakh culture, temporal concepts are closely tied to natural phenomena and seasons. Kazakhs lived in harsh climatic conditions where changing seasons played a crucial role in their daily lives. Time was perceived as cyclical and continuous movement of nature. Each season had its own rituals and festivals that reflected the changing of seasons and the dependence on natural resources [5].

For Kazakhs, nature was a living organism, and the temporal cycles of nature were reflected in their concepts of time. Winter, spring, summer, and autumn were not just seasons but also life stages of nature, each with its own role and significance.

The cyclical nature of time in Kazakh culture strengthened the connection between the people and nature, emphasizing humanity's dependence on its cycles. This was reflected in imagery, symbolism, religious rituals, and everyday life among the Kazakh people [6].

The cyclic nature of time is essential to understand in the context of the history and cultural traditions of the Kazakh people, as it has shaped and continues to shape their worldview and their relationship with time and space. This aspect of Kazakh

culture remains relevant today, although contemporary challenges may influence its interpretation and perception.

Space has always held special significance in Kazakh culture. The vast steppes and deserts symbolize infinity and freedom. The expanses of the steppes represent the nomadic way of life of the Kazakhs and their connection with nature. The steppes provided boundless space for nomadic herds and pastures, making them the center of Kazakh culture and economy [7].

The space of the steppes defined the nomadic way of life of the Kazakhs. They were nomadic herders, and their herds moved in search of fresh grass and water. This way of life created a sense of freedom and independence and forged a strong connection with nature. The steppes offered Kazakhs vast expanses for free movement and pastures for their livestock. This not only allowed them to survive but also to thrive in the harsh climatic conditions of Central Asia. The space of the steppes also symbolized wealth and limitless opportunities. The vast expanse of the steppes inspired Kazakhs to create symbols and metaphors that reflected their relationship with this

environment. Kazakh ornamentation often includes abstract depictions of the steppes, such as waves and whirlwinds, symbolizing the endless movement and flow of time [8].

The space of the steppes has remained a key part of Kazakh culture in contemporary society, despite the challenges of the modern world, such as urbanization and industrialization. Kazakhs continue to maintain their connection to these expanses through cultural and traditional practices, as well as through the exploration and preservation of the natural environment of the steppes [9].

In Kazakh culture, there was a rich symbolism associated with time and space. For example, the sun was considered a symbol of life and fertility, while the moon symbolized femininity and night. The times of day also had their symbolism: morning was a time of renewal and beginnings, daytime was a time of work and activity, and evening was a time of rest and gathering around the campfire [10].

Analyzing the traditional ideas about time and space in the Kazakh culture, the following key features can be identified (Figure 1):

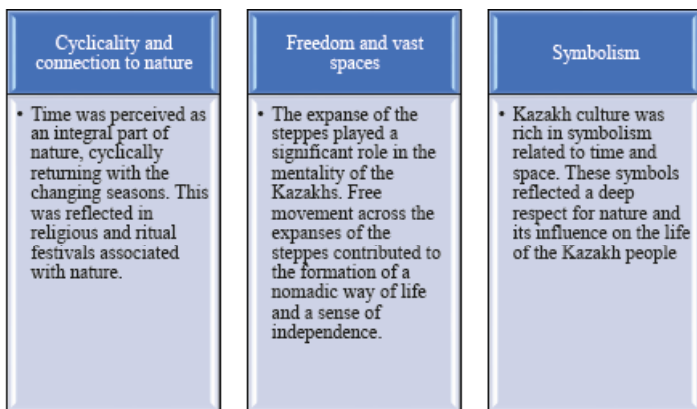

Figure 1 - Key features of traditional representations of time and space in Kazakh culture

Such an analysis allows us to understand how traditional ideas about time and space influenced the culture and worldview of the Kazakhs and how they continue to influence the modern world. In the next part of the article we will consider the influence of Islamic philosophy on the Kazakh understanding of time and space.

The influence of Islamic philosophy on the Kazakh understanding of time and space.

Islamic philosophy has had a significant impact on the Kazakh understanding of time and space, especially through religious beliefs and rituals. It is important to note that Islam came to the region inhabited by Kazakhs at different times, and its impact was gradual and varied depending on time and place. One of the most notable ways in which Islam has influenced Kazakhs' understanding of time is the obligatory

prayers in Islam, which must be performed at certain time intervals. For Muslims, prayer time (Salaat) implies five obligatory prayers during the day: dawn (Fajr), noon (Duhr), afternoon (Asr), sunset (Maghrib) and night (Isha). These time intervals play an important role in the organization of the day and time management for Muslims.

The Islamic Hijri calendar, which begins with the emigration of the Prophet Muhammad from Mecca to Medina, also influenced the Kazakhs' idea of time. In this calendar, the year consists of lunar months and is shorter than the solar year, which entails changes in the dates and times of religious holidays and events. Islamic religious rituals, such as fasting in the month of Ramadan and sacrifice on the holiday of Eid al-Adha, have strict time frames and calendar dates. These rituals and holidays have become an important part of Kazakh culture, and their observance in accordance with Islamic norms contributes to the formation of an understanding of time in the context of religious duties.

It should also be noted that Islam in Kazakhstan has adapted to local traditions and customs, which has led to a syncretic understanding of time and space. For example, some Kazakh rituals and traditions were combined with Islamic elements, which made them unique and characteristic of Kazakh culture.

Thus, Islamic philosophy has had a significant impact on the understanding of time and space in Kazakh culture through religious beliefs and rituals. It formed Kazakhs' respect for time and space in the context of religious practice and the organization of everyday life. This influence of Islam continues to exist in modern Kazakhstan, where Islam plays an important role in the cultural and religious life of the people.

Analysis of changes in the Kazakh philosophy of time and space under the influence of modern challenges. Modern Kazakhstan is facing a number of significant challenges that affect the understanding of time and space in Kazakh philosophy. These challenges include globalization, technological progress and migration. Let's analyze how these factors affect the Kazakh understanding of time and space.

With globalization, the world has become more interconnected, and Kazakhstanis

have become part of the world community. This has led to an expansion of space in terms of access to information, goods and cultural influences. Kazakhstan has become an active participant in the world economy and politics, which has affected the perception of space. The rapid spread of information and technological advances has reduced the space of time for reaction and adaptation. Kazakhstanis began to face a flood of information and events that require quick decisions and adaptation to changing conditions. Globalization has introduced multicultural elements into Kazakh society. This has created a rich cultural space where different cultures and traditions coexist and influence each other. Kazakhstanis have become more open to a variety of cultures and worldviews. Virtual worlds and social networks create additional space for interaction and self-expression. This may lead to additional aspects of understanding time and space in the sense of digital and real worlds.

Migration in Kazakhstan also has an impact on the understanding of time and space. Many migrants bring their own cultural and temporal concepts with them, which can create multiple spaces within the country. This can cause a dialogue and interaction between different understandings of time and space.

In general, modern challenges affect the Kazakh understanding of time and space, making it more complex and multilevel. Globalization, technological progress and migration open up new horizons and cause discussion about how modern society perceives and organizes its ideas about time and space in the modern world.

Discussion

In this article, a study of the philosophical interpretation of time and space in the context of Kazakh philosophy was conducted. The traditional ideas of time and space in the Kazakh culture were considered, their features and symbolism were revealed, and the influence of Islamic philosophy on the Kazakh understanding of time and space was analyzed.

Based on the conducted research, several key conclusions can be identified:

- Cultural richness: The Kazakh philosophy of time and space is enriched with unique symbols, metaphors and

traditions related to the nature and history of this people. This makes the Kazakh understanding of time and space a unique and valuable element of cultural heritage.

- Islam and cultural diversity: Islam has had a significant impact on the Kazakh philosophy of time and space, adding religious rites and rituals to the understanding of time. At the same time, the preservation of cultural diversity and traditional ideas about time and space remains an important task.

- Modern challenges: Modern challenges, such as globalization, technological progress and migration, are making changes in the Kazakh understanding of time and space. This makes it necessary to adapt and discuss new aspects of time and space in modern society.

Conclusion

The study of the philosophical interpretation of time and space in Kazakh philosophy allows a deeper understanding of the unique aspects of the culture and history of this nation. Traditional ideas about time and space, enriched with symbols and religious rituals, are an important element of the cultural heritage of Kazakhstan.

Modern challenges, such as globalization and technological progress, are changing the understanding of time and space in modern society. This requires constant dialogue and adaptation in order to preserve the values of tradition and at the same time evaluate new aspects of understanding time and space.

It is important to continue research in this area in order to understand more deeply how the philosophy of time and space in Kazakhstan develops under the influence of the changing world and what prospects open up for this unique culture.

References

1 Аяпбергеннов А., Дауылбаева Н. Қазақ халық ертегілеріндегі кеңістік пен уақыт концептісі // *Scientific Collection «InterConf+»*. – 2023. – № 29 (139). – С. 102-109.

2 Карбаева Ш.Ш. Әлемнің географиялық бейнесіндегі кеңістік пен уақыт категориялары // *Вестник Казахского национального женского педагогического университета*. – 2019. – № 3. – С. 32-37.

3 Чумак А.А., Чумак Н.А. Пространство и

время // *Архивариус*. – 2017. – Т. 2. – № 3 (18). – С. 68-75.

4 Чернышёва Л.А. Причины языковых проблем определения философских категорий «пространство» и «время» // *Проблемы развития современного общества*. – 2019. – С. 16-18.

5 Новиков Ю.Ю. Время в философии А. Бергсона // *Метафизика*. – 2013. – № 1. – С. 21-28.

6 Карелова Л.Б. Пространство и время в философии Нисиды Китаро // *Японские исследования*. – 2018. – № 1. – С. 71-80.

7 Громова А. Казахская философия // Научная инициатива иностранных студентов и аспирантов российских вузов: сборник докладов VIII Всероссийской научно-практической конференции. – Томск, 2018. – 2018. – С. 147-151.

8 Курмангалиева Г.К., Нусипова Г. Философское наследие тюркского мира и актуальные проблемы казахской философии. – 2022. – 5 с.

9 Аманжол К., Аликенова К. Социокультурные истоки казахской философии // *Notomethika: Философия. Социология. Право*. – 2016. – Т. 35. – № 3 (224). – С. 13-18.

10 Бектаева Н.Т., Рахимшикова М.К. Социально-философские взгляды Абая Кунанбаева // *Фундаментальные научные исследования: теоретические и практические аспекты*. – 2018. – С. 41-44.

Transliteration

1 Ajapbergenov A., Dauylbaeva N. Kazak halyk ertegilerindegi kenistik pen uakyt konceptisi [The Concept of Space and Time in Kazakh Folk Tales] // *Scientific Collection «InterConf+»*. – 2023. – № 29 (139). – S. 102-109. (in Russ)

2 Karbaeva Sh.Sh. Alemnin geografijalyk bejensindegi kenistik pen uakyt kategorijalary [Categories of Space and Time in the Geographical Aspect of the World] // *Vestnik Kazahskogo nacional'nogo zhenskogo pedagogicheskogo universiteta*. – 2019. – № 3. – S. 32-37. (in Russ)

3 Chumak A.A., Chumak N.A. Prostranstvo i vremja [Space and Time] // *Arhivarius*. – 2017. – Т. 2. – № 3 (18). – S. 68-75. (in Russ)

4 Chernyshjova L.A. Prichiny jazykovyh problem opredelenija filosofskih kategorij "prostranstvo" i "vremja" [The Reasons For the Linguistic Problems of Defining the Philosophical Categories "Space" and "Time"] // *Problemy razvitiya sovremennogo obshhestva*. – 2019. – S. 16-18.

5 Novikov Ju.Ju. Vremja v filosofii A. Bergsona [Time in the Philosophy of A. Bergson] // *Metafizika*. – 2013. – № 1. – S. 21-28.

6 Karelola L.B. Prostranstvo i vremja v filosofii Nisida Kitara [Space and Time in the Philosophy of Nishida Kitara] // *Japonskie issledovaniya*. – 2018. – № 1. – S. 71-80.

7 Gromova A. Kazahskaja filosofija [Kazakh Philosophy] // *Nauchnaja iniciativa inostrannyh*

studentov i aspirantov rossijskih vuzov: sbornik dokladov VIII Vserossijskoj nauchno-prakticheskoj konferencii. – Tomsk, 2018. – 2018. – S. 147-151.

8 Kurmangalieva G.K., Nusipova G. Filosofskoe nasledie tjurkskogo mira i aktual'nye problemy kazahskoj filosofii [Philosophical Heritage of the Turkic World and Current Problems of Kazakh Philosophy]. – 2022. – 5 s.

9 Amanzhol K., Alikanova K. Sociokul'turnye

istoki kazahskoj filosofii [Socio-Cultural Origins of Kazakh Philosophy] // *Nomothetika: Filosofija. Sociologija. Pravo.* – 2016. – T. 35. – №3 (224). – S. 13-18.

10 Bektaeva N.T., Rahimshikova M.K. Social'no-filosofskie vzgljady Abaja Kunanbaeva [Social and Philosophical Views of Abai Kunanbayev] // *Fundamental'nye nauchnye issledovanija: teoreticheskie i prakticheskie aspekty.* – 2018. – S. 41-44.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Ainur Zhangalieva

PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: abr83.83@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5051-5844>

Garifolla Yessim

Professor, Doctor of Philosophical Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: garifollaesim@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4001-9235>

Zugura Rakhmatullina

Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Ufa Federal Research Center of the Russian Academy of Sciences, Ufa, Republic of Bashkortostan, Russian Federation, e-mail: rihll@anrb.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9778-5243>

Айнур Рашидовна Жангалиева

PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: abr83.83@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5051-5844>

Есім Ғарифолла

философия ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті. Астана, Қазақстан, e-mail: garifollaesim@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4001-9235>

Зугура Ягануровна Рахматуллина

профессор, философия ғылымдарының докторы, Ресей ғылым академиясы Уфа федералды зерттеу орталығы, Уфа, Башұртстан Республикасы, Ресей Федерациясы, e-mail: rihll@anrb.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9778-5243>

Айнур Рашидовна Жангалиева

PhD докторант, Евразийский Национальный Университет им. Л.Н. Гумилева. Астана, Казахстан, e-mail: abr83.83@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5051-5844>

Есім Ғарифолла

доктор философских наук, профессор, академик НАН РК, Евразийский Национальный Университет им. Л.Н. Гумилева. Астана, Казахстан, e-mail: garifollaesim@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4001-9235>

Зугура Ягануровна Рахматуллина

профессор, доктор философских наук, Уфимский федеральный исследовательский центр Российской академии наук, Уфа, Республика Башкортостан, Российская Федерация, e-mail: rihll@anrb.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9778-5243>

ҚОҒАМДЫ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАУ ПАРАДИГМАСЫНДАҒЫ БАҚЫТ: ТҰЖЫРЫМДАМАЛАУ, ӨЛШЕУ ӘДІСТЕРІ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ МӘЛІМЕТТЕР БАЗАСЫН ПАЙДАЛАНУ ТӘЖІРИБЕСІ

¹Джаманбалаева Ш.Е., ¹Сағиқызы А., ²Тленчиева Ш.М.

АҢДАТПА

Мақалада «бақыт» түсінігін тұжырымдаудың түрлі әдіс-тәсілдері қарастырылады және қоғамның модернизациясы мен прогресінің мақсаттарын әл-ауқатқа бағыттау мәселесі кеңінен талқыланады. Сонымен қатар, бақыт тұжырымдамалары ұсынатын қазіргі әлеуметтік саясатқа арналған теориялық идеялар мен тәжірибелік ұсыныстарды талдауға ерекше назар аударылған. Ұлттық және шетелдік тәжірибеде бақытты талдаудың негізі бола алатын индекстік және сауалнамалық бағалау арқылы бақытты өлшеудің әдіснамалық және әдістемелік аспектілері сипатталады. Дүниежүзілік бақыт дерекқорынан алынған мәліметтерді, сондай-ақ ҚР Ұлттық статистика бюросы мен ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты жүргізген 2021-2022 жылдардағы жаппай сауалнамаларының деректерін пайдалана отырып, Қазақстан мысалында бақыт деңгейі мен әртүрлі әлеуметтік көрсеткіштер арасындағы өзара байланыс көрсетілген. Қазақстандағы бақыт зерттеулерінің маңыздылығы елдің модернизациялық даму тұрғысынан негізделеді.

Түйін сөздер: бақыт ұғымдары, субъективті әл-ауқат, қоғамның модернизациясы және дамуы, бақытты өлшеу әдістері, Дүниежүзілік бақыт дерекқоры.

¹ ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

² Өл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Ш.М. Тленчиева,
muratkyzy.shyryn@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:
Джаманбалаева Ш.Е.,
Сағиқызы А.,
Тленчиева Ш.М.,
Қоғамды модернизациялау парадигмасындағы бақыт: тұжырымдамалау, өлшеу әдістері және халықаралық мәліметтер базасын пайдалану тәжірибесі // Адам әлемі. – 2024. – № 1 (99). – Б. 33-49.

Счастье в парадигме модернизации общества: концептуализация, методы измерения и опыт использования международных баз данных

Аннотация. В статье рассматриваются подходы к концептуализации счастья и обсуждается проблема фокусирования целей модернизации и прогресса общества на субъективном благополучии. Особое внимание уделяется анализу теоретических идей и практических рекомендаций для современной социальной политики, предлагаемых концепциями счастья. Описываются методологические и методические аспекты измерения счастья посредством индексных и опросных оценок, которые могут служить источниками анализа счастья в национальной и межстрановой перспективе. Показана взаимосвязь между уровнем счастья и различными социальными показателями на примере Казахстана с использованием сведений из Всемирной базы данных счастья, а также данных массовых опросов 2021-2022 гг., проведенных национальным бюро статистики РК и Институтом философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК. Обосновывается значимость исследований счастья в Казахстане с точки зрения модернизационного развития страны.

Ключевые слова: концепции счастья, субъективное благополучие, модернизация и прогресс общества, методы измерения счастья, Всемирная база данных счастья.

Happiness in the Paradigm of Modernization of Society: Conceptualization, Measurement Methods and Experience in Using International Databases

Abstract. The article discusses approaches to the conceptualization of happiness and discusses the problem of focusing the goals of modernization and progress of society on subjective well-being. Special attention is paid to the analysis of theoretical ideas and practical recommendations for modern social policy proposed by the concepts of happiness. The methodological and methodical aspects of measuring happiness by means of index and survey assessments, which can serve as sources of happiness analysis in the national and cross-country perspective are described. The relationship between the level of happiness and various social indicators is shown on the example of Kazakhstan using information from the World Database of Happiness, as well as data from mass surveys of 2021-2022 conducted by the National Bureau of Statistics of the Republic of Kazakhstan and the Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK. The significance of happiness research in Kazakhstan from the point of view of the modernization development of the country is substantiated.

Key words: Concepts of Happiness, Subjective Well-Being, Modernization and Progress of Society, Methods of Measuring Happiness, the World Database of Happiness.

Кіріспе

Ғасырлар бойы бақыт пен оған жетудің құралдарын зерттеу әуелі философия, одан кейін психология ғылымының міндеті болды. Философияда философияның негізгі сұрақтарының бірі – «өмірдің мәні неде?» деген сұраққа жауап беру тұрғысында қарастырылды. ХХ ғасырда «бақыт» ұғымы әдебиет пен зерттеулердің ерекше назарында болды. Зерттеушілер көбінесе, бақыт теориясының жаңа қолданыстарын ұсына отырып, өткеннің философиялық пікірталастарын жаңғыртқан болатын [1]. Соңғы жылдары бақытты зерттеу теориясы мен әдістемесінде айтарлықтай өзгерістер байқалуы мүмкін. Бақытты түсіну және оны сезіну жеке философиялық-психологиялық міндеттер санатынан әлеуметтік-экономикалық мүдделер сәла-сына ауысып, өмір сүру деңгейінің көрсеткіштерінің біріне және қоғамдық үдеріс пен мемлекеттік басқарудың табыстылық өлшеміне айналды [2, 3]. Қоғам дамуының қазіргі кезеңінде бақыт адамның жеке және ішкі мәселесі ғана болудан қалып, әлеуметтік, әлеуметтік-экономикалық міндетке айналды.

Егер адамдардың түпкі мақсаты тек қана бақыт болса, онда әлеуметтік даму парадигмасын қайта қарау керек. Бұл мәселенің өзектілігі жалпы әлеуметтік дамудың және оның ішінде мемлекеттік басқарудың тиімділігін өлшеу әдістемесін жетілдіру қажеттілігімен байланысты. Қоғамның дамуы, жаңаруы, қайта

құрылуы мәселелерін талқылағанда адамдар, әдетте экономикалық прогреске, технологиялық дамуға және саяси өзгерістерге назар аударады. Алайда, азаматтардың бақыты мен әлауқатынсыз бұл жетістіктер толыққанды емес немесе жеткіліксіз болып көрінуі мүмкін. Авторлар бақыт парадигмасы адамның әлауқаты қоғамның әлеуметтік модернизациясының басты назарында болатын жаңа тұжырымдамалық тәсілді білдіреді деп есептейді. Заманауи қоғам технологиялық, әлеуметтік және экономикалық факторлардың әсерінен жиі өзгерістерге тап болып жатқаны белгілі. Бірақ, «Бізді не бақытты етеді?» деген сұрақ қай кезде болмасын өзекті болып қала бермек. Қоғамның дамуын батыстық эмпирикалық және теориялық зерттеулерде экономика, әлеуметтану және психология салаларындағы пәнаралық байланыстар күн сайын кеңінен таралуда, олар тек материалдық әлауқатқа ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-психологиялық әлауқат пен адамдардың өмірінің сапасына да назар аударып жатыр. Әр түрлі елдердегі адамдардың қаншалықты бақытты екеніне қызығушылық күннен-күнге артып келеді. Бұндай қызығушылық себептерінің бірі идеологияда жатыр десе де болады. Өйткені, қоғамда біз көбірек бақытқа ұмтылуымыз керек деген утилитаристік ілімнің идеясын қолдау күннен-күнге артуда. Ал, тәжірибелік тұрғыдағы себептерінің бірі бақыттың жағымды әсерлері туралы мәліметтердің артуы мысалы, бақытты азаматтардың

өмір сүру сапасы жоғары және әдетте, бақытты азаматтары бар елдерде тұрақтылық болады деген стереотип.

Бақытты түсіну және оның қоғамды дамытудағы, модернизациялаудағы және ілгерілеудегі рөлі біздің құндылықтарымызға, басымдықтарымызға және өмір салтымызға әсер ететіндіктен маңызды бола түсуде. Модернизациялық даму тек экономикалық және технологиялық құралдарды ғана қажет етпейді және адамдардың субъективті әл-ауқатын жақсартуға, соның ішінде психикалық, рухани, әлеуметтік және экологиялық салаларды жақсартуға бағынуы керек. Үкіметтің алдында өз азаматтарының бақыт деңгейін қалай арттыруға болатындығы туралы сұрақ туындайды. Кез келген саясат сияқты, бұл, ең алдымен, кейбір негізгі фактілерге, азаматтардың орта есеппен қаншалықты бақытты екендігіне, мүмкін деңгейден қаншалықты алыс екендігіне, бақыт жақсы немесе жаман жаққа өзгеретініне және елде бақыт үшін қандай жағдайлар басым болатынына назар аударуды талап етеді.

Бұл мақаланың мақсаты бақыттың негізгі дәстүрлі теорияларын қарастыру, оларды қоғам дамуының мақсаттары контекстіндегі заманауи тәсілдермен салыстыру, Қазақстандағы бақыт пен оны жаңғыртуды дамыту тұрғысынан зерттеу перспективаларын талдау болып есептеледі.

Әдіснама

Бұл мақалада талдаудың жалпы ғылыми және әлеуметтанулық әдістері қолданылды. «Бақыт» ұғымын тұжырымдамалаудың негізгі классикалық және заманауи тәсілдерін теориялық, тарихи және салыстырмалы талдау әлеуметтану дискурсы аясында «бақыт» туралы әлеуметтік идеялардың өзгеруін анықтайды. Сондай-ақ, халықаралық тәжірибені жалпылау бақыт құбылысының маңыздылығын дамуының мақсаты ретінде негіздеуге және бақыт зерттеулерінің рөлін мемлекеттік басқару тиімділігінің критерийі ретінде анықтауға ықпал етеді десек артық айтқандық болмас. 2006 жылдан 2019 жылға дейінгі Дүниежүзілік бақыт дерек-

терінің базасына әлеуметтанулық талдау және 2021-2022 жылдары жүргізілген жаппай сауалнамалардың нәтижелері бақыттың қоғам дамуының әртүрлі көрсеткіштерімен байланысын және жаңғыртылып жатқан Қазақстандағы бақыт динамикасын қарастыруға толықтай мүмкіндік береді.

«Бақыт» ұғымын тұжырымдау: классикалық және заманауи тәсілдер

Бақыт туралы әлеуметтік идеялардың эволюциясын қарастыру мәдени, философиялық, діни және ғылыми өзгерістердің әсерінен олардың даму тенденцияларының өзгеруін көрсетеді. Ежелгі Грецияда бақыт материалдық әл-ауқат немесе сәттілік ретінде емес, ақыл-ойдың дұрыс күйі, парасатты көзқарас, өзін-өзі қамтамасыз ету) және қалаулардың модерациясы ретінде тұжырымдалған [4]. Штрикер атап өткендей, эллинизм дәуіріндегі философиялық жүйенің пайдалылығының негізгі критерийі оның зерттеушілерін бақытқа жетелеу қабілеті болды [5]. Ежелгі философиялық жүйелерде бақыт өмірдің маңызды мақсаты ретінде қабылданса, Платон бақыт туралы «әдемі өмір» деп айта отырып, шын ізгі адамның әлеуметтік жағдайына қарамастан өз ұстанымына қанағаттанатындықтан, бақытты болу мүмкіндігін атап көрсетті [6]. Этиканың ғылым ретінде негізін салушы Аристотель бақыттың әртүрлі түрлерін біріктіретін және оларды ең жоғары игіліктерге қатысты талдайтын эвдаимонизм ілімін ашты. Аристотель Эвдаимонизмге сәйкес, «бақыт - адамзат қол жеткізген ең жоғары игілік», ол тағдырға және сыртқы әлемге тәуелді емес, ол тікелей ішкі еркіндік идеясымен байланысты. Эпикур қалауларын модерациялау арқылы толық тыныштық жағдайына (атараксия) қол жеткізген адам бақытты деп сендірді [7, 8]. Қалаулар классификациясын дамыта отырып, ол байлық пен атақ-даңқты аңсау адамды бақытсыз ететін абсурдтық қалаулар қатарына жатқызды.

Буддизм және даосизм сияқты шығыс философиясының алғашқы дәстүрлері

бақыт ұғымын жан тыныштығымен және дүниеге байланбаумен байланыстырды. Конфуций мен оның ізбасарлары үшін «жэнь» ұғымы басты ұғым болып табылады, олар ең бастысы адамгершілік негізгі ізгілікті білдіреді деп есептейді. Шығыстық қайта өрлеу дәуірінде бақыт антикалық философияның ықпалымен ортағасырлық араб-мұсылман философиясының негізгі категорияларының біріне айналды. «Бақыт» ұғымы әл-Фараби ілімінде ұсынылған, оның негізгі идеясы адам қайтыс болғаннан немесе осы ұрпақ жойылғаннан кейін адамзатқа қызмет ете алатын кемел білім мен жоғары моральдық нормаларға қол жеткізу болып табылады. Әл-Фарабидің айтуы бойынша, кез-келген адам бақытқа тек игі істер жасау арқылы қол жеткізе алады, ал оның ең жақсы әрекеттері ешқашан өлмейді. Әл-Фараби қалаларды ізгі және ізгі емес деп жіктейді. Ізгі емес қалалардың түрлері тұрғындар ұмтылатын жалған тауарлардың түрлерімен анықталады: тартымдылық, билік, құрмет, ойын-сауық. Тек ізгі қалалардың тұрғындары ғана бақытқа ұмтылады. Ізгі қалада адамдардың бірігуі өзінің мақсаты ретінде шынайы бақытқа ие болатын, бейбітшілік пен өзара қолдау орнаған, адамдар бақытқа жету үшін түрлі істерде бір-біріне өзара көмек көрсетеді. Философтың пікірінше, егер оны мекендейтін халықтар бақытқа жету үшін бір-біріне көмектесе, бүкіл жер ізгілікті болады [9].

Ортағасырлық христиандық дәстүр бақытты рухани құндылықтармен, жанның байлығымен және Құдайға жақындықпен байланыстырды, бақыт құдайлық тәртіппен үйлесімділік күйі ретінде қарастырылды. Дегенмен, Ф.Аквинский адамның рухани ғана емес, физикалық болмысына да назар аударды, яғни, тек көктегі ғана емес, жердегі бақытқа да ұмтылу қажеттігін көрсетті [10].

Қайта өрлеу дәуірі адамдардың бақыт туралы идеяларының метаморфозасын белгіледі; ағарту дәуірінде бақыт ақыл мен жеке құқықтар контекстінде қарастырыла бастады. Дүниеге жаңа көзқарастың негізгі мазмұны қоғамдық келісім қағидаттарына негізделген әлеу-

меттік құрылым идеясы болды. Оның құдайлық институттан айырмашылығы, егер ол тиімсіз болса, қайта қаралуы мүмкін. Мұндай концептуализацияларды жасау үшін бақыт әмбебап немесе барлығына арналған бақыт ретінде қарастырылуы керек. Джереми Бентам мен Джон Стюарт Милл утилитарлық көзқарасты дамытты, ол бақытты рахат алуды барынша арттыру және адамдардың көп саны үшін азапты азайту деп анықтады [11]. Бентам бақытты адамды қоғамның негізгі мақсаты, биліктің заңдылығының негізгі критерийі ретінде қарастырды және бақыттың сапасы мен мөлшерін есептеудің өзіндік жүйесі – Felicific calculus алгоритмін дайындады [12]. Ол барлық адамдар этикалық категория ретінде бақытқа ұмтылуы керек және үкімет оларды осы ұмтылыста қолдауы керек деген пікірде болды. Эразм Роттердамский үлкен ақылға ие адамдар көңілсіз, ауыр, достары аз және әлеуметтік жағынан аз табысқа ие болады деген сенімде. Мишель де Монтень бақыттың негізі шынайы достықта және дұрыс, позитивті философияда деп есептейді [12].

«Бақыт» ұғымын әлеуметтік тәртіптің негізі, әлеуметтік прогресс идеясы және адамның бақытқа құқығы ретінде тұжырымдау батыстық ғылыми дискурстың ажырамас бөлігіне айналды. Юсти «бақыт» ұғымын «мемлекет қонақ үй шаруашылығының да, жалпы қоғамның да әл-ауқатын, қауіпсіздігі мен бостандығын қатаң реттейтін жиынтық» ретінде қарастырды. О. Конттың теориясында бақыт позитивизмнің соңғы кезеңінің критерийі болып табылады, ол әлеуметтік прогрестен туындайтын таныстыру және келісім сезімдерімен бірге жүреді. Бұл процесте әлеуметтану билеуші топтар мен азаматтардың қолындағы құрал ретінде маңызды рөл атқаруы тиіс [13]. А. Смиттің айтуынша, егер әркім жеке мүдделерін ұстанатын болса, онда әлеуметтік тәртіп жеке адамдарға тән ізгілік, парыз және әділеттілік сезімдерінің арқасында сақталады [14]. Спенсер ләззат алуды немесе оған деген ұмтылысты әлеуметтік эволюцияның факторы ретінде қарастырды және қоғамда бақыттың болмауы мемлекет саясатының тиімсіздігін

көрсетеді деп сендірді [15]. Г. Зиммель тұжырымдамасында жеке адамның бақыты әлеуметтік өзара әрекеттесуге араласады және әлеуметтанулық талдауды қажет ететін әлеуметтік құбылыстар санатына енеді [16]. Э. Дюркгейм қоғамның жағдайын оның мүшелерінің бақыт деңгейімен тікелей байланысты моральдық күш ретінде қарастырды және қоғам мүшелері орта есеппен сезіне алатын «орташа бақыт» сияқты абстракті ұғым туралы жазды. Дюркгейм сипаттаған суицид түрлерінің бірі (аномиялық) қоғамдағы бақыт деңгейінің төмендеуімен байланысты [17]. П. Сорокин өз еңбегінде бақытты елемеге жол бермеуді де, оның маңыздылығын асыра сілтеуді атап өтті: «Прогрестің барлық критерийлері, олар қаншалықты әртүрлі болса да, бақыт принципін білдіреді және қамтуы керек» деген болатын [18].

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бірінші жартысындағы бақыттың позитивті идеологиясын сынға алу әртүрлі саяси факторлар мен оқиғалардың әсерінен субъективті әл-ауқат өзекті әлеуметтік білімнің тақырыбы ретінде өзектілігін жоғалтты. Алайда, XX ғасырдың екінші жартысынан бастап әлеуметтанушы ғылымдардың бақыт құбылысына деген қызығушылығы батыс әлемінің дамыған елдерінде қолайлы әлеуметтік-саяси контекстерінде, елеулі әскери қақтығыстардың болмауы, экономикалық және ғылыми-техникалық прогресс жағдайында айтарлықтай өсе бастады. Сонымен қатар, адам өмірінің мәні мен қоғамдық бақытқа жету мәселесіне қатысты классикалық идеяларға сұраныс бар. Соңғы жылдары экологиялық проблемалардың артуына және тұрақты даму тұжырымдамасының пайда болуына байланысты аскетизм теориясы мен практикасы қайта қарастырылуда. Атап айтқанда, XX ғасырдың екінші жартысында «буддистік экономика» тұжырымдамасы пайда болды, онда бақыт пен қоғамдық әл-ауқатқа қарапайым тілектер мен тұтынуды азайту арқылы қол жеткізу ұсынылады, бұл табиғатқа өндірістік жағынан зиян келтіруді азайтуға ықпалын тигізеді [19, 20]. Әр түрлі экологиялық қозғалыстар да осы бағытта жұмыс істейді. Конфуций және басқа ойшылдар ұсынған

адамгершілік принципі үйлесімді қоғамды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады және мемлекеттік басқарудың негізі және қоғамдағы сенім мен әл-ауқат деңгейін арттыратын негізгі тәрбиелік принцип болып табылады. Қоғамдық әл-ауқатты жақсартуға және «бақыт экономикасы» тұжырымдамасын жасауға бағытталған мемлекеттік басқарудың қазіргі заманғы теориялары көбінесе утилитаризм этикасына сүйенеді, өйткені олар ләззатты өлшеу, ләззат пен азаптың тепе-теңдігін анықтау, пайдалылықты қорытындылау және т. б. әдістемелерін көрсетеді [21]. Қайта өрлеу дәуірінде адам өмірінің мәні мен оның бақыты туралы қызықты идеялар қазіргі заман тұрғысынан алға қойылған. Ағымдағы зерттеулер көрсеткендей, егер қарым-қатынас тым эмоционалды емес тұрақты болған жағдайда, жұмыс орнындағы достық пен бақыт әріптестер арасындағы сенім мен тапсырмаларға оң көзқарастың арқасында кез келген ұйымда ұзақ мерзімді өнімділікті жақсарту және қолдау өте маңызды [22, 23]. Осы саладағы басқа зерттеулер сенім мен достық деңгейі жоғары қалалардың экономикалық өркендеуі жоғары, бірақ басқаларға сенімі аз қалаларға қарағанда бақыттырақ екенін көрсетті [24]. Осылайша, біз бақыт теориялары мен оған жетудің бұрын ұсынылған әртүрлі тәсілдері бүгінгі күнге дейін жалпыға бірдей маңызды және қазіргі зерттеулер мен күнделікті тәжірибеде қайталанатынын көреміз. Дегенмен, өткен ғасырдағы бақыттың жақсы дәстүрлерін басқа, біз оны түсінудің жаңа тенденциясын көре аламыз.

Жалпы, қазіргі ғылыми әдебиеттерде бақыт деңгейі мен факторларын зерттеудің үш негізгі тәсілін жіктеуге болады. Бірінші тәсіл екі адамның бақыт деңгейіндегі айырмашылық әрқайсысының қажеттіліктерін қанағаттандыру дәрежесін анықтайтын объективті жағдайлардағы айырмашылықтарды көрсетеді деген тезиске негізделген. Сондықтан бақыт деңгейін арттыруға әсер ететін негізгі қажеттіліктерді және осы қажеттіліктерді қанағаттандыратын жағдайларды анықтау маңызды міндет болып табылады [25].

Екінші тәсілге сәйкес бақыт нақты шарттар мен эталондық стандарттарды

салыстыру процесінде анықталады. Егер адамның өмір сүруінің нақты шарттары оның түсінігінде анықтамалықтан төмен болса, онда ол өзін бақытты сезінбейді. Осылайша, төмендетілген стандарттар бақыт деңгейінің жоғарылауына әкелуі мүмкін. Демек, сыртқы жағдайлар тек бақыт деңгейіне жанама әсер етеді. Жағдайға байланысты адамдардың стандарттары олардың ұмтылыстарына, үміттеріне және өткен тәжірибелеріне байланысты өзгеруі мүмкін [25]. Сонымен, Т. Веблен өз еңбегінде адамдардың қажеттіліктерін қанағаттандыру механизмінің салыстырмалылығын көрсетті. Ол қоғамның әл-ауқатының жалпы көтерілуі адамның баюға деген жеке қалауын қанағаттандыра алмайтындығын атап өтті, өйткені бұл қалаудың негізі — игіліктерді жинақтауда басқалардан асып түсуге деген ұмтылыс [26]. Истерлин парадоксына сәйкес, бай адамдар кедейлерге қарағанда бақытты, бірақ табыстың өсуі бақыт деңгейінің жоғарылауына түрткі болмайды [27]. Э. Диннердің айтуынша, егер адамның ұмтылыстары мен қалаулары одан да тез өспесе кірістің өсуі бақыт деңгейіне әсер етеді [28].

Үшінші тәсілдің негізгі идеясы адамның бақыт деңгейі ұжымдық нормалар мен дәстүрлермен анықталатындығына негізделген. Ұлтаралық айырмашылықтар адамның бақыт пен қайғы туралы субъективті түсінігінен гөрі когнитивті мәдени нормалардағы айырмашылықтардың салдары болып табылады [29]. Барлық үш тәсіл бірін-бірі толықтыратындықтан, оларды бірге қарастыру өте маңызды.

Экономист Лэйардтың пікірінше, азаматтардың бақыты үкімет өз бағытын жоғары кезінде ескеруі керек нәрсенің бірі - тиімділіктің жалғыз көрсеткіші болып табылатын байлықты көбейту адамдардың бақытын арттыру [30]. М. Селигман «Біз «өмірге қанағаттану экономикасына» кіреміз, кәсіптегі жетістік негізінен, өмірдің мәні мен тұлғааралық қатынастарға тікелей байланысты, ал мемлекеттің саясаты жалпы әл-ауқатты көбейтуге бағытталуы керек және оның жетістігі мен сәтсіздігін әл-ауқатпен өлшеуге болады» деген пайымда [31].

«Бақытты сәулет» және «бақытты қалаларды» құру саласындағы зерттеу-

лер белсенді дамып келеді. Ч. Монтомгери қалалық ортаны жақсарту адамдардың бақытына әсер етіп қана қоймайды, тіпті альтруизм, ізгі ниет деңгейін арттырады және қалалардағы қылмыс деңгейін төмендетеді деп есептейді. Мысал ретінде ол Богота қаласын (Колумбия) келтіреді, онда қала мэрі Э.Пеньялоса қаладағы автомобиль көлігін қысқарту, жаяу жүргіншілер мен велосипед жолдарын дамыту және жасыл кеңістіктер құру арқылы «бақыт микроклиматын» жақсартты. Бәлкім, осы өзгерістердің әсерінен қалада қылмыс фактілері қысқарды [32].

Қалалық кеңістікті ұйымдастыру сапасы мен тұрғындардың бақыт деңгейі арасындағы тікелей байланысты көрсететін тағы бір мысал, өкпені қысатын сәулет, қымбат өмір, халықтың тығыздығы, тұрақ орындары мен саябақтардың жетіспеушілігімен көрініс тапқан Нью-Йорк қаласы болып табылады. Британдық Колумбия университеті мен Гарвард ғалымдарының әлеуметтанулық зерттеулері Нью-Йорк Американың ең бақытсыз қаласы екенін көрсетті. Сонымен қатар, ғалымдар қала қолайсыз жағдайларға қарамастан адамдарды тартады деп түсіндірді, өйткені адамдар көбінесе материалдық әл-ауқат үшін бақытты құрбан етуге дайын [33].

Басқа зерттеулер табиғатқа жақын ауыл тұрғындары қала тұрғындарына қарағанда бақытты, алшағын қалалардың тұрғындары мегаполистерге қарағанда бақыттырақ екенін көрсетеді [34, 35]. Сондықтан да болар, біз қала (өркениет) өзінің жылдамдығымен, тұтынушылық және рационалистікпен адамның шыннайы болмысын бұрмалайды және адамның тыныштығын алады. Сол үшін де бақытты табиғатқа, табиғилыққа жақындау және өркениеттен алыстау арқылы іздеу керек деген ой адамзат тарихында үздіксіз қайталануда [36, 37].

Осылайша, ғылыми әдебиеттерді талдау әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдағы бақыт ұғымын институционализациялау процесін, олардың даму тенденцияларының ежелгі бұлыңғырлықтан нақты ғылыми жаңалыққа өзгеруін, сондай-ақ тиісті зерттеулерді жүзеге асырудың жоғары маңыздылығын көрсетеді. Болашақта

бақыт тұжырымдамасының жаңа модельдері де сұранысқа ие болады, өйткені бақыт ұғымы саяси және медиалық дискурста белсенді қолданылады және ЖІӨ-ге балама ретінде субъективті әл-ауқат көрсеткішін қолдану бастамалары ұсынылады.

Бақытты өлшеудің әдіснамалық және әдістемелік аспектілері

Жан басына шаққандағы ЖІӨ және АДИ сияқты дәстүрлі көрсеткіштер маңызды, бірақ олар қоғамның әл-ауқаты туралы толық мәлімет бермейді. Бақыт туралы зерттеулер мемлекетке өз халқының өмір сүру деңгейін тек экономикалық көрсеткіштер негізінде ғана емес, сонымен бірге олардың бақыт деңгейі мен өмірге қанағаттануы негізінде бағалауға мүмкіндік береді. Әлеуметтік немесе адам дамуының объективті көрсеткіштері субъективті әл-ауқатпен байланысты болмауы мүмкін. Истерлин экономикалық өркендеу қоғамға немесе жеке адамға бақыт сыйлайтын дәстүрлі қағидаға дегенге күмән келтіреді [38]. Ол қанықтыру эффектісі бар екенін анықтады: барлық негізгі қажеттіліктер қанағаттандырылған табыс деңгейін еңсерген адамдар табыстың өсуімен өмірдің қанағаттануының жоғарылауын байқамайды. Кусаго жапон қалаларының даму көрсеткіштерін сараптап отырып, ЖІӨ мен АДИ өмірге қанағаттанумен байланысты емес екенін көрсетеді [39]. ЖІӨ және АДИ бойынша бірінші орында тұрған қалалар өмірге қанағаттанушылықты қарастырғанда жоғарғы орында тұрмайды. 2020 жылдың деректеріне талдау жасай отырып, біз, мысалы, Қазақстанда жан басына шаққандағы ЖІӨ және АДИ деңгейі әлемдегі ең бақытты екінші ел Мексикаға қарағанда сәл жоғары екенін анықтадық. Ал, экономикалық көрсеткіштері төмен Өзбекстан мен Қырғызстан экономикалық дамуда табысты басқа посткеңестік елдердің бақыт деңгейі бойынша алда келеді. Объективті және субъективті көрсеткіштердің сәйкес келмеуі елдің жалпы әл-ауқаты тек экономикалық өсімге және басқа да материалдық жағдайларға байланысты емес екенін және әртүрлі ел-

дерде оның анықтауыштары арасында айырмашылықтар бар екенін көрсетеді. Бақытты зерттеу экономикалық көрсеткіштерді толықтыра алады және елдердің дамуының әлеуметтік және психологиялық аспектілерін ескере алады, бұл прогресті неғұрлым жан-жақты зерттеуге ықпал етеді.

Ғылыми әдебиеттерде «қайталанған модернизация» мен бастапқы модернизацияның басты айырмашылығы оның басты міндеті енді адамдардың материалдық қажеттілік-терін қанағаттандыру үшін экономиканы дамыту ғана емес, олардың бақыт пен өзін-өзі көрсету қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін өмір сүру сапасын арттыру болып табылады деген пікір бар [40]. Қазіргі уақытта бақыт жеке ғылыми міндет болудан макро-микроэкономикалық және саяси тиімділік көрсеткішіне айналды.

Бүгінгі таңда әлемдегі бақыттың деңгейін бағалайтын ең танымал зерттеулер - британдық «Жаңа экономика қоры» зерттеу орталығы жүргізетін халықаралық бақыт индексі және БҰҰ жүргізетін бүкіл әлемдік бақыт туралы баяндама. Бұл зерттеулерде қоғамдық әл-ауқатты бағалау мен «есептеудің» әртүрлі критерийлері бар. Айта кету керек, әлемде жүздеген түрлі бақыт индекстері бар.

Жалпы, екі топты бөліп көрсетуге болады: 1) негізгі көрсеткіштердің бірі ретінде әл-ауқаттылықты есепке алу және халықтың пікірін есепке алмау, 2) адамдардың өзін-өзі қабылдауы мен объективті көрсеткіштеріне негізделген. Олардың әрқайсысының өз артықшылықтары мен кемшіліктері бар, бұл олардың сенімділік дәрежесіне әсер етеді [41-43]. Зерттеушілер бақытты есептеудің индекстік әдіс-терінің жалпы кемшіліктерін атап өтті. Бұл, атап айтқанда, жеке индекстер салаларындағы проблеманы интегративті көрсеткіштермен толық көрсетпеу, елдік ерекшеліктерді, мәдени және этникалық ерекшеліктерді ескермеу, индекстердің құрамдас бөліктеріне тағайындалған зерттеушілердің жеткіліксіз негізділігі [44].

Бақытты бағалаудың ең тиімді әдістері - сауалнама әдістері. Әр жылдары бақыт шкаласы (Фордис), өмірге қанағаттану шкаласы (Динер), ең айқын

және бәріне жарамды Оксфорд бақыт сауалнамасы (Аргайл) дайындалды. Р.Венховеннің пікірінше, эмпирикалық құбылыстардың қатысуы респонденттің жеке бақыт деңгейін өзін-өзі бағалау әдісінің жеткілікті және сенімді екенін білдіреді [45]. Мұндай зерттеулерде бақыт дегеніміз, ең алдымен, өмірге жалпы қанағаттану немесе жалпы өз өмірін жан-жақты бағалау. Осылайша, «біз бақыттың не екенін түсінеміз және оны сұрақтар қою арқылы өлшей аламыз» [46]. Мұндай сұрақтарды әртүрлі әлеуметтанулық эмпирикалық зерттеулердің мазмұнына қосуға болады. Мысалы, клиникалық сұхбаттар, өмірбаяндық және «конфессиялық» сауалнамалар, ал сұрақтар «басқа» тұжырымдалуы мүмкін немесе бақыт тақырыбына тікелей қатысты жасырын сипатта болуы мүмкін. Сонымен қатар, бақыт тақырыбына тікелей әсер етуі немесе онымен байланысты емес пайымдаулар жиынтығы сияқты көрінуі мүмкін. Сауалнама әдістерінің қиындықтары болса да нәтижелерді пайдалану және түсіндіру индекстерді құруға негізделген тәсілдерге қарағанда өмірге субъективті қанағаттану туралы ақпараттың сенімді көзі болып табылады.

Бақыт деңгейінің баламалы индекстері мен көрсеткіштері ЖІӨ-ге қатысты көмекші функцияны іске асырады, бірақ оны толықтай алмастыруға қабілетті емес. Алайда, соңғы жылдары бақытты ғылыми әдістерді қолдана отырып зерттеу әрекеттерімен байланысты күрделі интеллектуалды қозғалыстың қалыптасу фактісінің өзі бұл мәселенің ерекше маңыздылығын және оған қоғам, ғылым және үкімет тарапынан қызығушылықтың артуы туралы айтады.

Венховеннің пікірінше, адамдар танытын бақыт деңгейі белгілі бір қоғамның адамдар өмір сүруі үшін қаншалықты қолайлы және жайлы екенін көрсететін маңызды көрсеткіштердің бірі болып табылады. Бақыттың қоғамдағы прогресті бағалау үшін сенімді өлшем ретінде пайдалануға болатынын көрсетеді [47]. Бақыттың шарттары мен бақытты моральдық бағалау туралы идеяларда айтарлықтай айырмашылықтар болғанымен, бақыттың өзі әмбебап ұсыныс болып есептеледі. Барлық па-

расатты адам өмір сүріп жатқан өмірін қаншалықты жақсы көретінін бағалай алады, сондықтан ол туралы сұрақтарға жауап бере алады. Сондықтан да болар, түрлі сауалнамалар нәтижесінде дүние жүзінде «білмеймін» деген жауаптардың пайызы өте төмен [48]. Дегенмен, жауап беру мінез-құлқында мәдени айырмашылықтар болуы мүмкін, мысалы, жауап шкаласының ортасын таңдау үрдісі және «бақыт» және «қанағаттану» сияқты сөздер барлық тілдерде әртүрлі коннотацияларға ие болады. Мұндай «мәдени өлшемдерге бейімділік» бар екеніне күмән жоқ; мәселе бұл бұрмаланудың қаншалықты үлкен екендігінде. Р. Винховеннің бағалауы бойынша ол 5% -дан аспайды.

Бақыт деңгейін өлшеу әдістемесі туралы айтатын болсақ, сауалнамада сұрақты дұрыс қою мәселесін айналып өту мүмкін емес. Зерттеулерде сауалнаманың әртүрлі әдістері қолданылады: тікелей және жанама сұрақтар, ашық және жабық сұрақтар, бір реттік ретроспективті сұрақтар және қазіргі уақытта бақыт туралы қайталанатын сұрақтар. Қолданылған сұрақтардың барлығы бақыт анықтамасына сәйкес келе бермейді, мысалы, «біреу сіздің жасыңыздағы адамдардың көпшілігінен гөрі өзін бақытты деп санайды ма, жоқ па?» деген сұрақ, яғни бұл сұрақты адекватты сұрақтар қатарына кіргізе алмас едік. Әлеуметтанулық және психологиялық дәстүрлерде респонденттің өз бақыт деңгейін субъективті бағалау туралы сұрақтарды қолдану әдеттегідей қалыпты болып саналады. Мысалы, мұндай бағалау Г. Кантрил, Р. Лайкерт және басқаларында кездеседі [49-51]. Осы типтегі сұрақтар жалпы өмірге қанағаттану туралы сұрақтарға жатқызылады. Еуропалық әлеуметтік зерттеуде адамдардың субъективті әл-ауқатын зерттеу үшін «жеке және әлеуметтік әл-ауқат модулі» әдісі қолданылады [52]. Респондентке полярлық нүктелерді вербалды түрде түсіндірумен 11 сандық санатты таңдау ұсынылады – «0» «өте бақытсыз» және «10» «өте бақытты». Жауаптар палитрасының басқа ықтимал нұсқалары ауызша индикаторлары бар немесе онсыз жеті немесе бес категориялы та-

разылар болуы мүмкін (мысалы, «өте бақытты», «бақытты», «бейтарап сезіну», «ішінара бақытсыз», «өте бақытсыз»). Пішініне қарамастан, бұл өлшемнің нәтижесі адамның өмір сүру сапасын категориялық бағалау болып табылады. Жауап беру үшін көп өлшемді шкалаларды қолданған кезде шкаланың әртүрлі бөлімдері арасындағы қашықтықты салыстыру сәті өте маңызды. Яғни, аналитикалық модельдерді дәл және сауатты құру, сондай-ақ полярлық жауап тенденцияларын тегістеу үшін респонденттердің абстрактілі шкаласында екі мен үш арасындағы қашықтық бес пен алты арасындағы және тоғыз мен ондық арасындағы қашықтыққа тең болуы керек.

Бақыттың кез келген ұсынылған өлшемдері шынайылық және ашықтық үшін тексерілді және сынақтан өткендер 1964 жылы Р.Венховен жасаған Дүниежүзілік бақыт деректер базасының «Бақыт өлшемдерінде» тізімделеді. Бүгінгі таңда «бәрі бар мұрағатында» бақыт түсінігіне қатысты 25 000 стандартталған деректер сипаттамасы бар. Мысалы, «Әлемдік бақыт дерекқорының библиографиясында» 2006-2020 жылдар аралығындағы Қазақстандағы бақыт туралы 18 ғылыми басылымдар тізімі берілген. Бүгінгі таңда бүкіләлемдік бақыт туралы деректер базасында Қазақстандағы орташа бақыттың 69 нәтижесі және 480 корреляциялық нәтижесі бар және оларды мына сілтеме арқылы көріп, танысып шығуға мүмкіндік бар: <https://worlddatabaseofhappiness.eur.nl/nations/kazakhstan-220/correlational/>. Бұл дерекқор зерттеудің барлық нәтижелерін стандартты форматта және терминологияда электрондық іздеу беттерінде қалай бар солай сипаттайды. Ең қызығы, ақпаратты әртүрлі белгілер бойынша сұрыптауға болады, мысалы, тақырып бойынша (мысалы, табысына байланысты), халық бойынша (мысалы, кедей елдер) және әдіс бойынша (мысалы, эксперименттік зерттеулер) және т.б. Бәрі бар мұрағат зерттеу синтезін, сипаттамалық шолуларды, сондай-ақ сандық метаанализді жеңілдетуге қызмет етеді. Сонымен, жиналған мәліметтер негізінде ғалым 1970 жылдан

бастап адамзат жалпы бақытты болды деп мәлімдейді. Зерттелген әлемнің 148 мемлекетінің тек 37-сі бақыт индексін 5-тен төмен (0-10 шкаласы бойынша) және 35 ел 7-ден жоғары көрсетеді. Алайда, бұл үрдіс дамушы елдер мен үшінші әлем мемлекеттеріне қарағанда Еуропа мен АҚШ-тың дамыған елдеріне тән. Әлемдік державалардың көпшілігінде бақыттың орташа көрсеткіші өсті, тек жекелеген ұлттар ғана оның жалпы экономикалық өркендеу мен жаһандық технологиялық прогресс аясында төмендегенін көрсетеді. Сондай-ақ «бақытты өмір сүру жылдары» деп аталатындардың өсуі байқалады. Әр түрлі елдердің тұрғындары арасында «бақыт дисперсиясының» төмендеуі немесе оның теңсіздігі байқалады; алайда, бұл көрсеткіш елдегі демократия, толеранттылық және бостандықтың даму деңгейімен тығыз байланысты [53].

Әр түрлі халықтардың бақыт деңгейін бағалаудағы әртүрлі тәсілдерді толықтыруы әл-ауқат пен өмір сапасының индикаторларын объективті талдауға жақындауға ықпал етеді. Халықаралық ұйымдардың көптеген әрекеттері және жекелеген елдердің үкіметтік бастамалары оны құруға деген ұмтылысты көрсетеді. Осылайша, ұлттық деңгейде Бутан және Таиланд үкіметтері бақытты қоғамды мақсат ететін даму стратегияларын дайындауда жаңа көзқарас негізінде прогресті өлшеу модельдерін енгізуде [54, 55]. 2011 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясы Бутанның бастамасымен және Франция, Ұлыбритания және Жапония сияқты 50-ден астам мемлекеттің бірлескен авторлығымен «Бақыт: дамуға біртұтас көзқарас» қарарын қабылдады, онда бақытты әр елдің даму көрсеткіші ретінде пайдалану ұсынылады [56]. Қазіргі уақытта белгілі бір әдістер бойынша (Франция, Ұлыбритания, Қытай және т.б.) бір елдің шеңберінде есептелетін бірқатар ұлттық индекстері бар. Осылайша, біз бақыт сияқты ұғымды зерттеу және пайдалану тек іргелі ғылым өкілдерін ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік басқару практиктерін де алаңдататынын байқаймыз. Әртүрлі елдердің үкіметтерінің бақытты өлшеудің әмбебап әдісін табуға және мемлекеттік басқарудың тиімділігін бағалау үшін алынған нәтижелерді қолда-

нуға бағытталған көптеген әрекеттері қазіргі уақытта теориялық және практикалық қызметтің жеке бағытына айналуда. Бақытты өлшеудің бірыңғай әдістемесі жоқ, мүмкін болмауы керек, бірақ оны құруға деген ұмтылыс, біздің ойымызша, кез-келген елдің қоғамы мен мемлекетінің өзара әрекеттесуінің тиімділігін арттырудың маңызды факторы болып табылады.

Қазақстандағы бақыт динамикасы: дүниежүзілік бақыт дерекқорын пайдалану тәжірибесі

Дүниежүзілік бақыт дерекқорында жиналған зерттеу нәтижелері респонденттердің халықтың тұрақты іріктемелі сауалнамаларында өмірге қанағаттану туралы сұрақтарға жауаптарының орташа мәнін анықтау арқылы әртүрлі елдердегі бақыт деңгейін талдауға мүмкіндік береді (қараңыз.: <https://worlddatabaseofhappiness.eur.nl/nations/kazakhstan-220/>). Қазақстандағы бақыт үрдістерін талдау үшін біз 2010-2019 жылдар кезеңінде елдердегі орташа

Бақыт туралы 2010-жылдар деп аталатын және World Happiness Database-тың ұсынылған рейтингтік есепті қолдандық. Бұл есеп әр түрлі елдердің респонденттерінің өмірге қанағаттануын 0-ден (қанағаттанбаған) 10-ға дейінгі (қанағаттандырылған) сандық шкала бойынша бағалауы негізінде көрсетілген кезеңдегі деректерді топтастырады. Осы бағалаулар бойынша Қазақстан әлемнің барлық елдерінде бақыттың орташа деңгейі рейтингінде орта бөлікте тұр (2010-шы жылдардағы жауаптардың орташа мәні 6,6-ны құрайды). Рейтингті Дания (8,2) бастап тұр, соңғы орында Танзания (3,8). Посткеңестік елдер бойынша деректерді талдау Қазақстандағы бақыттың орташа бағасы өңірдің Орта Азия бөлігіндегі елдермен – Өзбекстанмен және Қырғызстанмен салыстырғанда төмен және өңірдің Шығыс Еуропа және Закавказье бөлігіндегі елдермен салыстырғанда жоғары екенін көрсетті.

Қазақстанда жалпы халық арасындағы бақыттың орташа деңгейі туралы салыстырмалы деректер 2006 жылдан бастап қолжетімді (1-кесте).

1 кесте - Қазақстан Республикасындағы бақыт үрдісі*

Жыл	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2019
Орта бақыт	6,27	6,42	6,17	6,05	6,28	6,58	6,63	6,74	6,71	6,5	6,77	6,92	7,22

*<https://worlddatabaseofhappiness.eur.nl/nations/kazakhstan-220/distributional-findings/>

1-кестеде біз 2009 жылы бақыттың ең үлкен төмендеуін көреміз, яғни 6,05-ке дейін, содан кейін 2010 жылдан бастап бақыт деңгейі 6,5-ке дейін төмендеген. 2015 жылды қоспағанда, бақыттың өсу үрдісі байқалды. Бақыттың ең жоғары деңгейі 2019 жылы байқалды, онда ол 7,22 көрсетті. Қазақстандықтардың бақыт деңгейінің төмендеуі 2008-2009 жылдардағы жаһандық дағдарыспен байланысты және ұлттық валютаның құлдырауы 2015 жылмен тұспа-тұс келді.

Өмірге қанағаттану эмоционалды күйден уақыттың салыстырмалы тұрақтылығымен ерекшеленеді. Rothmsn&Veenhoven [57] атап өткендей, әл-ауқаттың жақсы деңгейі адамның қажеттіліктерін қанағаттандыруды білдіреді, ал когнитивті қанағаттану

қалаулардың орындалғанын көрсетеді. Бұл компоненттер жыл сайын Gallup World Poll сауалнамасында зерттеледі, мұнда аффективті компонент – адамның кеше өзін қалай сезінгені туралы сұрақтар сериясы арқылы, ал когнитивті компонент – өз өмірін «ең жақсыдан» «ең нашарға» дейінгі 11 сатылы шкала бойынша бағалау арқылы жүзеге асады.

Қазақстанда танымдық компоненттің көрсеткіші (5,8) аффективтіден (7,71) едәуір төмен. Танымдық қанағаттанудың неғұрлым төмен деңгейі мен аффективті бақыттың жеткілікті жоғары деңгейі арасындағы алшақтық тек Қазақстанға ғана емес, посткеңестік кеңістіктің көптеген елдеріне де тән. Мұндай диспропорция «қуанышты наразылық» ретінде сипатталады, бұл халықтың әл-ауқаты

төмен болған кезде жоғары қанағаттанушылықты сезінетін «депрессияға ұшыраған» қанағаттану жағдайынан гөрі оптимистік комбинация [57].

World Happiness Database сонымен қатар, стандартты ауытқу арқылы өлшенетін дүние жүзіндегі азаматтар арасындағы бақыт теңсіздігі туралы деректерді қамтиды. 2010 жылдардағы Қазақстандағы бақытты сезінудің стандартты ауытқуы 0-10 шкала бойынша 2,35. Салыстыру үшін мына деректерге назар аудару қажет: бақыт теңсіздігі ең аз елде – Нидерландыда бұл көрсеткіш 1,43, ал бақыт теңсіздігі ең жоғары елде – Йеменде – 2,96. Әлемнің 157 елінің арасында бақыт теңсіздігі бойынша Қазақстан 95-ші орында, яғни әлем елдері рейтингінің ортаңғы бөлігінде көрініс тапқан. 2010-2020 жылдар кезеңіндегі State of Nations деректері Қазақстандықтардың бақытына өз өмірімен жоғары немесе төмен деңгейде әсер ететін кейбір факторларды анықтауға мүмкіндік береді. Қазақстандағы жалпы қанағаттанушылыққа экономикалық мән-жайлар негізгі әсер етеді: $r = +,25^{**}$. Айта кету керек, бақытты бағалау үшін оның табыс деңгейі аса маңызды емес, адамның өзінің материалдық жағдайына субъективті қанағаттануы, бұл талаптардың деңгейіне және оған ең аз қолайлы болып көрінетін өмір салтына байланысты. Қазақстанда әлеуметтік жағдайдың өзін-өзі бағалауы мен қазақстандықтардың бақыты арасында теріс корреляция тіркелген: $r = -.19^{**}$. Бұл әлемде байқалған оң корреляциядан ерекшеленеді және адамдардың қоғамдағы жағдайын жоғары бағалайтынын, олардың қалаулары мен қажеттіліктерін жүзеге асыруды қабылдау деңгейінің төмен екендігін көрсетеді. Бұл тенденция тереңірек зерттеуді қажет етеді. Қазақстандықтар неғұрлым білімді болса, адамдар өзін соғұрлым бақытты сезінеді екен: $r = +.15^{**}$. Білім адамның мүмкіндіктерін кеңейтеді және осыған байланысты Қазақстан басқа да посткеңестік елдер сияқты дүние жүзінде дерлік байқалатын үлгіні көрсетіп отыр.

Қазақстанда жас пен бақыттың арасында теріс корреляция табылған барлық посткеңестік елдерге қарағанда

жас пен бақыт арасында сызықтық байланыс жоқ. Гендерлік айырмашылықтар қазақстандықтардың бақытына әсер етпейді, ал ерлер мен әйелдердің бақытында айырмашылықтың болуы әлемнің көптеген елдері сияқты Қазақстанға тән емес. Сондай-ақ, зерттеулер Қазақстанда отбасылық жағдайдың бақытқа әсер етпейтінін анықтады. Бұл қарым-қатынастың бағыты әртүрлі елдерде айтарлықтай қарама-қайшы – кейбіреулерінде некеде тұрған адамдар некесіз адамдарға қарағанда өз өмірлеріне көбірек қанағаттанады; ал басқаларында ешқашан үйленбегендер өмірге барынша қанағаттанады. Статистикадан байқайтынымыз, қазақстандықтардың бақыты үшін балалардың болуы маңызды, бұл оң және теріс корреляциялар байқалатын көптеген елдердегі жағдайдан ерекшеленеді. Сондай-ақ, Қазақстандағы халықтың бақыты үшін олар әлеуметтік ұйымдарға қатысу мен бақыт арасындағы оң корреляциялық байланыс байқалатын әлемнің неғұрлым дамыған елдерінен айырмашылығы, қандай да бір әлеуметтік ұйымдардың мүшелері болып табылатыны маңызды емес.

Дүниежүзілік бақыт дерекқорынан алынған мәліметтерді талдаудан басқа, біз ҚР Ұлттық статистика бюросы (2020 ж., N= 11 909) және философия, саясаттану және дінтану институтының тапсырысы бойынша (2021 ж., N =1500) жүргізген жаппай сауалнамалардың кейбір нәтижелерін береміз. Бұл зерттеулер Қазақстанда ауыл тұрғындары қалалықтарға қарағанда бақытты екенін көрсетеді: $r = + 0, 132^{**}$. Діндарлық пен бақыт деңгейі ($r = +0,073^{**}$) арасындағы әлсіз статистикалық маңызды оң байланыс, сондай-ақ исламға конфессиялық тиістілік ($rs = +0,143^{**}$) мен православиелік тиістілікпен теріс байланыс ($RS = -0,120^{**}$) арасындағы оң байланыс бар. Діни және этникалық факторлардың қабаттасуы байқалады. Ұлты (қазақ болуы) мен респонденттердің бақыты арасында әлсіз, бірақ әлі де статистикалық маңызды оң байланыс анықталды: $r = -. +.083^{**}$. Бұл Қазақстан бақытты бағалау негізінен ұлттық-мәдени факторлардың әсерінен қалыптасатын және көрініс табатын елдер тобына жатқызылған

еларалық зерттеу деректерімен сәйкес келеді [58]. Кейінгі зерттеулер барысында қазақтардың мұсылман болғанына қуанғаны үшін бе, әлде мұсылмандар қазақ болғанына қуанғандықтан ба? деген сұраққа жауап табу керек.

Қазақстандағы бақытты зерттеудің одан әрі бағыттары ретінде әл-ауқаттың әмбебап және мәдени-тәуелді аспектілері контекстінде жеке және елдік деңгейде субъективті әл-ауқаттың детерминанттарын тереңірек талдауды белгілеуге болады. Бұл білім бақытты және саналы өмір сүруге жағдай жасау үшін жеке, қоғамдық және мемлекеттік деңгейдегі күш-жігерді бағыттауға көмектеседі.

Қорытынды

Қоғамды дамыту және модернизациялау парадигмасын жасауда бақыт тұжырымдамасын қолдану дәстүрлі экономикалық және әлеуметтік даму модельдерінен асып түсетін қызықты және перспективалы зерттеу бағыты болып табылады. Әл-ауқаттың объективті және субъективті көрсеткіштерін біріктіру адамдардың объективті фактілері мен пікірлерін ескере отырып, модернизациялық процестерді тереңірек және жан-жақты талдауға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл модернизацияның қоғамның әл-ауқатына қалай әсер ететіні туралы толық түсінік алуға көмектеседі. Бақыт туралы зерттеулер таза материалдық байлықтан әл-ауқат пен өмір сапасының көрсеткіштеріне баса назар аудару арқылы экономикалық парадигмаларды өзгерте алады. Бақыт экономикалық және әлеуметтік көрсеткіштермен қатар қоғам дамуының басты мақсаты бола алады. Бұл қоғамдық әл-ауқат пен бақытты арттыру мақсатына көшу арқылы қоғамдық дамудың тұрақты және біркелкі формаларына әкеледі. Бақыт индекстері мемлекеттік бағдарламалар мен саясаттардың тиімділігін бағалау құралы бола алады, бұл қоғамға олардың тиімділігін дәлірек бағалауға көмектеседі.

Қазақстан табысты экономикалық дамушы ел қатарына кіреді және өмір сүру деңгейі мен қанағаттанушылығының

біртіндеп арту үрдісін көрсетеді. Бүгінгі таңда ел экономикалық, әлеуметтік және саяси жаңғырудың үшінші кезеңін бастан кешуде, ол жалпы адамдардың әл-ауқатын және олардың өмір сүру сапасын арттыруға бағытталған. Бақыт туралы зерттеулердің нәтижелері қазақстандық Үкімет жаңғыртудың неғұрлым тиімді стратегиясын әзірлеу үшін пайдалануы мүмкін құнды мәліметтерді көрседі. Біршама жылдар ішінде динамикада ұсынылған сенімді салыстырулар Қазақстандағы реформалардың қаншалықты прогрессивті екендігі, олардың халыққа пайдасын тигізе ме және оның өмірге қанағаттану деңгейіне әсер ете ме деген тұжырымдар үшін сенімді негіз бола алады. Халықаралық бақыт рейтингтері әр түрлі елдердің әл-ауқат деңгейін салыстыруға, жалпы үрдістер мен айырмашылықтарды анықтауға, Қазақстанға басқа елдердің тәжірибесінен үйренуге және табысты тәжірибелерді енгізуге мүмкіндік береді. Қазақстанда бақытқа әсер ететін факторларды сәйкестендіру мемлекеттік саясатты әзірлеу және шешімдерді қабылдау үшін маңызды, өйткені, адамдарды бақытты немесе бақытсыз ететін нәрсені түсіну Үкіметке қоғамның өмір сапасы мен әл-ауқатын жақсартатын шараларға назар аударуға мүмкіндік береді.

Бақытты модернизация стратегиясына біріктіру үйлесімді, тұрақты және дамыған қоғам құруға ықпал етуі мүмкін. Алайда, бұл үкіметтің, академиялық мекемелердің және жалпы қоғамның бірлескен күш-жігерін тереңірек зерттеулер жүргізу және азаматтардың бақыт деңгейін арттыруға бағытталған нақты стратегиялар мен тәжірибелерді дайындауды қажет етеді. Біз Қазақстанда бақыт зерттеулері кеңейіп, прогрестің адами аспектілеріне назар аударуға және ел дамуының неғұрлым теңдестірілген және тұтас стратегиясын жасау үшін негіз болуға көмектеседі деп үміттенеміз.

Қаржыландыру

Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетімен қаржыландырылған (Бағдарлама ЖТН № BR20280977 «Қазіргі

жаһандық өзгерістер жағдайындағы әділеттілік мазмұнына және оны қазақстандық қоғамда іске асырудағы заманауи концептуалды тәсілдер»).

Әдебиеттер тізімі

1 Суховерхов А.В., Калитко С.А. Теория счастья в XXI в.: в поисках социально-экономических оснований // *Вестник Томского государственного университета*. – 2022. – № 478. – С.50-57.

2 Лаврова Н.А. Экономика счастья // *Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета*. – 2012. – № 4. – С. 31–35.

3 Pryce-Jones, J. Happiness at work: Maximizing your psychological capital for success. Wiley Blackwell. – 2010. <https://doi.org/10.1002/9780470666845>.

4 Петрова Л.А. Взаимосвязь «Физики» и этики в философии Демокрита и Эпикура на примере понятия счастья // *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. – Тамбов: Грамота. – 2014. – Т. 10. – № 48. – С. 120–122.

5 Striker G. Ataraxia: Happiness as tranquility // *The Monist*. – 1990. – Vol. 73. – № 1. – P. 97–110.

6 Гусейнов А.А. Этика Аристотеля. – М.: Мысль. – 1984. – С. 51.

7 Бровкин В.В. Концепция добродетели у Эпикура // *Scholae. Философское антиковедение и классическая традиция*. – 2012. – Т.6. – № 2. – С. 340–349.

8 Комарова Л.А. Пути достижения истинного счастья в философском учении Эпикура // *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена*. – 2012. – № 146. – С. 47–52.

9 Аль-Фараби. Трактат о взглядах жителей добродетельного города // Абу Наср Аль-Фараби. Добродетельный город. Философские трактаты. RS: Международный клуб Абая. – 2014. – С.127-212.

10 Задворнов А.Н. Генезис представлений о счастье в европейской и евразийской философии // *Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. Философские науки*. – 2015. – С. 23-29.

11 Гончарова О.О. Счастье для всех: Забытый концепт или новое основание социального порядка? // *Социология власти*. – 2019. – Т.31. – № 4. – С. 185-187.

12 Baujard A. A return to Bentham's felicific calculus: From moral welfarism to technical non-welfarism // *The European Journal of the History of Economic Thought*. – 2009. – Vol. 16. – № 3. – P. 431–453.

13 Veenhoven R. Sociological theories of subjective well-being // *The Science of Subjective Well-Being: a Tribute to Ed Diener*. – New York, Guilford Publications. – 2008. – P. 44-61.

14 Смит А. Теория нравственных чувств // А.Смит. – М.: Республика, 1997. – 351 с.

15 Кон И.С. Социологическая концепция Герберта Спенсера // *История буржуазной социологии XIX — начала XX века*. – М.: Наука, 1979. – С. 40–52.

16 Качур Н.В. Эволюция социологической интерпретации счастья // *Известия Саратовского университета. Новая сер. Сер.: Социология. Политология*. – 2013. – Т. 13. – вып. 4. – С. 44-48.

17 Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. – М.: Канон, 1996. – С.432.

18 Сорокин П. Социологический прогресс и принцип счастья // *Человек. Цивилизация. Общество*. – М., 1992. – С. 511.

19 Puntasen A. Buddhist economics as a new paradigm towards happiness // *Society and Economy*. – 2007. – Vol. 29. – № 2. – P. 181–200.

20 Schumacher E.F. Small is beautiful: A study of economics as if people mattered. Random House, 2011.

21 Деменев А.Г. Этика и экономика счастья: новые подходы к старой проблеме // *Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки*. – 2016. – № 1. – С. 74–82. – С. 77.

22 Wesarat P., Sharif M.Y., Majid A.H.A. A conceptual framework of happiness at the workplace // *Asian Social Science*. – 2014. – Vol.11. – № 2. – P. 78–88.

23 Methot J.R., et al. Are workplace friendships a mixed blessing? Exploring tradeoffs of multiplex relationships and their associations with job performance // *Personnel psychology*. – 2016. – Vol. 69. – № 2. – P. 311–355.

24 Helliwell J.F., Shun W. Trust and well-being // *National Bureau of Economic Research*. – 2010. – № w15911. – P. 1–43.

25 Kim S. Sociological Studies on Happiness in Cross-National Contexts: Effects of Economic Inequality and Marriage: PhD (Doctor of Philosophy) Thesis. University of Iowa, 2011. – 163 p. – P. 7-9.

26 Veblen T. The Theory of the Leisure Class. Cosimo Classics, 1899. – 400 p.

27 Richard A. Easterlin. The Happiness-Income Paradox Revisited. // A. Easterlin Richard, Laura Angelescu McVey, Malgorzata Switek et al. – IZA DP № 5799 Date: June-2011 [Electronic resource] URL: <http://www.pnas.org/content/early/2010/12/08/1015962107.full.pdf>. (Қаралған күні 09.10.2023)

28 Diener E., Tay L., Oishi S. Rising income and the subjective well-being of nations // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 2013. – Vol. 104. – Iss. 2. – P. 268.

29 Inglehart R. Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies. Princeton (NJ): Princeton University Press, 1997. – 455 p. – P. 41.

30 Layard R. Happiness: Lessons from a New Science // Moscow: Izd-vo In-ta Gaidara, 2011.

31 Селигман М. В поисках счастья. Как по-

лучать удовольствие от жизни каждый день. - М.: Манн, Иванов и Фербер, 2011. – 320 с.

32 Montgomery C. Happy city: Transforming our lives through urban design. Macmillan, 2013. – С. 249.

33 Glaeser E.L., Joshua D.G., Oren Z. Unhappy cities // *Journal of labor economics*. - 2016. - Vol. 34. - S 2. - P. 129–182.

34 Knight J., Gunatilaka R. The rural–urban divide in China: Income but not happiness? // *The Journal of Development Studies*. – 2010. – Vol. 46. – № 3. – P. 506–534.

35 Sørensen J.F.L. Rural–urban differences in life satisfaction: Evidence from the European Union // *Regional Studies*. – 2014. – Vol. 48. – №9. – P. 1451–1466.

36 Okulicz-Kozaryn A. Happiness and place: Why life is better outside of the city // Springer, 2015.

37 Занадворова Т.Л. Теория Руссо о возвращении к природе // *Французский ежегодник*. – М: Наука, 1981. – С. 230–242.

38 Easterlin, R.A. Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence, in P.A. David and M.W.Reder (Eds.), Nations and Households in Economic Growth: Essays in Honor of Moses Abramowitz. - New York and London: Academic Press, 1974.

39 Kusago, T. 'Japan's Development: what economic growth, human development and subjective well-being measures tell us about?' paper presented at International Conference on "Happiness and Public Policy", Bangkok, 18-19 July 2007, organized by Public Policy Development Office under the Office of the Prime Minister of Thailand and UNESCAP, 2007.

40 Обзорный доклад о модернизации в мире и Китае (2001–2010). – М.: Весь мир, 2011.

41 Стрижакова Е.Н. Проблема экономического развития и представления об «экономике счастья»: аспект измерения и оценки // *Менеджмент в России и за рубежом*. – 2014. – №1. – С. 44–52.

42 Экономика счастья [электронный ресурс] // Наука и жизнь. – 2006. - № 4 // [Электронды ресурс] URL: <http://www.nkj.ru/archive/articles/5242/> (Қаралған күні 09.10.2023)

43 Шматова Ю.Е., Морев М.В. Измерение уровня счастья: литературный обзор российских и зарубежных исследований // *Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз*. – 2015. – № 3 (39). – С. 141–182.

44 Veenhoven R. The sociology of happiness: Topic in social indicators research // *Proceedings of common sessions of the ISA Forum*. – 2016. – P. 1–13.

45 Veenhoven R. Happiness in Nations: Subjective Appreciation of Life in 56 nations 1946–1992. // *World Database of Happiness*. – 1993. – Vol. 44. – № 6. – P. 124.

46 Veenhoven R. The sociology of happiness: Topic in social indicators research

// *Proceedings of common sessions of the ISA Forum*. – 2016. – P. 4.

47 Veenhoven R. How do we assess how happy we are? Tenets, implications and tenability of three theories. In: Dutt, A. K. & Radcliff, B. (eds.) 'Happiness, Economics and Politics: Towards a multi-disciplinary approach'. - Cheltenham UK, Edward Elger Publishers, 2009. Chapter 3. P. 45–69.

48 Veenhoven, R. Life Is Getting Better: Societal evolution and fit with human nature // *Social Indicators Research*. – 2010. – P. 105–122.

49 Cantril, H. The pattern of human concerns. – New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1965. – Vol. 4. – № 10. – P. 43–88.

50 Likert, R. A technique for the measurement of attitudes // *Archives of psychology*. – 1932. – Vol. 140. – P. 55.

51 Bradburn N.M. The Structure of Psychological Well-being. – Chicago: Aldine Publishing Company, 1969. – Vol. 15. – P. 398.

52 Андреевкова, Н.В. Сравнительный анализ удовлетворенности жизнью и определяющих ее факторов. // *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*. – 2010. – № 5 (99). – С. 189–215.

53 Veenhoven R. The sociology of happiness: Topic in social indicators research // *Proceedings of common sessions of the ISA Forum*. – 2016. – P. 4.

54 Schroeder, Kent. Politics of Gross National Happiness: Governance and Development in Bhutan, Cham (Switzerland): Palgrave Macmillan, 2018. DOI: 10.1007/978-3-319-65388-4

55 Mònica Guillén Royo, Jackeline Velazco, Laura Camfield. Happiness in Thailand: basic needs and wealth in a context of rapid change // United Nations Conference Center (UNCC) Bangkok, Thailand 18-19 July 2007 // [Электронды ресурс] URL: https://www.happysociety.org/ppdoconference/session_papers/session17/session17_laura.pdf. (Қаралған күні 09.10.2023)

56 Ofisial'nyi sait Informatcionnogo tsentra OON v Moskve [Official Website of the UN Information Center in Moscow] // [Электронды ресурс] URL: <http://www.unic.ru>. (Қаралған күні 09.10.2023)

57 Rothmann, I. & Veenhoven, R. Happiness in South Africa: Pattern of cheerful discontent. // *Optentia*. – Newsletter 5 (2). – 7 August. – 2015.

58 Andreenkova A.V. Cross-National Differences in Level of Happiness in the Post-Soviet Countries: A Comparative Analysis // *Monitoring of Public Opinion: Economic and Social Changes*. – No. 1. – P. 316–339.

Transliteration

1 Suhoverhov A.V., Kalitko S.A. Teorija chast'ja v HHI v.: v poiskah social'no-jekonomicheskikh osnovanij [The Theory of

- Happiness in the 21st Century: in Search of Socio-Economic Foundations] // *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*. – 2022. – № 478. – S. 50-57. (in Russ)
- 2 Lavrova N.A. Jekonomika schast'ja [The Economics of Happiness] // *Vestnik Saratovskogo gosudarstvennogo social'no-jekonomicheskogo universiteta*. – 2012. – № 4. – S. 31–35. (in Russ)
- 3 Pryce-Jones, J. Happiness at work: Maximizing your psychological capital for success. Wiley Blackwell. – 2010. <https://doi.org/10.1002/9780470666845>.
- 4 Petrova L.A. Vzaimosvjaz' «Fiziki» i jetiki v filosofii Demokrita i Jepikura na primere ponjatija schast'ja [The Relationship Between "Physics" and Ethics in the Philosophy of Democritus and Epicurus on the Example of the Concept of Happiness] // *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i juridicheskie nauki, kulturologija i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki*. – Tambov: Gramota. – 2014. – T. 10. – №48. – S. 120–122. (in Russ)
- 5 Striker G. Ataraxia: Happiness as tranquility // *The Monist*. – 1990. – Vol. 73. – № 1. – P. 97–110.
- 6 Gusejnov A. A. Jetika Aristotelja [Aristotle's ethics]. – M.: Mysl'. – 1984. – S. 51. (in Russ)
- 7 Brovkin V.V. Koncepcija dobrodeteli u Jepikura [Epicurus' Concept of Virtue] // *Scholae. Filosofskoe antikovedenie i klassicheskaja tradicija*. – 2012. – T. 6. – № 2. – S. 340–349. (in Russ)
- 8 Komarova L.A. Puti dostizhenija istinnogo schast'ja v filosofskom uchenii Jepikura [Ways of Achieving True Happiness in the Philosophical Teachings of Epicurus] // *Izvestija Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A.I. Gercena*. – 2012. – № 146. – S. 47–52. (in Russ)
- 9 Al'-Farabi. Traktat o vzgljadah zHITElej dobrodetel'nogo goroda [A Treatise on the Views of the Inhabitants of a Virtuous City] // Abu Nasr Al'-Farabi. Dobrodetel'nyj gorod. Filosofskie traktaty. RS: Mezhdunarodnyj klub Abaja. – 2014. – S.127-212. (in Russ)
- 10 Zadvornov A.N. Genezis predstavlenij o schast'e v evropejskoj i evrazijskoj filosofii [Genesis of ideas about happiness in European and Eurasian philosophy] // *Vestnik Vjatskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta. Filosofskie nauki*. – 2015. – S. 23-29. (in Russ)
- 11 Goncharova O.O. Schast'e dlja vseh: Zabytyj koncept ili novoe osnovanie social'nogo porjadka? [Happiness for All: A Forgotten Concept or a New Basis for Social Order?] // *Sociologija vlasti*. – 2019. – T.31. – № 4. – S. 185-187. (in Russ)
- 12 Baujard A. A return to Bentham's felicific calculus: From moral welfarism to technical non-welfarism // *The European Journal of the History of Economic Thought*. – 2009. – Vol. 16. – № 3. – P. 431–453.
- 13 Veenhoven R. Sociological theories of subjective well-being // *The Science of Subjective Well-Being: a Tribute to Ed Diener*. – New York, Guilford Publications. – 2008. – P. 44-61.
14. Smit A. teorija npravstvennyh chuvstv [Moral Sentiment Theory]. – M.: Respublika, 1997. – 351 s. (in Russ)
- 15 Kon I.S. Sociologicheskaja koncepcija Gerberta Spensera [The sociological concept of Herbert Spencer] // *Istorija burzhuaznoj sociologii XIX - nachala XX veka*. - M.: Nauka, 1979. – S. 40-52. (in Russ)
- 16 Kachur N.V. Jevoljucija sociologicheskoi interpretacii schast'ja [Evolution of the sociological interpretation of happiness] // *Izvestija Saratovskogo universiteta. Novaja ser. Ser.: Sociologija. Politologija*. – 2013. – T. 13. – Vyp. 4. – S. 44-48. (in Russ)
- 17 Djurkgejm Je. O razdelenii obshhestvennogo truda [On the division of social labor]. – M.: Kanon, 1996. – S. 432. (in Russ)
- 18 Sorokin P. Sociologicheskij progress i princip schast'ja [Sociological progress and the principle of happiness] // *Chelovek. Civilizacija. Obshhestvo*. – M., 1992. – s.511 (in Russ)
- 19 Puntasen A. Buddhist economics as a new paradigm towards happiness // *Society and Economy*. – 2007. – Vol. 29. – № 2. – P. 181–200.
- 20 Schumacher E.F. Small is beautiful: A study of economics as if people mattered. Random House, 2011.
- 21 Demenev A.G. Jetika i jekonomika schast'ja: novye podhody k staroj probleme [Ethics and the Economics of Happiness: New Approaches to an Old Problem] // *Vestnik Severnogo (Arkticheskogo) federal'nogo universiteta. Serija: Gumanitarnye i social'nye nauki*. – 2016. – № 1. – S. 74–82. – S. 77. (in Russ)
- 22 Wesarat P., Sharif M.Y., Majid A.H.A. A conceptual framework of happiness at the workplace // *Asian Social Science*. – 2014. – Vol. 11. – № 2. – P. 78–88.
- 23 Methot J.R., et al. Are workplace friendships a mixed blessing? Exploring tradeoffs of multiplex relationships and their associations with job performance // *Personnel psychology*. – 2016. – Vol. 69. – № 2. – P. 311–355.
- 24 Helliwell J.F., Shun W. Trust and well-being // *National Bureau of Economic Research*. – 2010. – № w15911. – P. 1–43.
- 25 Kim S. Sociological Studies on Happiness in Cross-National Contexts: Effects of Economic Inequality and Marriage: PhD (Doctor of Philosophy) Thesis. University of Iowa, 2011. – 163 p. – P. 7-9.
- 26 Veblen T. The Theory of the Leisure Class. Cosimo Classics, 1899. – 400 p.
- 27 Richard A. Easterlin. The Happiness-Income Paradox Revisited. // A. Easterlin Richard, Laura Angelescu McVey, Malgorzata Switek et al. – IZA DP № 5799 Date: June-2011 [Electronic resource] URL: <http://www.pnas.org/content/early/2010/12/08/1015962107.full.pdf>. (Қаралған күні 09.10.2023)
- 28 Diener E., Tay L., Oishi S. Rising income

and the subjective well-being of nations // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 2013. – Vol. 104. – Iss. 2. – P. 268.

29 Inglehart R. Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies. Princeton (NJ): Princeton University Press, 1997. – 455 p. – P. 41.

30 Layard R. Happiness: Lessons from a New Science // Moscow: Izd-vo In-ta Gaidara, 2011.

31 Seligman M. V poiskah schast'ja. Kak poluchat' udovol'stvie ot zhizni kazhdyj den' [In Search of Happiness. How to enjoy life every day]. - M.: Mann, Ivanov i Ferber, 2011. – 320 s. (in Russ)

32 Montgomery C. Happy city: Transforming our lives through urban design. Macmillan, 2013. – S. 249.

33 Glaeser E.L., Joshua D.G., Oren Z. Unhappy cities // *Journal of labor economics*. - 2016. - Vol. 34. - S 2. - P. 129–S182.

34 Knight J., Gunatilaka R. The rural–urban divide in China: Income but not happiness? // *The Journal of Development Studies*. – 2010. – Vol. 46. – № 3. – P. 506–534.

35 Sørensen J.F.L. Rural–urban differences in life satisfaction: Evidence from the European Union // *Regional Studies*. – 2014. – Vol. 48. – №9. – P. 1451–1466.

36 Okulicz-Kozaryn A. Happiness and place: Why life is better outside of the city // Springer, 2015.

37 Zanadvorova T.L. Teorija Russo o vozvrashhenii k prirode [Rousseau's theory of a return to nature] // *Francuzskij ezhegodnik*. – M: Nauka, 1981. – S. 230–242. (in Russ)

38 Easterlin, R.A. Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence, in P.A. David and M.W.Reder (Eds.), Nations and Households in Economic Growth: Essays in Honor of Moses Abramowitz. - New York and London: Academic Press, 1974.

39 Kusago, T. 'Japan's Development: what economic growth, human development and subjective well-being measures tell us about?' paper presented at International Conference on "Happiness and Public Policy", Bangkok, 18-19 July 2007, organized by Public Policy Development Office under the Office of the Prime Minister of Thailand and UNESCAP, 2007.

40 Obzornyj doklad o modernizacii v mire i Kitae [Review Report on Modernization in the World and China] (2001-2010). – M.: Ves' mir, 2011. (in Russ)

41 Strizhakova E.N. Problema jekonomicheskogo razvitiya i predstavlenija ob «jekonomike schast'ja»: aspekt izmerenija i ocenki [The Problem of Economic Development and Ideas About the «Economy of Happiness»: the Aspect of Measurement and Evaluation] // *Menedzhment v Rossii i za rubezhom*. – 2014. – №1. – S. 44-52. (in Russ)

42 Jekonomika schast'ja [The Economics of Happiness] // *Nauka i zhizn'*. – 2006. – № 4 // [Jelektrondy resurs] URL: [http:// www.nkj.ru/archive/articles/5242/](http://www.nkj.ru/archive/articles/5242/) (Qaralgan kuni: 09.10.2023) (in Russ)

43 Shmatova Ju.E., Morev M.V. Izmerenie urovnja schast'ja: literaturnyj obzor rossijskih i zarubezhnyh issledovanij [Measuring the level of happiness: a literature review of Russian and foreign studies] // *Jekonomicheskie i social'nye peremeny: fakty, tendencii, prognoz*. – 2015. – № 3 (39). – S.141-182. (in Russ)

44 Veenhoven R. The sociology of happiness: Topic in social indicators research // Proceedings of common sessions of the ISA Forum. – 2016. – P. 1–13.

45 Veenhoven R. Happiness in Nations: Subjective Appreciation of Life in 56 nations 1946–1992. // *World Database of Happiness*. – 1993. – Vol. 44. – № 6. – P. 124.

46 Veenhoven R. The sociology of happiness: Topic in social indicators research // Proceedings of common sessions of the ISA Forum. – 2016. – P. 4.

47 Veenhoven R. How do we assess how happy we are? Tenets, implications and tenability of three theories. In: Dutt, A. K. & Radcliff, B. (eds.) 'Happiness, Economics and Politics: Towards a multi-disciplinary approach'. - Cheltenham UK, Edward Elger Publishers, 2009. Chapter 3. P. 45-69.

48 Veenhoven, R. Life Is Getting Better: Societal evolution and fit with human nature // *Social Indicators Research*. – 2010. – P. 105-122.

49 Cantril, H. The pattern of human concerns. – New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1965. – Vol. 4. – № 10. – P. 43-88.

50 Likert, R. A technique for the measurement of attitudes // *Archives of psychology*. – 1932. – Vol. 140. – P. 55.

51 Bradburn N.M. The Structure of Psychological Well-being. – Chicago: Aldine Publishing Company, 1969. – Vol. 15. – P. 398.

52 Andreenkova, N.V. Sravnitel'nyj analiz udovletvorennosti zhizn'ju i opredel'jajushhih ee faktorov [Comparative Analysis of Life Satisfaction and its Determinants] // *Monitoring obshhestvennogo mnenija: jekonomicheskie i social'nye peremeny*. – 2010. – № 5 (99). – S.189-215. (in Russ)

53 Veenhoven R. The sociology of happiness: Topic in social indicators research // Proceedings of common sessions of the ISA Forum. – 2016. – P. 4.

54 Schroeder, Kent. Politics of Gross National Happiness: Governance and Development in Bhutan, Cham (Switzerland): Palgrave Macmillan, 2018. DOI: 10.1007/978-3-319-65388-4

55 Mònica Guillén Royo, Jackeline Velazco, Laura Camfield. Happiness in Thailand: basic needs and wealth in a context of rapid change // United Nations Conference Center (UNCC) Bangkok, Thailand 18-19 July 2007 // [Jelektrondy resurs] URL: [https:// www.happysociety.org/ppdoconference/session_papers/session17/session17_laura.pdf](https://www.happysociety.org/ppdoconference/session_papers/session17/session17_laura.pdf).

Қоғамды модернизациялау парадигмасындағы бақыт: тұжырымдамалау, өлшеу әдістері және халықаралық мәліметтер базасын пайдалану тәжірибесі

(Qaralghan kuni: 09.10.2023)

56 Ofitsial'nyi sait Informatcionnogo tsentra OON v Moskve [Official Website of the UN Information Center in Moscow] // [Jelektrondy resurs] URL: <http://www.unic.ru>. (Qaralghan kuni: 09.10.2023)

57 Rothmann, I. & Veenhoven, R. Happiness in South Africa: Pattern of cheerful discontent.

// Optentia. – Newsletter 5 (2). – 7 August. – 2015.

58 Andreenkova A.V. Cross-National Differences in Level of Happiness in the Post-Soviet Countries: A Comparative Analysis // Monitoring of Public Opinion: Economic and Social Changes. – No. 1. – P. 316-339.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

- Шолпан Ерболқызы Жаманбалаева* бас ғылыми қызметкер, профессор, әлеуметтану ғылымдарының докторы, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: dsholpan1971@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0310-529X>
- Аяжан Сағиқызы* бас ғылыми қызметкер, профессор, философия ғылымдарының докторы, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, e-mail: ayazhan@list.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2133-374X>
- Шырын Муратқызы Тленчиева* PhD докторант, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: muratkyzy.shyryn@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8760-6352>
- Шолпан Ерболовна Джаманбалаева* главный научный сотрудник, профессор, доктор социологических наук, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: dsholpan1971@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0310-529X>
- Аяжан Сағиқызы* главный научный сотрудник, профессор, доктор философских наук, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, e-mail: ayazhan@list.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2133-374X>
- Шырын Муратқызы Тленчиева* PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: muratkyzy.shyryn@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8760-6352>
- Sholpan Dzhamanbalaeva* Chief Researcher, Professor, Doctor of Sociological Sciences, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: dsholpan1971@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0310-529X>
- Ayazhan Sagiqyzy* Chief Researcher, Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, e-mail: ayazhan@list.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2133-374X>
- Shyryn Tlenchieva* PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: muratkyzy.shyryn@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8760-6352>

ТІЛ БИЛІГІ ФИЛОСОФИЯСЫ: ЛИНГВОЦЕНТРИСТІК ДИСКУРС

¹Д.С. Раев, ²Қ.У. Сыбанбаев, ³А.Ж. Тоқмұрзаева

АҢДАТПА

Мақалада тіл философиясы аясында тіл билігі контексіндегі тіректік мәселесіне назар аударылады. Соның бірі – адам үшін тілдің бастамалық позициясын, яғни адамға жүргізілетін тіл билігінің лингвотектік бастау көзін анықтау мақсаты көзделеді. Бұл ретте біз – «әлемнің тілдік бейнесі», «адамның сөзі – өзі» ұстанымдарына негізделе отырып, отандық ғылымда мемлекеттік тілде алғаш рет адамға қатысты тіл билігінің лингвоцентристік, яғни тілдің объективті болмыстық табиғатына сүйене келе, оған ғылыми теориялық тұрғыда талдауға қадам жасалады. Бұл бүгінгі постмодерндік ыңғайдағы адамзатының сана трансформациясынан хабар бермек. Осы тұрғыдан келгенде, тіпті қазіргі заманғы білім беру жүйесін де философиялық таным призмасы тұрғысынан қайта қарау тенденциясы қалыптасуда. Тілдің өз сөйлеулеріне жүргізетін үстемдік ету мәселесі мақаланың негізгі арқау мәселесі болып отыр. Сол себепті, біз көтеріп отырған мәселенің бастауында тұратын феноменнің бірі – тіл билігінің лингвоцентристік тамыры болмақ. Аталмыш мақала тіл билігінің лингвоцентристік тамырлы астарларын ажырата отырып, сараптауға бағытталады.

Түйін сөздер: Тіл, тіл билігі, лингвоцентризм, әлемнің тілдік бейнесі, тіл энергиясы, сөз, адамның тілдік өлшемі, тілдің объективтенуі.

¹Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан.

²КЕАҚ «Нархоз Университеті», Алматы, Қазақстан.

³Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Автор-корреспондент:
Қ.У. Сыбанбаев,
kalmurat.sybanbaev@narhoz.kz

Мақаланың сілтемесі:
Раев Д.С.,
Сыбанбаев Қ.У.,
Тоқмұрзаева А.Ж.
Тіл билігі философиясы:
лингвоцентристік дискурс
// Адам әлемі. – 2024.
– № 1 (99). – Б. 50-60.

Философия власти языка: лингвоцентристский дискурс

Аннотация. В статье основное внимание уделяется проблеме опорности в контексте языковой власти в контексте философии языка. Одной из них является цель определения для человека инициативной позиции языка, т. е. лингвострановедческого источника языковой власти над человеком. При этом мы – исходя из принципов «языковой картины мира» слова «человека-самого себя», впервые в отечественной науке на государственном языке делается шаг к научно теоретическому анализу языковой власти в отношении человека, опираясь на лингвоцентрическую, т. е. объектно-бытийную природу языка. Это говорит о трансформации сознания человечества в сегодняшнем постмодернистском уклоне. С этой точки зрения формируется тенденция к пересмотру даже современной системы образования с точки зрения призмы философского познания. Проблема доминирования языка над своим носителем речи является основной проблемой статьи. Поэтому одним из феноменов, стоящих у истоков поднимаемой нами проблемы, будет лингвоцентрический корень языковой власти. Данная статья направлена на анализ с выделением лингвоцентрических корней языковой власти.

Ключевые слова: Язык, власть языка, лингвоцентризм, языковая картина мира, энергия языка, слово, языковой фактор человека, объективизация языка.

The Philosophy of the Power of Language: Linguocentric Discourse

Abstract. The article focuses on the problem of support in the context of language power in the context of the philosophy of language. One of them is the purpose of determining the initiative position of language for a person, i.e. the linguistic and cultural source of linguistic power over a person. At the same time, based on the principles of the «linguistic picture of the world» of the word «man-himself», for the first time in domestic science, a step is being taken in the state language to a scientific theoretical analysis of language power in relation to a person, relying on the linguocentric, i.e. the object-being nature of language. This speaks about the transformation of humanity's consciousness in today's postmodern bias. From this point of view, there is a tendency to revise even the modern education system from the point of view of the prism of philosophical cognition. The problem of language dominance over its native speaker is the main problem of the article. Therefore, one of the phenomena standing at the origins of the problem we are raising will be the linguocentric root of language power. This article is aimed at analyzing the linguistic-centric roots of language power.

Key words: Language, Language Power, Linguocentrism, Linguistic Worldview, Language Energy, Word, Human Language Factor, Objectification of Language.

Kipicne

Жалпы тіл мәселесі адамзатын ежелден мазалап, өзіне назарын аудартуын әлі аяқтамаған феноменнің бірі. Мәселен: тіл мен адам; тіл мен тән; тіл және сана; тіл мен ойлау; тіл мен мағына; тіл және этнос, тіл және қоғам; тіл мен саясат, тіл мен идеология, тіл және мәдениет және т.б. Бұның бәрі тіл философиясының негізгі сұрағы болмақ [1, 5 б.]. Бұл бүгінгі постмодерндік ыңғайдағы адамзатының сана трансформациясынан хабар берсе керек. Осы тұрғыдан келгенде, тіпті қазіргі заманғы білім беру жүйесін де философиялық таным призмасы тұрғысынан қайта қарау тенденциясы қалыптасуда. Сондықтан, біз көтеріп отырған мәселенің бастауында тұратын феноменнің бірі – тіл билігінің лингвоцентристік тамыры болмақ.

Тіл – адамзатының ойкумендік жаратылысындағы ең көне және пәрменді мәдени институтының бірі екені белгілі. Тіл адамның ең мәндік сипатының бірі әрі бірегейі. Ғылыми таным бойынша, тіл адамның адами болмысының іргелі өлшемі болып есептеледі және сонымен бірге тіл адам мәнінің барынша толық көрініс табатын әмбебап саласы [2, 147 б.]. Олай болса, адамзатына, оның мәдениеті әлеміне билік ету әлеуетінің негізінде тілдік құбылыс жатқандығын аңғару қиын болмас дейміз. Тіл қванттық физика бойынша, болмыстық тұрғыда – энергия. Бұл алдыңғы тіл билігінің онтогенезіне

арналған тақырыпта айтылғандай, алдымен Сөз болды, Құдай – ол Сөз дегенді білдірсе, әлемді жаратқан энергия болса, онда Сөз – ғаламдық энергия.

Тіл лингвистикалық тұрғыда адамның дыбыстық, таңбалық, сөздік әрекет жүйесі. Нақтырақ айтқанда, тіл адамзатының қарым-қатынасы мен ойын сыртқа шығарудың таңбалық, дыбыстық, сөздік жүйесі мен грамматикалық тәсілдері құрамы. Философиялық тілмен айтқанда, «тіл – дүниені айқындайтын сөз, тезауруста «өлшеніп тартылған» ғаламзат көлемі» [3, 18 б.], – деген пікірмен келісеміз. Демек, тіл ғаламдық дүниені белгілеуші, айқындаушы, түсіндіруші энергетикалық-болмыстық құбылыс, таным қуат көзі. Тіл – жалпы болмыс пен бүкіл ойкумендік әлемінің өзі.

Егер жоғарыдағы келтіргенді және лингвистикалық тұрғыдағы, «сөз – белгілі бір мағынаға ие, заттар мен құбылыстардың атауын білдіретін тілдің негізгі бірлігі» [4, 739 б.], – дегенді мойындайтын болсақ, бұл мақаланы жазуға белгілі ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Д.Ысқақұлының: «Сөз адамды да, бүкіл әлемді де билеп тұр» [5, 26 б.], – деген тезисі түрткі болғанын айта аламыз. Осы ретте айта кететін тағы бір фактор – ол «көп жағдайда адам мінезін, әрекетін... қалыптастырудағы тілдің рөлін саналы түрде түсіне бермейміз» [6, 168 б.], – деген көзқарас. Бұл қазіргі ақпараттық, нақырақ айтқанда, цифрлық дәуірде ақпараттық қауіпсіздік өткір тұрған

кезеңде тіл билігі қоғамдық тіршіліктің түйіткілді мәселесінің біріне айналғаны шындық. Бүгінгі ақпарат қоғамындағы сөз бен тілге байланысты болып жатқан жағдайлар мен құбылыстар әрі олардың төңірегінде туындап отырған проблемалар лобиринті шын мәнінде оларға философиялық таным амалымен қарауға бізді еріксіз мәжбүрлейді.

Әдіснама

Мақалада негізінен философиялық тұрғыдағы теориялық-әдіснамалық ұстанымдар мен заңдылықтар, әдіс-тәсілдер жүйесі қолданыс тапты. Нақтырақ айтқанда өзектендіру, концептілеу, жүйелеу, әмбебаптандыру ұстанымдарына сүйене отырып, онтостық пайымдау, анализ және синтездік, индукция және дедукция, тарихи-логикалық, тарихи ретроспективті талдау, компаративистикалық, лингвоцентристік, лингвоантропологиялық талдау әдістермен қатар ғылыми зерттеудің интерпретациялық, функционалдық жіктеу, құрылымдық, аксиологиялық, эпистолярлық талдау, зерделеу, абстракциялау, кейс-әдісі, түйіндеу және қорытындылау әдістері мен тәсілдері қолданылды. Сонымен қатар, мақалада өзінің ішкі қырларын әлі аша қоймаған «тіл билігі» концептінің алғаш рет герменевтикалық талдаулар жасалады.

Негізгі бөлім

Тіл билігіндегі лингвоцентристік мәселе. Тіл білімінің атасы Ахмет Байтұрсынұлының көзқарасынан бастайтын болсақ, ол: «Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі» [7, 35 б.], – дейді. Оның: «Сөзің – өзің», – дегені сондықтан болар. Демек, тіл – адамның адами табиғатын құраушы элементтің бірі. А. Байтұрсынұлы мұнда адам үшін тілдің субстанциялық болмысын анықтау идеясын көтереді. Осы арқылы тіл билігіндегі лингвоцентристік парадигманы айқындай түседі. Ал, Мағжан Жұмабайұлы: «Тіл – адам жанының тілмашы. Тілсіз жүрек түбіндегі бағасыз сезімдер, жан түкпіріндегі асыл ойлар жарық көрмей қор бо-

лып қалар еді. Адам тіл арқасында ғана жан сырын сыртқа шығарып, басқалардың жан сырын ұға алады. ...Қысқасы – адамның толық мағынасы мен адам аталуы тіл арқасында» [8, 241 б.], – дейді. М. Жұмабайұлы алдыңғы идеяны тіпті тереңдете түсіп, тілдің субстанционалдық компонентін құрылымдық функционалдық тұрғыдан негіздеуді мақсат көздеп, тілдік биліктегі жүйелік қатынас заңдылығын анықтағандай болады. Сонымен бірге, тіл билігіндегі тілдік бірліктердің басым сапалық қасиетін түзу идеясын аңғару қиын емес. Қорыта айтқанда, А.Байтұрсынұлы мен М.Жұмабайұлы өздерінің перцепциялық иірімдері арқылы тіл билігіне қатысты тілден тыс адам жоқ, тілсіз адам адам болмысына ене алмайды дейтін концептуалды тұжырым жасауға ұмтылады деуге болады. Қос қайраткер тіл билігі философиясындағы онто-лингвоцентристік жүйе циклын анықтауға жол ашады.

Тіл дегеніміз – «адамдардың қоғамдық өмірде бірін-бірі түсінісіп, пікір алысар қатынас құралы болып табылатын, дыбыстық және сөз құрамдары мен грамматикалық тәсілдер жүйесі», «адамдардың ойлау қабілетін іске асырып, оны дамытатын, ерік-жігерін, сезімін білдіретін, мәдени-тарихи дәстүрлерді ұрпақтан ұрпаққа жеткізуші құрал», «айтпақ ойды білдіретін сөз, мәнерлі тіркес» [9, 601 б.], – деген анықтама беріледі қазақ әдеби тілінің сөздігінде. Олай болса, «тіл – адам баласының әлеуметтік тарихында жасалған дүниетанымын негіздейді, бейнелейді» [10, 525 б.], – деген тұжырымда тіл билігін растайтын терең мән жатады. Мұнда тіл мен сөз феномендерінің бірлестігі мен тұтастығы айқындалады. Демек, сөз бен тек тілдік жағдай ғана адамды айқындайды. Тіл мен сөз – адам болмысының басты өлшем бірлігі. Мәселен, әл-Фараби: «Сөз» деген атау ...тіл арқылы пікір айтуды ...көрсетеді. Адамның дүние тануына жағдай жасайтын нәрсені және «парасат» деген нәрсені ежелгі адамдар «сөз» деп атаған» [11, 140 б.]. – дейді. Мұнда Фараби адамзат ғұмырындағы сөз бен тілдің рөлін анықтай келе, тіл билігін

функционалық тұрғыда негіздей түседі. Оны Мағжан Жұмабайұлы: «Сөз болмаса ...жер жүзіндегі осы күнгі адамзат тұрмысы деген тұрмыс та болмас еді» [8, 241 б.], - дей келіп, тіл билігіндегі лингвостанционалдық мәселені айқындай түседі. Бұл тіл билігі философиясындағы лингвогенездік мәселеге ойысқан онтологиялық парадигма деуге болады.

Бұдан біздің зерттеуімізге қатысты ой айтар болсақ, тіл – адамның адамдық болмысының бастапқы шарты, айқындаушы факторы деген көзқарас туындары анық. Сонымен бірге, тіл билігіндегі тілдің өзіндік иерархиялық заңдылыққа бағынған өзінше дербес құрылымға бірігетін құбылыс болатынын дәлелдейді. Тіл – адамның адам болу бастау көзінің бірі десек болады. Тілімен ғана адам – адам бола алмақ. Тіл – адам ағзасының құраушы бөлігі деген сөз. Қазақстанда белгілі тілтанушы-ғалым, профессор Дандай Ысқақұлының пікірі де адамның рухани «өсіп-жетілуі, дамуы тікелей тілмен байланысты» [5, 19 б.], – дегенге тоғысады. Оның пікірінше, «...Тіл адам баласы өмір сүріп жатқан рухани әлемді құрайды. Демек, әр тіл сол тілде жасалынған рухани әлемді құрайды» [12, 68 б.]. Олай болса, «адамдар белгілі бір тіл жасаған рухани үйде өмір сүріп, оны күтіп ұстауға, мықтай беруге ұмтылады» әрі «тіл жасаған рухани үйдің негізгі іргетасының мықты болуын қамтамасыз етуге» [5, 69 б.], - мәжбүрлі түрде тәуелді болады.

Осы тұста тағы бір объективті феноменді ескеру керек, ол тілдің адам тағдырына тікелей ықпалы мәселесі. Мысалы, Ескелді би: «Тіл – адамның әрі досы, әрі дұшпаны. Парасатты сөз айтсаң, біреуге жақсылық тілесей, жан-жағың жарқырап жүреді, байқамай, ағат сөз айтсаң – жан-жағың жабыла шағатын жылан-шаянға толады» [13, 132 б.], – дейді. Мұндағы ойды тіл билігіне қатысты сараптайтын болсақ, тілдегі өзіндік қатынас жүйесін аңғару қиын емес. Тілдегі қатынас торабы адамның әлеуметтік қатынас жүйесінде айқындаушы феномен рөлін атқармақ. Тілдің сапалық анықтылығы әлеуметтік қатынас сапасын айқындап тұрады де-

уге негіз бар. Ал, жас айтыскер ақын Жандарбек Бұлғақ: «Сөз – қару... Мәселе сөзді қалай пайдалануды. Сөз – досқа нұр, дұшпанға – зіл, шат көңілге – шабыт, қам көңілге – демеу. Қазір осы сөзге мән беріп жүрміз бе, оны қадірлейміз бе?» [14, 16 б.], – дейді. Мұндағы бірінші мәселе, тілдің имманентті құбылыс болуында, яғни ол экстралингвистикалық фактор ықпалына аса ұшырай бермейді дегенді білдірсе, екіншіден тілмен айтылған сөздің өмір шындығына айналу құбылысын көрсетеді. Сондықтан да исламдық қағидат бойынша, мұсылман адамына жақсы сөз айту сауапқа жүрген, парыз болған.

Тілтанушы, академик Сыздықова Рәбиға ғалым өзінің 90 жылдық мерейтойында рақмет айтатын бірқатар адамдарының атын есіне түсіре алмай: «Келесі мерейтойымда айтармын», - деп әзілдеген екен. Сол айтқаны қабыл болып, апамыз 95 жасқа толған мерейтойында бүкіл халыққа алғысын білдірген екен. Осыған тағы бір мысал, ол – Денис Теннің сөзі. Ол небәрі 25 жасында бұл өмірден өтті. Белгілі спортшы өзінің бір сұхбатында тілшіге: «Өзіңді қанша жасқа дейін мұз айдынында көре аласың?» деген сұрағына: «Әзірге 25 жасқа дейін ғана...», – деп жауап берген екен. Сондай-ақ, XX ғасырдың белгілі ақыны, Мұқағали Мақатаев өзінің 45 жыл ғана өмір сүретінін айтып өткен екен деген әңгіме ел аузында. Тұрсын Жұрпаевтың пікіріне сүйенсек, елге танымал әнші марқұм Жәнібек Кәрменов та өзінің қазасы кенеттен болатынын айтқан көрінеді. Тағы бір жәйт, осыдан оншақты жыл бұрын қарындасымыздың қайын атасы автокөлік жол апатынан қайтыс болған. Сол кісінің жаназасында жұбайы жоқтау айтып отырып, «маған да осындай берсе екен», - деген сөзді айтып қалғанын естіп едім. Міне сол құдағи қариясынан екі жылдан кейін тура сондай автокөлік апатынан жан тапсырды. Бұл мысалдар жоғарыдағы айтылғандай сөздің, ойдың материалдануы дегеннің дәлелі болмақ. Философия тілімен айтқанда бұл субъективтінің объективтіге айналу заңдылығын білдірмек. Ол адамның өзі жасаған рухани ортаның одан бөлініп, объективтік әлемге ауысуын

білдіреді. Біздің зерттеуіміз тұрғысынан алғанда бұл адамзатының өзі жасаған тілдік кеңістіктің адамның өзіне тікелей билік ету заңдылығын көрсетеді. Д.Ысқақұлының сөзімен айтқанда, «өйткені, біздің бүгінгі өміріміз бір кездерде ойлаған ойларымыздың, сөйлеген сөздеріміздің жүзеге асқан көрінісі, жемісі екендігін әрдайым есте ұстаған жөн» [5, 25 б.]. «Сөз қадірі – өз қадірің» болатыны және қазақ мақалында айтылғандай, «Көз жетпеген жерге сөз жетеді» болатыны осы шығар. Олай болса, бұл әлеуметтік қатынастағы, қоғамдық ортадағы тілдің қызметі мен рөлін, маңызын іргелі ғылыми тұрғыда кешенді зерттеудің қажеттілігіне сұранып тұрады.

Ресейлілтанушысы С.Г.Тер-Минасова: «Тіл – адам жаратылысының күрделі де көркем құбылысы... Айналамыздағы тылсым дүние, табиғат, ел мен жер, қоршаған орта, жалпы планетарлық құбылыстар адамның пайымына, ой-санасына түрліше ықпал етіп, әрі түрлі әсер туғызады. Бұл әсерлер адам санасында қабылдау, жинақтау, байыптау, саралау, сараптаудан өтіп, сөзбен бейнеленеді, тілмен өрнектеледі» [6, 9 б.], – дей келіп, тіл бүкіл адамзат өмірі мен тәжірибесін, «этносты, ұлтты қалыптастыратын қуатты» феномен [6, 20 б.], – деген пікір айтады. Міне бұл жоғарыдағы ойлардың растығын дәлелдей түседі.

Осы ойды Д.Ысқақұлының: «Адамның бүкіл физиономиясы, нақтылай айтқанда, бет әлпеті, ішкі дыбыс жолдарының құрылымы адамның қандай сөзді айтуымен, қандай тілде сөйлеуі мен тікелей байланысты. Ауыз, мұрын қуыстары сөзді айтқанда, қандай дыбыстардың шығатындығына орай орналасқан. Мысалы, қазақ тіліндегі дыбыстардың дауысты, дауыссыз, дауыстылардың жуан, жіңішке, дауыссыздардың қатаң, ұяң, үнді болып жіктелуі дыбыстардың шығуы барысында олардың түрліше айтылуына қарай негізделген. Барлық тілдерде де осылай. Демек, барлық халықтардың сөйлеу, дыбыстау ерекшеліктеріне орай, олардың тыныс алу, өкпе қуысы, ішкі ауа жүру жолдарының орналасу, дыбыс шығару

өзгешеліктері пайда болады» [5, 20 б.], – деген ғылыми тұжырымы нақтылап, дәйектей түседі. Адамның лингвогенездік тамырына дәлел болатын тағы бір қызықты пікірді Д.Ысқақұлы былайша келтіреді: «Адамның тілі ауысса, оның организмінде ырғақтық сәйкессіздіктер пайда болып, денсаулығына нұқсан келуі мүмкін. Жалпы, адамзат баласының тыныс алу, дыбыс шығару органдары сырттай қарағанда, бірдей сияқты көрінгенімен де байқап қарағанға әр ұлттың өзіндік бет-әлпеттері байқалмай қалайды. Моңғол тектестер домалақ бет, еуропалықтардың көбіне атжақты, кәрістердің қысық көзді келетініндей. Қазақтардың қазіргі физиономиялық бітімі, бет әлпеті ғасырлар бойы сөйлеп келген осы ұлттық тіліне байланысты болса керек. Бұл физиономиялық өзгешеліктер тек сол ұлтқа ғана тән дыбыстарға қатысты. Мысалы, ә, ө, і, ұ, ү, қ, ғ, ң, һ секілді дыбыстар тек қазақ тіліне ғана тән болғандықтан да оның ұлттық сипатын белгілейді» [5, 20-21 бб.]. Бүгінгі қазақтың қазақ тілді және орыс тілді қазақтар болып жіктелуі осындай жағдайдан туындаған ахуал болар. Бұл келтірілген кейс-мәтін тілдің билік ету құбылысын онтогендік тамырынан түсінуге мүмкіндік береді. Тілдің сустанционалдық мәнін анықтауға жол сілтейді деуге негіз бар. Әр адам – өз ана тілінің құлы болатынын ұмытпаған жөн.

Адамзатына тіл билігінің лингвогенездік мәселесінде тағы бір дәлелді Қ.Жарықбаевтың мына пікірінен көруге болады. Ол: «Адам баласының санасезімінің дамуында дыбысты тілдің пайда болуының маңызы зор болды. Сөйлеудің пайда болуы нәтижесінде адам организмді анатомиялық өзгерістерге түсіп, дыбыс артикуляциясына қабілеті бар сөйлеу аппараты жасалды. Осының арқасында адам жеке дыбыстарды ғана емес, түрлі дыбыс тіркестерін, тиісті мән-мағынасы бар сөздерді айта алатын қабілетке ие болды. Сөйлеу – адам сапасының басты белгісі. Ол – бізді жануарлар дүниесінен ерекшелендіріп тұратын негізгі жан қуаты» [15, 125 б.], – деп жазады. Демек, адам және жеке тұлға – тілдік мәдениет өнімі. Тіл адамды тұлға ретін қалыптастырады. Тіл – әлем

мәдениетін бейнелеуші әрі сол тілде сөйлейтін субъектіні қалыптастырушы феномен.

Демек, «...тіл дегеніміз, біз білетіндей тек қарым-қатынас құралы ғана емес, адамның ойлау жүйесінен бастап, сөйлеу, іс-әрекеттеріне дейінгі барлық компоненттерін қамтитын, құрайтын, адами болмысын анықтайтын ең негізгі физиологиялық, әлеуметтік құбылыс екендігіне көзіміз жетеді. Адамның бүкіл тұрмыс-тіршілігі, тағдыры осы тілге, сөйлеген сөзіне байланысты. Сенің сөзің дұрыс па, өзің де – дұрыссың. Тілің шатақ болса, өзің де – шатақсың. Бұл жалғанда көрер бүкіл қызығың да, қиыншылықтарың да, бақытты-бақытсыз болуың да, бір сөзбен айтқанда, бүкіл тағдырың осы сенің аузыңнан шыққан әрбір дыбысқа, сөзге тікелей байланысты. [5, 23 б.], – дейді Д.Ысқақұлы. Тіл – темірдей берік әрі қатал ұстаз. Ол өзінде қалыптасқан идеяларды, пікірлерді, дүниетанымдарды, әлемнің мәдени моделдерін адамға таңудан еш танбайды.

А.Сейдімбек бақыт туралы толғай келіп: «Мидың тайқазанында әбден қорытылып, сайланып шыққан сөз жүйке жүйесі арқылы адамның бүкіл денесін билеп-төстеп, іс-әрекетін айқындап отырады. Сөздің құдіреттілігі соншалық, жай әншейін айтыла салған заматта ми жүйке жүйесі арқылы «ауыруға дайындалыңдар» деп, орындалуға тиісті бұйрық береді. Сол сияқты, ауыру адам «менің денім сау» дегенді айтып, ауыруды мойындамаса, ондай адамдардың сауығып жатқан жағдайлары өмірде жиі кездеседі. Сондықтан да әрбір адамның ойын, сөзін қатаң бақылауда ұстап, өзі туралы жақсы ойлап, өзгелерге жақсы сөздер айтып, көңілді жүруі – бақытты өмір сүрудің бірден-бір жолы» [16, 413-414 бб.], – деп жазады. Мұнда тіл мінезі деген мәселе көтеріледі. Тілдің мінездік қасиеті алға шығады. Ұлттық тіл – ол ұлттық мінез, ұлттық қалып, ұлттық мәдениет. Сонымен бірге, тілдің адам ағзасына тікелей ықпал ету үрдісін байқау қиын болмайды.

«Сөз сүйектен өтеді» деп, қазақ бекер айтпапты. Қазір сөздің адам тәнінің ДНК және РНК деңгейіне дейін өтетінін ғылым анықтап отыр» [17, 9, 48 бб.]. Мы-

салы, П.Стивен: «Табиғи ортадағы тағы бір ғажайып дискретті комбинаторлық жүйе – нуклеотидтердің төрт түрі алпыс төрт түрлі кадонға құрамдасатын, ал кадондар саны шектелмейтін алуан түрлі гендер қатарын түзетін ДНК-дағы генетикалық код. ...Биологтардың көпшілігі тұқым қуалаушылық дискретті бөлшектер арқылы көрініс таппаса, онда табиғи дамудың да болмайтынына сенімді» [18, 68-69 бб.], – дегенді көрсетеді. Бұл ДНК-ның шексіз қасиетке ие болатын гендік феномен болатынын дәлелдесе керек. Кәсіби генетиктер ДНК қатарын талдай отырып, дыбыс таңбалауға, аударуға және көптеген істерді атқаруға болатын «әріптері» мен «тыныс белгілері» бар екенін анықтаған [18, 68 б.]. Бұл келтірілген мысал-мәтіннің астары да тіл билігі философиясының генетикалық бастауынан хабар береді.

«Адамдардың өмір сүруінің, тіршілігін жүзеге асыруының құралы – тіл. Адам – тілімен адам. Адамзат өзгерістерінің бәрі тіл арқылы көрінеді, тіл арқылы басқаға жетеді. Тіл – өмір қаруы. Д.Ысқақұлы: «Адамдар айтқан сөзімен, сол сөзді атқарған ісімен танылады» [5, 24 б.], – дегеніне әбден сенуге болады. Демек, «адамның сөзі қандай болса, өзі де сондай... Мінезі де осы сөзіне байлаулы» [5, 24 б.]. Демек, тіл дегеніміз – адамның өзі. Тілдік болмыс – адам болмысы.

Осыдан «әлемнің тілдік бейнесі» концепті келіп шығады. «Әлемнің ұлттық-тілдік өзгешелік бейнесін жасау идеясы неміс филологиясында XVIII ғасырдың аяғы, XIX ғасырдың басында пайда болды (Михаэлес, Гердер, Гумбольдт)», – дей келе, «Біріншіден, тіл идеалды және объективті құрылым ретінде сол тілде сөйлеушілердің дүние-танымын өзіне бағындырып, тілді қолданушылардың әлемді қабылдауына негіз болады. Екіншіден, тіл таза мәндердің жүйесі ретінде – шынайы әлемді бүркемелейтіндей меншікті әлемін құра алады» [19, 75 б.], – деп айтады. Демек, ғылыми зерттеулерге қарағанда, тіл – адамдарды әлемнің нақты көрінісіне тәуелді етіп қоятын үстем энергия [6, 56 б.]. Өйткені, бүкіл ғаламшар туралы мәдени ақпарат – ол тілдік жүйе әлеміне енген тұтас құбылыс. Сондықтан, кез кел-

ген халықтың, ұлттың қоршаған ортаға деген көзқарасының негізінде тілдік жүйе, тілдік бейне жатады. Бұл халық даналығы, халықтың мәдениеті бейнелетін тұрақты сөз тіркестері, идиомалар, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер арқылы көрініс табады. Бұл ғылымда «логоэпистема» деп аталады. Демек, логоэпистема – тілдік бірліктер арқылы тасымалданатын білім жүйесі деген сөз.

Осы ретте айта кетерлік нәрсе, осы арқылы әр халықтың рухани моральдық жүйесін аксиологиялық тұрғыда талдауға болады. Мәселен, адамгершілік қасиеттердің жағымды және жағымсыз бағалаушылық сипатына ие болатын идиомалар жүйесінің сандық және сапалық көрсеткіштеріне сүйене отырып, сол халықтың ұстанатын моральдық нормаларын, қоғамдық-әлеуметтік тәртіп пен ереже-қағидат жүйесін, қоғамдық өмір салтын, тұғырлық ұстаным-ережелері, өз моральдық мәдениеті арқылы өзге мәдениетке деген қарым-қатынасын, көзқарасын анықтап, тануға болады. Мұндағы тіл билігіне қатысты туындайтын ой – ол жалпы алғанда, кез келген тілдің лексикалық жүйесін құруға негіз болатын сөз, сөз тіркесі, фразеологиялық бірліктер тілді мәдениеттің, әрі жеке тұлғаны қалыптастырудың құралы ретінде қызмет атқаратыны талас тудырмаса керек. Демек, мәдени ақпарат тілдің лексикалық және фразеологиялық жүйе тізбегі арқылы ғана көрініс табады деген сөз. Белгілі бір тіл өкілінің жеке тұлға ретінде немесе ұлттың ұлт ретінде өзіндік жеке төл болмысының қалыптасуында тілдің барлық құралдары қызмет жасап, ықпал ететіні анық.

Жеке тілдік тұлғаны қалыптастыруда грамматиканың ықпалының болатыны ғылымда дәлелденген. Бұл жөнінде де үлкен ақпарат жүйесін орын алады. Ол өзінше бір ғылыми зерттеу нысаны бола алады. Демек, тілдік грамматика – әлемнің тылсым грамматикасы деуге болады.

Егер сөз тілдік бірлік болса, онда тіл адамды билейтіні объективті ақиқат болатыны анық. Мәселен, Е.М.Верещагин мен В.Г.Костомаровтың «Тіл мен мәдениет» атты еңбегінде: «Адам орыс, неміс, жапон және т.б. болып тұмайды» [20, 25 б.],

– деп айтқанының өзі адамның белгілі бір ұлт өкілі болуында тілдің үстемдік ететін факторы айқын байқалады. Ал С.Г.Тер-Минасованың: «...адам өз ана тілінің құлы, нәресте шағынан ата-анасы сөйлейтін тілдің ықпалына түсіп, өз еркінен, қалауынан тыс түскен ұжымның тілімен бірге мәдениетті де бойына сіңіруге мәжбүр болады» және «Адам шыр етіп дүниеге есігін ашқан алғашқы сәттен-ақ болашақ ана тіліндегі дыбыстарды естиді. Тіл оны қоршаған ортамен таныстырып, оған дейін-ақ, онсыз да «салынып қойған» көріністерді, бейнелерді тани бастайды», - дей келе, «Тұлға – тіл мен мәдениет өнімі» [6, 166-167 бб.], – дегені соның дәлелі. Демек, адам тек тілдің көмегімен әлемді танып, біледі деген сөз. С.Г.Тер-Минасова: «Тіл – мәдениеттің бөлігі, бірақ мәдениет те тілдің бөлігі» [6, 55 б.], – дегені сондықтан болар. Демек, «Тіл – әлем мен мәдениетті бейнелеуші әрі сол тілде сөйлеушілерді қалыптастырушы» немесе «...тіл сол тілде сөйлеушілерді қалыптастырады» [6, 167-168 бб.], - деген де адамға деген тіл үстемдігін көре аламыз. Сондай-ақ, орыс жазушысы Андрей Макиннің айтуынша да «тіл өз еліңнің есігін ашатын кілт іспеттес... тіл – тылсым дүние, көзге көрінбейді, алайда кезбейтін жері жоқ, - дегенде, оның жағымды үні біздің санамызға жетсем, танысам деген әлемнің кез келген бұрышын дөп басып тауып, жете қоятын» [6, 167 б.], – дегені де біздің зерттеу бағытымызды растай түседі. Сондықтан, адамның адам болмысында қалыптасуында тілдің конструктивті қызметінің доминатты, объективті жағдай болатыны сөзсіз.

С.Г.Тер-Минасованың пікірінше, бүгінгі адамзаттың қол жеткізген ғылыми-техникалық жетістігіне нұқсан келтіріп отырған нәрсе, тілдік және мәдени кедергілер мен тосқауылдар болса керек. [6, 9 б.]. Егер тілдің объективті физикалық табиғатын ескерсек бұл пікір тілдің адам жаратылысындағы бастаманың бірі болатындығынан хабар береді. Осыдан тілдің адам үшін қондырғы-бастамалық тылсымын зерттеудің өзектілігі көрінбек.

Янсон Торе: «Библияның «Генезис» атты бірінші бөлігінен Адам атаның жа-

ратыла салысымен сөйлегенін білеміз», -дей келіп, «Әйтсе де тіл атаулыны жаратқан Адам ата емес. Тіл Адам ата жаратылмай тұрып қолданыста болған», - дегенді алға тартып, «Ең бастысы Адам ата «кіріктірілген» тілмен бірге жаратылған екен» [21, 15-16 бб.], – деп жазады Ясон Торе. Тіл туралы Құран Кәрімнің «Бәләд» сүресінің 8-9-аяттарында: «Оған (адамзат баласына) екі көз жаратпадық па?! Әрі бір тіл екі ерін...», – деген мағынадағы аят келсе, тағы бір аятта «...тілдеріңнің, түстеріңнің қарама-қарсылығы да Оның (Алланың) белгілерінен» [22, «Рум» сүресі, 22-аят], - делінеді. Олай болса, тіл – адам болмысын құраушы элементінің бірі. Тіл – адамның материялық тінінің бірі. Мұны қазақтың «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ», – дейтін даналығы дәлелдеп тұр десек артық айтпағандық. Осы қазақ даналығының астарында адамнан бұрын тілдің болғанынан хабар беретін тұғырлы идея жатқанын аңғару қиын емес.

Ясон Торе: «Сөйлей білу – адам баласының бірегей қасиеті...», – десе, тағы бірде, сөз «...адам баласына тән бірегей қасиет» [21, 50 б.], - деп келтіреді. Өз ойын осы сипатта жалғастыра отырып, Ясон Торе: «Адам баласы адам дәрежесіне тіл пайда болғанда жетті» деген болжам айтылады және бұл Библиядағы оқиғаларға да сәйкес келеді. «Адамды басқалардан ерекшелейтін - тіл» деген ойды бәріміз де құптаймыз» [21, 16 б.], – дейді. Яғни, Ясон Торенің пікірінше, тілдердің жойылуы «...бұл ол адамдардың сөйлеуді доғарғанын білдірмейді, олар тек басқа тілде сөйлей бастайды» [21, 172 б.]. Бұл тіл билігінің лингвогенездік тамырын айқындайтын көрнекті дәлелдерінің бірі деуге болады. Демек, Тіл – адамның жаратылысы бастамасының бірі.

Соссюр тілді төрт түрлі қырынан қарастырады: таңбалық құрылым ретіндегі тіл; әлеуметтік-тарихи парызын атқарудағы сөйлеу қызметіндегі тіл; тұлғаның тілді игеру ретіндегі тілдік қабілеті және осы қабілетті жүзеге асыру ретіндегі сөйлеу [23, 368 б.]. Соссюрдің міне, осы жіктемесіндегі тілдің қырларының өзі адамға қатысты тіл билігінің лингвогенездік мәнін анықтауға негіз

боларлық жағдай. Немістің атақты философы Мартин Хайдеггер (1889-1976) «Тілге сапар» («Путь к языку», 1959) атты еңбегінде тілді философиялық тұрғыдан жан-жақты зерттей келіп, «Адамның мәні тілде жатыр; сондықтан да біз тілде, яғни адам мәнінің үйінде өмір сүріп жатырмыз; тіл баспанасы дегенді адамның белгілі бір мәдениеттің аясында өмір сүруі» деп түсінген жөн деп біледі. «...Адам тіл мекенінде, белгілі бір мәдениеттің ішінде өмір сүреді; тіл дегеніміз-болмыс үйі, осында адам өзін экзистендіреді», – деп түйіндейді. Ал белгілі қазақстандық ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Д. Ысқақұлы: «Адамның болмысын құрайтын – тіл. Тілі қандай болса, адамы да сондай. Тіліне қарап, ол адамның жалпы рухани болмысын, дүниетанымын, өмірге көзқарасын пайымдауға болады. Өйткені, адам тіл арқылы ғана өмір сүріп, сол тілдің арқасында ғана адам ретінде ашылып, танылады; қоғамда өзіне лайықты орнын иемденеді» [12, 68 б.], – деп жазады. Жоғарыда келтірілген бұл тұжырымдар тілдің адамға жүргізетін билігінің лингвогенезін, тілдік қондырғысын тіпті нақтылай түседі. Дандай Ысқақұлының пікірінше, «тіл белгілі бір тілдік нормалар арқылы адамзат баласы тіршілігінің рухани ұясы - мәдениет кеңістігін құрып, адамдардың сапалық деңгейін, белсенділігін арттырып, қоғамдық дамуға тікелей ықпал етіп отырады» [12, 68 б.]. Демек, «адамды тілсіз зерттеп білуге болмайды» [6, 166 б.], – деген лингвогенездік парадигма алға тартылады. Демек, тіл дегеніміз, біз білетіндей тек қарым-қатынас құралы ғана емес, адамның ойлау жүйесінен бастап, сөйлеу, іс-әрекеттеріне дейінгі барлық компоненттерін қамтитын, құрайтын, адами болмысын анықтайтын ең негізгі физиологиялық, әлеуметтік құбылыс екендігіне көзіміз жетеді [5, 25 б.]. Сонда адам өмірінің бүкіл саналы ғұмыры, тіршілігі, қоғамдық өмір, оның дамуы, біздің қоршаған ортаны танып білуіміз барлығы да тілге, тікелей байланысты болатыны айтылады [12, 69 б.]. Д. Ысқақұлы: «Адамның хайуанаттардан басты айырмашылығы оның ойлау қабілеті болса, оның өсіп-жетілуі, дамуы

тікелей тілмен байланысты» [5, 19 б.], – деп түйіндейді. Бұл айтылған ой тұжырым тіл билігі философиясының өзіндік парадигмасын анықтайтыны анық.

Сондықтан тіл адамзат өмірінде аса маңызды шешуші рөл атқаратыны ғылыми дәлелденген құбылыс. Ақселеу Сейдімбектің көзқарасымен айтқанда, «Мидың тайқазанында әбден қорытылып, сайланып шыққан сөз жүйке жүйесі арқылы адамның бүкіл денесін билеп-төстеп, іс-әрекетін айқындап отырады. Сөзің құдіреттілігі соншалық, жай әншейін айтыла салған сөздің өзі-ақ адам организміне бақылауын жүргізіп отырады» [16, 413 б.]. Міне, осыдан бүкіл адамзатының күллі тыныс-тіршілігі, тағдыры осы бір тіл феноменіне тәуелді болатын әмбебап заңдылық келіп шығады. Оны Ж. Баласағұнның: «Адамға екі нәрсе тірек тегі: бірі – сөз, бірі – көңіл жүректегі» [24, 93 б.], – дегенімен дәлелдеуге болады. Тіл әр адамның, әр ұлттың өз әлемін ашатын кілт іспеттес құбылыс.

Қорытынды

Мақалада ғылыми-теориялық талдау нысанына іліккен тіл билігі философиясы мәселесі жалпы бүгінде адамзат кеңістігінде адамға тілдің тілдің үстем билігі ғылымның кешенді талдау объектісіне айналмағандығын аңғартады. Оның ірге ғылымда әлі де болса беті ашылмаған қырларының орын алып, ғылыми саладан тыс қалып отырғанына көз жеткіздік. Сонымен бірге, мақала тіл билігінің бүгінге дейін таным айналымына енбеген әрі теориялық, әрі прагматикалық мәселелерінің бар екендігін айғақтай түседі.

Тақырыпты ғылыми теориялық талдаудың негізінде төмендегідей қорытындылар мен тұжырымдарға қол жеткізе алдық. Біз талдау мен сараптау негізінде тіл мәселесі адамзаттың ежелден мазалап, өзіне назарын аудартуын әлі аяқтамаған феноменнің бірі деген қорытындыға келеміз. Бұл бүгінгі постмодерндік ыңғайдағы адамзатының сана трансформациясынан көрсетеді. Осы тұрғыдан келгенде, тіпті қазіргі заманғы білім беру жүйесін

де философиялық таным призмасы тұрғысынан қайта қарау тенденциясы қалыптасуда деген ойдамыз. Сондықтан, біз көтеріп отырған мәселенің бастауында тұратын феноменнің бірі – тіл билігінің лингвоцентристік астарын ашуға қадам жасалады.

Тіл – адамның адами табиғатын құраушы элементтің бірі. «Тіл – адам жанының тілмашы. ...Қысқасы – адамның толық мағынасы мен адам аталуы тіл арқасында», – деген көзқарастарға негізделі отырып, тілден тыс адам жоқ, тілсіз адам адам болмысына ене алмайды дегуге болады деген қорытынды жасадады. М. Гердердің: «Біріншіден, тіл идеалды және объективті құрылым ретінде сол тілде сөйлеушілердің дүниетанымын өзіне бағындырып, тілді қолданушылардың әлемді қабылдауына негіз болады. Екіншіден, тіл таза мәндердің жүйесі ретінде – шынайы әлемді бүркемелейтіндей меншікті әлемін құра алады», – деген ой тұжырымына сүйене отырып және басқа ғылыми зерттеулерге негізделіп, тіл – адамдарды әлемнің нақты көрінісіне тәуелді етіп қоятын үстем энергия деген пікірге келеміз. Ғылыми талдаулар барысында адамға қатысты тіл билігінің лингвоцентристік әлеуетін мойындау қажеттігін қазіргі заманауи таным назарынан тыс болмауы тиіс деп есептеуге негіз бар деп санаймыз. Сондықтан біз, шағын мақаламызда тіл билігі философиясының тек лингвоцентристік дискурсына ғана тоқталдық.

Әдебиеттер тізімі

1 Комаров А.П. Лекции по курсу «Актуальные проблемы общего языкознания». – Алматы, изд. КазГУМЯ, 1995. – 82 с.

2 Нуржанов Б.Г., Ержанова А.М. Культурология в новом ключе: Учебное пособие для университетов. – Алматы, 2011. – 372 с.

3 Амантай Д. Философия оқытушысы (Әлмира Наурызбаева туралы жазбалар) // *Қазақ әдебиеті*. 2023. - №5 (3847).

4 Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігі. – Алматы, Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

5 Ысқақұлы Д. Сөз – адам // *Ұлар*. – 2022. – №4. – 17-26 бб.

6 Тер-Минасова С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. – Алматы: «Ұлттық ау-

дарма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. – 320 б.

7 Ұлт рухы: қанатты сөздер. – Алматы, «Арна-б», 2015. – 160 б.

8 «Алаштың» тілдік мұрасы: Мақалалар жинағы. – Алматы, «КИЕ» лингвотану инновациялық орталығы», 2009. – 364 б.

9 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 14 том. – Алматы, 2011. – 800 б.

10 Абақан Е. Тілдің қазіргі мәдени парадигмасы // Әлемдік мәдениеттану ой-санасы. Тіл мен мәдениет. 6-том. – Алматы, 2005.

11 Бақыт жолын сілтеу // Әбу Насыр әл-Фараби. 10 томдық шығармалар жинағы. 4-том. Әлеуметтік философия. Этика. Эстетика. – Астана, «Логос – Астана» ЖШС, 2007. – 296 б.

12 Ысқақұлы Д. Тілдер тоғысындағы түркі әлемі. – Алматы, 2018. – 622 б.

13 Тарихи тұлғалар. Танымдық-көпшілік басылым. – Алматы: «Алматы кітап», ЖШС, 2006. – 376 б.

14 Бұлғақ Жандарбек. Сөз менеджменті. – Алматы, «Самға» баспасы, 2021. – 216 б.

15 Жарықбаев Қ. Жантану. – Алматы, 2008. – 413 б.

16 Сейдімбек А. Шығармалары. – Алматы, «Қаламгер», 2017.

17 Тымбол А. Көңіл күнделігі. – Алматы, «Ел таным» баспасы, 2017.

18 Стивен Пинкер. Тіл – инстинкт. – Алматы, «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 386 б.

19 Антипов Г.А., Донских О.А. және т.б. Текст как явление культуры. – Новосибирск, 1989. – 194 с.

20 Верещагин Е.М., В.Г.Костомаров. Язык и культура. – М., 1990. – 251 с.

21 Янсон Торе. Тіл тарихы: Кіріспе. – Алматы, «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 224 б.

22 «Рум» сүресі, 22-аят.

23 Әлемдік мәдениеттану ой-санасы. Постмодернизм және мәдениет. 8-том. – Алматы, 2006.

24 Баласағұн Ж. Құтты білік. – Түркістан, Тұран баспаханасы, 2004. – 555 б.

Transliteration

1 Komarov A.P. Lekcii po kursu «Aktual'nye prolemy obshhego jazykoznanija» [Lectures on the course "Current issues in general linguistics"]. – Алматы, izd. KazGUMJa, 1995. – 82 s. (in Russ) (in Kaz)

2 Nurzhanov B.G., Erzhanova A.M. Kulturalogija v novom ključe [Cultural studies in a new key] Uchebnoe posobie dlja universitetov. – Алматы, 2011. – 372 s. (in Russ) (in Kaz)

3 Amantaj D. Filosofija oqytushysy (Almira

Nauryzbaeva turaly zhazbalar) [Philosophy teacher (notes about Almira Nauryzbaeva)] // Qazaq adebieti. 2023. - №5 (3847). (in Kaz)

4 Qazaq tilinin tusindirmeli sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. – Алматы, Dajk-Press, 2008. – 968 b. (in Kaz)

5 Ysqaquly D. Soz – adam [A word is a person] // Ular. – 2022. – №4. – 17-26 bb. (in Kaz)

6 Ter-Minasova S.G. Til zhane madenietaralyq kommunikacija [Language and intercultural communication]. – Алматы: «Ultyq aударma bjurosy» qogamdyq qory, 2018. – 320 b. (in Kaz)

7 Ult ruhy: qanatty sozder [The spirit of the nation: catchphrases]. – Алматы, «Арна-б», 2015. – 160 b. (in Kaz)

8 «Алаштың» tildik murasy: Maqalalar zhinagy [Linguistic heritage of «Алаш»: Collection of articles]. – Алматы, «КИЕ» lingvotanu innovacijalyq ortalygy», 2009. – 364 b. (in Kaz)

9 Qazaq adebi tilinib sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. 14 tom. – Алматы, 2011. – 800 b. (in Kaz)

10 Abaqan E. Tildin qazirgi madeni paradigması [The current cultural paradigm of language] // Alemdik madeniettanu oj-sanasy. Til men madeniet. 6-tom. – Алматы, 2005. (in Kaz)

11 Baqyt zholyń silteu [Pointing to the path of happiness] // Abu Nasyr al-Farabi. 10 tomdyq shygarmalar zhinagy. 4-tom. Aleumettik filosofija. Jetika. Jestetika. – Астана, «Logos – Астана» ZhShS, 2007. – 296 b. (in Kaz)

12 Ysqaquly D. Tilder togysyndagy turki alemi [The Turkic world at the crossroads of languages]. – Алматы, 2018. – 622 b. (in Kaz)

13 Tarihi tulgalар. Tanymdyq-kopshilik basylым [Historical figures. Public publication]. – Алматы: «Алматы кітап», ZhShS, 2006. – 376 b. (in Kaz)

14 Bulgaq Zhandarbek. Soz menedzhmenti [Word management]. – Алматы, «Samga» baspasy, 2021. – 216 b. (in Kaz)

15 Zharyqbaev Q. Zhantanu [Enlightenment]. – Алматы, 2008. – 413 b. (in Kaz)

16 Sejdimbek A. Shygarmalary [Works]. – Алматы, «Qalamger», 2017. (in Kaz)

17 Tymbol A. Konil kundeligi [Mood diary]. – Алматы, «El tanyım» baspasy, 2017. (in Kaz)

18 Stiven Pinker. Til – instinkt [Language is an instinct]. – Алматы, «Ultyq aударma bjurosy» qogamdyq qory, 2019. – 386 b. (in Kaz)

19 Antipov G.A., Donskih O.A. zhane t.b. Tekst kak javlenie kul'tury [Text as a cultural phenomenon]. – Novosibirsk, 1989. – 194 s. (in Russ)

20 Vereshhagin E.M., V.G.Kostomarov. Jazyk i kul'tura [Language and culture]. – М., 1990. – 251 s. (in Russ)

21 Janson Tore. Til tarihy: Kirispe [History of Language: An Introduction]. – Алматы, «Ultyq

audarma bjurosy» qogamdyq qory, 2019. – 224 b. (in Kaz)
22 «Rum» suresi, 22-ajat [Surah Rum, verse 22]. (in Kaz)
23 Alemdik madeniettanu oj-sanasy [Thought of world cultural studies].

Postmodernizm zhane madeniet. 8-tom. – Almaty, 2006. (in Kaz)
24 Balasagun Zh. Quttybilik [Congratulations shaft]. – Turkistan, Turan baspahanasy, 2004. – 555 b. (in Kaz)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Даулетбек Садуақасұлы Раев

профессор, философия ғылымдарының докторы, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7630-5167>

Қалмұрат Үсенұлы Сыбанбаев

қауымдастырылған профессор, философия ғылымдарының кандидаты, доцент, КЕАҚ «Нархоз Университеті», Алматы, Қазақстан, email: kalmurat.sybanbaev@narхоз.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8922-5817>

Ақбота Жаксылыковна Токмурзаева

аға оқытушы, PhD, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-8113-8292>

Даулетбек Садуақасович Раев

профессор, доктор философских наук, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7630-5167>

Калмурат Усенович Сыбанбаев

ассоциированный профессор, кандидат философских наук, НАО «Университет Нархоз», Алматы, Казахстан, email: kalmurat.sybanbaev@narхоз.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8922-5817>

Ақбота Жаксылыковна Токмурзаева

старший преподаватель, PhD, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-8113-8292>

Dauletbek Raev

Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Abylai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, email: kalmurat.sybanbaev@narхоз.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7630-5167>

Kalmurat Sybanbayev

Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Narхоз University, Almaty, Kazakhstan, email: kalmurat.sybanbaev@narхоз.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8922-5817>

Akbota Tokmurzayeva

Senior Lecturer, PhD, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-8113-8292>

СТРАТЕГИЧЕСКИЙ МЕНЕДЖМЕНТ ЭЛЕКТОРАЛЬНЫМИ ПРОЦЕССАМИ: ЦЕЛИ, ПРИНЦИПЫ, ТЕХНОЛОГИИ

¹В.Ю. Дунаев, ¹В.Д. Курганская, ²Г.А. Абрахматова

АННОТАЦИЯ

Эффективное использование государственным аппаратом современных политико-управленческих технологий политического управления является условием и механизмом устойчивого развития социальной и культурно-духовной сферы жизни общества, экономики и политико-идеологической системы, структуры ценностных ориентаций и политических предпочтений граждан. Целью применения этих технологий должно быть формирование органов государственной власти и местного самоуправления в соответствии со свободным волеизъявлением граждан (электората).

В то же время мировой опыт свидетельствует о росте влияния на электоральное поведение различных информационно-коммуникативных технологий манипуляции массовым сознанием и поведением, в первую очередь реализуемых посредством интернета. Применение этих технологий инициируется (в том числе извне страны) с целью обострения политической ситуации, дестабилизации властных институтов и делегитимации политических режимов. Воздействие манипулятивных технологий на избирательный процесс влечёт за собой крайне негативные последствия как для государства, так и для общества, в том числе в форме различного рода «цветных революций».

В статье рассматривается комплекс проблем стратегического управления электоральными процессами; проводится анализ электорального процесса как механизма взаимодействия государства и гражданского общества; раскрываются особенности политического менеджмента электоральным процессом, определяемые президентской формой правления в современном Казахстане.

Ключевые слова: электоральные процессы, электоральное поведение, выборы, демократия, справедливый Казахстан.

¹Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

²Алматинский университет энергетики и связи МНВО, Алматы, Казахстан

Автор-корреспондент:
В.Д. Курганская,
vkurganskaya@mail.ru

Ссылка на данную статью:
Дунаев В.Ю.,
Курганская В.Д.,
Абрахматова Г.А.
Стратегический менеджмент электоральными процессами: цели, принципы, технологии // Адам әлемі. – 2024. – №1 (99). – С. 61-72.

Сайлау процестерін стратегиялық басқару: мақсаттары, принциптері, технологиялары

Аңдатпа. Мемлекеттік аппараттың саяси басқарудың қазіргі заманғы саяси басқарушылық технологияларын тиімді пайдалануы қоғам өмірінің, экономиканың және саяси-идеологиялық жүйенің Әлеуметтік және мәдени-рухани саласын, азаматтардың құндылық бағдарлары мен саяси қалауларының құрылымын орнықты дамытудың шарты мен тетігі болып табылады. Бұл технологияларды қолданудың мақсаты азаматтардың (сайлаушылардың) еркін ерік-жігеріне сәйкес мемлекеттік билік пен жергілікті өзін-өзі басқару органдарын қалыптастыру болуға тиіс.

Сонымен бірге, әлемдік тәжірибе бұқаралық сана мен мінез-құлықты манипуляциялаудың әртүрлі ақпараттық-коммуникациялық технологияларының, ең алдымен интернет арқылы жүзеге асырылатын сайлау мінез-құлқына ықпалының артқанын көрсетеді. Бұл технологияларды қолдану саяси жағдайды шиеленістіру, билік институттарын тұрақсыздандыру және

саяси режимдерді делегитимизациялау мақсатында (соның ішінде елден тыс жерлерде) басталады. Манипуляциялық технологиялардың сайлау процесіне әсері мемлекет үшін де, қоғам үшін де, оның ішінде түрлі-түсті революциялар түрінде де өте жағымсыз салдарға әкеледі.

Мақалада сайлау процестерін стратегиялық басқару проблемаларының кешені қарастырылады; мемлекет пен азаматтық қоғамның өзара іс-қимыл тетігі ретінде сайлау процесіне талдау жүргізіледі; Қазіргі Қазақстандағы президенттік басқару нысанымен айқындалатын сайлау процесімен саяси менеджменттің ерекшеліктері ашылады.

Түйін сөздер: сайлау процестері, сайлау, демократия, әділ Қазақстан.

Strategic Management of Electoral Processes: Purposes, Principles, Technologies

Abstract. The effective use by the state apparatus of modern political and managerial technologies of political management is a condition and mechanism for the sustainable development of the social and cultural and spiritual spheres of society, the economy and the political and ideological system, the structure of value orientations and political preferences of citizens. The purpose of using these technologies should be the formation of public authorities and local self-government in accordance with the free will of citizens (electorate).

At the same time, world experience shows the growing influence of various information and communication technologies of manipulation of mass consciousness and behavior on electoral behavior, primarily implemented through the Internet. The use of these technologies is initiated (including from outside the country) in order to aggravate the political situation, destabilize government institutions and delegitimize political regimes. The impact of manipulative technologies on the electoral process entails extremely negative consequences for both the state and society, including in the form of various kinds of "color revolutions".

The article examines the complex of problems of strategic management of electoral processes; analyzes the electoral process as a mechanism of interaction between the state and civil society; reveals the features of political management of the electoral process, determined by the presidential form of government in modern Kazakhstan.

Key words: Electoral Processes, Electoral Behavior, Elections, Democracy, Fair Kazakhstan.

Введение

В мировой социально-политической науке проблемам менеджмента электоральных процессов с учётом их первоочередной значимости для поддержания стабильности демократических политических систем уделяется пристальное внимание. В сферу приоритетных предметов анализа в данном направлении социально-политических исследований учёных и экспертов входят мировоззренческие, идеологические, нормативно-ценностные характеристики современного состояния электорального процесса; сущность и специфика институциональных форм, методов и технологий политического менеджмента электоральными кампаниями; социально-психологические и этические аспекты электорального поведения; технологии повышения явки избирателей; проблемы участия в выборах молодёжи и представителей различных этнокультурных и социально-статусных групп. Значительное внимание уделяется проблемам обеспе-

чения электоральной поддержки политических партий и лидеров, различным аспектам использования современных информационно-коммуникативных интернет-технологий с целью воздействия на электоральное поведение. Активно разрабатывается методический инструментарий мониторинга и прогнозирования избирательного процесса.

Анализ литературных источников свидетельствует о том, что, несмотря на обилие публикаций по проблемам стратегического управления электоральными процессами, степень методологической проработанности целей, задач, принципов, технологий этой важнейшей сферы политической жизни современного общества является недостаточной, а полученные результаты не в полной мере отвечают уровню ее теоретической и практически-политической значимости. Главной причиной сложившейся ситуации является узость идейно-мировоззренческой и концептуально-методологической базы основной массы исследований, что не позволяет рационально

разрешить и даже грамотно сформулировать фундаментальную проблему стратегического менеджмента электорального цикла: каким образом и на каких основаниях оказывается возможным совместить комплекс задач по политическому управлению электоральным процессом с императивом обеспечения свободного волеизъявления граждан.

Односторонность и механистичность доминирующих общетеоретических установок политологического дискурса проявляется и в решении многих конкретных проблем. Например, общепризнанным является несовместимость с демократическими принципами использования так называемого административного ресурса как механизма влияния на электоральное поведение. Вместе с тем применение манипулятивных технологий воздействия на общественное мнение с использованием социальных сетей зачастую выдаётся за свободное волеизъявление граждан (как это видно на примере так называемых «цветных революций»). Теоретическое пренебрежение такого рода дилеммами или их замалчивание в конечном счёте ведёт к расшатыванию оснований и пробуксовке хорошо отлаженных механизмов процедурной демократии.

Учёные предупреждают об опасности обрушившегося на обывателя хаотичного вала «фейкньюса», за которым могут стоять «политические предприниматели»: «Если раньше информация по наиболее значимым вопросам достигала лишь части населения, и чаще всего – в выхолощенной форме на страницах и в эфирах национальных СМИ, то теперь она быстро доставляется на все мобильные устройства в каждой семье. В такой ситуации возникает необходимость направлять импульс публичного запроса на обсуждение в формализованные и неформализованные делиберативные каналы. В случае, если общественная инфраструктура с соответствующими ценностями, принципами и правилами сформирована не будет, возникает серьёзная угроза хаотичного процесса, перманентно порождающая всё новые волны взаимного непонимания и конфликтов» [1, с. 12].

В социологическом исследовании 2023 года «Социальная модернизация казахстанского общества», проведённом ТОО «BRIF Research Group» по заказу Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, практически все эксперты отметили деструктивное влияние, которое оказывают некоторые СМИ, мессенджеры и социальные сети на казахстанское общество. В казахстанском информационном поле распространяется дезинформация, эмоционально окрашенные оценки, содержащие высказывания, провоцирующие социальную напряжённость. Блогеры в погоне за популярностью часто создают сами или подают кем-то созданный дестабилизирующий общество контент, при этом практически не несут ответственность за его влияние на общественное сознание, осознавая или нет, что этот контент может разжигать ненависть к социальным группам, к этносам, к органам управления и т.д. Опасность такого контента эксперты видят в том, что подавляющее большинство людей не готовы критически воспринимать, осмысливать, перепроверять огромные потоки информации, которые ежедневно обрушиваются на них.

«СМИ могут накалывать обстановку, они просто являются бензином. Мессенджеры – это вообще очень страшная вещь. Когда цифровизация ложится вот на такое общество, которое ещё недостаточно зрелое в объективном перерабатывании информации, то они очень сильно его подогревают. Потому что фейковая информация очень быстро распространяется и сильно влияет на толпу. Но я всё равно не верю, что мессенджеры или СМИ играют какую-то положительную роль. Они больше играют роль отрицательную, усугубляя и так имеющиеся заблуждения, и так имеющиеся какие-то предвзятые мнения у населения».

«То, что мы сейчас видим, это полнейший разгул и анархия. Я иногда просматриваю прямые эфиры в TikTok, там люди наговаривают на 10 статей Уголовного кодекса, грубо говоря, и никто это по большому счёту не контролирует. Поэтому работа с электронными СМИ, с традиционными СМИ, с мессен-

джерями, это, конечно, очень важная сфера. Но такой работы я, к сожалению, не вижу».

«Если брать социальную модернизацию или политическую модернизацию, и так далее, есть ещё такой момент. Негативная информация воспринимается лучше и продаётся лучше людям. Кажется, что чем больше негатива, тем более объективным кажется контент, и с этим тоже надо работать».

В условиях цифровизации процессы производства и распространения информации становятся практически неконтролируемыми. Усматривая в некритическом восприятии информации большую общественную опасность, эксперты полагают, что нужны систематические усилия государственных институтов по обучению людей, особенно молодёжи, грамотному использованию медийной информации. В избирательных компаниях, когда технологии могут оказать прямое и непосредственное влияние электората на выбор того или иного депутата, особенно важным является его умение противостоять потоку «фейкньюса».

Разработка механизмов диагностики, предупреждения и купирования деструктивного воздействия такого рода процессов на электоральное поведение граждан Казахстана является одной из важнейших задач казахстанской науки.

Методология

Авторы статьи использовали в своём исследовании методологию неинституционального анализа (Д. Норт, Дж. Марч, Й. Ольсен), которая к настоящему времени заняла доминирующие позиции в политической науке, в том числе в исследованиях электоральных процессов. Согласно неинституциональному подходу, выборы предстают как институт, продуцирующий демократические ценности и нормы, как система статусно-ролевых отношений, отличающихся устойчивостью и способностью к самовоспроизводству. В исследовании мотивов электорального поведения использовался также методологический инструментарий теории рационального выбора (Д. Бьюкенен, Г. Таллок, Э. Даунс),

методология структурно-факторного анализа (Т. Парсонс, Н. Луман), которая широко применяется в прогнозировании изменений электорального поведения и в оценке эффективности социально-политического менеджмента электоральным циклом.

Однако к странам, имеющим небольшой опыт демократических традиций, необходимо использовать особенный подход в исследовании электоральных процессов. Здесь необходимы разработки собственных моделей электорального поведения с опорой на исторические, культурные и национальные особенности данного конкретного общества [2].

«Воронка причинности» как многофакторная и многослойная концептуализация электорального поведения

Изначальный смысл понятия демократии как народовластия давно уже не принимается во внимание применительно к современному обществу в научно-теоретическом дискурсе, всецело перейдя в пространство идеологических нарративов. На этом основании Р. Далем и Ч. Линдбломом было предложено вместо фактически утратившего научно-терминологическое значение понятия демократии использовать понятие полиархии. Под полиархией понимается система распределения политической власти, основанная на открытом соперничестве граждан и различных социальных групп в борьбе за поддержку избирателей в свободных, честных и регулярно проводимых выборах [3]. Важнейшие институциональные признаки полиархии относятся именно к избирательной системе, поскольку полиархия предполагает интеграцию в избирательном процессе множественности факторов, ориентирующих и детерминирующих электоральное поведение, влияющих на мотивацию политического выбора.

Одним из широко применяемых структурно-функциональных подходов к анализу и прогнозированию электорального поведения является так называемая «воронка причинности» (англ.: the funnel of causality), разработанная группой со-

трудников школы политических наук Мичиганского университета под руководством А. Кэмпбелла [4]. По мнению создателей методики, она позволяет проводить многофакторную и многослойную концептуализацию социальной причинности на основе эффекта конвергенции множества причинно-следственных цепочек, и их конечного схождения в одной точке – у конуса воронки.

Каким образом это происходит, можно продемонстрировать на классическом примере конструирования «воронки причинности». Таким примером является модель, положенная в основу проведённого Мичиганской школой исследования комплекса факторов, влияющих на голосование американских избирателей: «В самой широкой части классической «воронки причинности» располагаются социально-экономические и культурные условия, порождающие социально-политические противоречия: экономическая структура, социальная дифференциация, исторические традиции. Эти условия сказываются на структуре партийной системы, прямо не влияя на голосование. На следующем уровне находится социально-групповая лояльность (классовая, региональная и т.д.) и ценностные ориентации, формирующиеся под воздействием социально-экономических и культурных размежеваний. Наиболее узкую часть воронки занимают факторы, непосредственно отражающиеся на голосовании – установки (attitudes) по отношению к трём составляющим политического процесса: кандидатам, политическим курсам и групповым выгодам (benefits). Они оказывают относительно независимое влияние на электоральный выбор, особенно в краткосрочной перспективе. Вместе с тем «воронка причинности» предполагает, что сами эти установки складываются под воздействием ценностных ориентаций и групповой лояльности» [5, с. 47-48].

Модель «воронки причинности» электорального поведения населения была применена в современной России в исследовании избирательных компаний в Брестской области, что позволило учёным выделить взаимодействие следующих факторов: «1. экономические факторы –

состояние экономики страны и оценка собственного экономического положения индивида; 2. социальные факторы – место жительства, пол и возраст; 3. духовные факторы – уровень образования и мировоззрение – «идеологические» симпатии; 4. когнитивные факторы – влияние друзей, семьи, СМИ и Интернета, степень доверия социальным институтам – это внутренняя и внешняя информация» [6, с. 93].

Дискуссии об универсальности основных теоретико-методологических подхода к изучению электорального поведения (социологический, социально-психологический, теория рационального выбора) не утихают [7]. На наш взгляд, для исследования электоральных предпочтений в разных странах, например, в Казахстане, должны быть выделены иные подходы. Скажем, партийная идентификация, групповая лояльность и установки по отношению к политическим курсам в условиях современного Казахстана оказывает минимальное воздействие на выбор избирателей. Но из приведённых примеров ясно, каким именно образом посредством применения методологии «воронки причинности» строится многофакторная объяснительная и прогностическая модель электорального процесса. В её основе лежит представление о многослойности социальной реальности, о её дифференциации на иерархически соподчинённые уровни, движение по которым (продвижение к конусу воронки) воспроизводится как накопление детерминирующих факторов при сужении их масштабов: от обобщённых параметров, характеризующих базовые социальные макроструктуры, до индивидуальных, формирующихся на уровне индивидуальных особенностей политических акторов. Фокус внимания исследователя последовательно сужается и концентрируется вместе с процессом продвижения от исчерпания объяснительных потенциалов факторов макроуровня к факторам микроуровня.

Электоральный процесс как механизм взаимодействия государства и гражданского общества

П. Козловски элегантно определяет политическое как таковое следующим

образом: политическое есть предвосхищение разумной всеобщности там, где всеобщее не является результатом суммирования единичных приоритетов [8, с. 286]. Этим определением ставится под вопрос теория представительной демократии в целом, во всех её формах. Концепция идентитарной демократии, восходящая к Ж.-Ж. Руссо с его знаменитым различением «*всеобщей воли*» и «*воли всех*», является своеобразным «ретроактивным» ответом на тезис П. Козловски.

Кредо демократии: «Избиратель всегда прав». Поэтому вердикт избирателя не может быть поставлен под сомнение ссылками на его некомпетентность, на слабость или отсутствие демократической культуры и т.п. Однако представительная демократия имеет ту особенность, что повседневная деятельность её институтов проходит без прямого участия народа. На принятие решений парламентариями оказывают влияние не избиратели, но разнообразные «группы давления», лобби. Раскрывается простор своекорыстным интересам, особенно с учётом степени коррумпированности чиновников. Возникает проблема маргинальных социальных групп, не способных к эффективной организации и лоббированию своих интересов.

«Принцип демократической легитимации сегодня стал практически общепризнанным, фактически сняв все другие типы легитимности с повестки дня» [9, с. 29]. Этот принцип означает, что ни один индивид и ни одна из групп граждан не обладает монополией на истину и не обладает статусом единственного носителя аутентичных ценностей. Совокупность различных целей и интересов приводится к наиболее приемлемой для всех компромиссной форме – по существу, к общественному договору – в процедурах выявления мнения большинства в условиях реальной состоятельности политического процесса. Однако вся эта процедурная сторона определяется презумпцией рациональности, разумности суждений и выборов, основой которых могут быть лишь те самые общие социальные цели, ценности, представления об общем благе и справедливости, относительно которых признана невозмож-

ность монопольного владения ими. Но тогда сами эти ценности подлежат иной форме легитимации, чем демократические процедуры, основанные на них. В противном случае демократический принцип легитимации превращается в круг взаимности, замыкается сам на себя.

В основе концепции идентитарной демократии как превращённой формы непосредственного народовластия лежат ценностно-смысловые идеалы гражданского самоуправления как подлинно легитимного института политической власти и единственного субъекта политической воли. Но реализация этих идеалов как раз и подразумевает достижение человеческим сообществом неполитического состояния. До тех же пор задача конституирования политической сферы на основе высшей целесообразности общественного целого возложена на мудрого Законодателя.

Своего рода приземлённым, эмпирическим аналогом абстрактно-философской концепции идентитарной демократии Ж.-Ж. Руссо является концепция делегативной демократии Г. О’Донелла. В представительных демократиях политика осуществляется рядом относительно автономных властей. Делегативная демократия исходит из постулата о том, что народ делегирует демократически избранному президенту всю полноту полномочий в определении, агрегировании и защите своих интересов, и возлагает на него персональную ответственность за выполнение этой миссии. Поэтому выборы в системе делегативной демократии – это крайне эмоциональное событие с высокими ставками: кандидаты соревнуются за шанс править практически без каких-либо ограничений. «Президентов избирают, ожидая, что они – сильные, смелые, мачо, стоящие выше партий и корпоративных интересов, – спасут страну» [10, р. 65]. После выборов избиратели становятся пассивной аудиторией, наблюдающей за действиями президента и круга его доверенных лиц. Соответственно развивается тенденция к политической изоляции президента, возникают трудности с формированием законодательной коалиции, усиливается склонность прези-

дента обходить, игнорировать парламент и другие институты представительной власти. «До тех пор, пока их политика признаётся успешной электорально значимыми слоями населения, делегативные президенты считают просто отвратительным, что их срок полномочий должен быть ограничен конституцией; как смеют эти «формальные ограничения» препятствовать продолжению их провиденциальной миссии?» [10, р. 67]. Вместе с тем с режимом делегативной демократии вполне совместимы либерально-демократические права и свободы, в том числе реформы, направленные на развитие многопартийности, различных форм парламентаризма, если они способствуют персонализации и концентрации «суперпрезидентской» власти. Делегативный тип правления традиционно причисляется к авторитаризму, но он может быть проанализирован как особый тип демократии, причём в определённом смысле более демократичный, чем представительная демократия.

В соответствии с разработанной Ж.-Ж. Руссо теории гомогенности «политического организма» и с теорией делегативной демократии Г. О’Донелла, президент олицетворяет именно принцип всеобщей воли и общенародного блага. Поэтому он стоит выше всех частных единств и ограниченных интересов, определяющих механизмы функционирования представительной демократии. Согласно Ж.-Ж. Руссо, общая воля неделима и нерепрезентируема, она не может быть делегирована и передана сувереном – то есть народом – кому-то ни было. Воля нации, представленная в народных избранниках, всегда будет искажённой. Поэтому парламентаризм несовместим с принципом народного суверенитета. Ж.-Ж. Руссо исходит из того, что демократическими процедурами и институтами народного представительства любого типа конституируется согласованная воля большинства, но эта воля может иметь в виду как раз частные цели и эгоистичные интересы. Верификация же всеобщей воли основана не на процедурно-институциональном, а на содержательно-ценностном понимании демократии как преодоления взаимоот-

чуждения гражданского общества и политической элиты в едином понимании общественного блага народа-Суверена.

Дуализм государства и общества, принципов господства и сотрудничества, «системы» и «свободы», народа и политической элиты является константой европейской истории с момента разрушения архаических кровнородственных обществ. Если государство не отделено от общества, то оно оказывается не в состоянии управлять общественными процессами, поскольку становится их же производной. Иными словами, если бы политическая власть моделировала себя по типу самоорганизации гражданского общества, то оказались бы невыполнимыми все требования, принципы и критерии эффективности политического управления. Эти критерии, как правило, не соотносены с идеалом партиципаторной демократии – политического участия всех или большинства граждан. Таким образом, структурное доминирование управленческой элиты получает легитимацию как необходимое условие рационально-функционального принципа организации политического пространства в соответствии со сформулированным Р. Михельмом «железным законом олигархии»: ни одно общество не может существовать без доминирующего класса. Поэтому возможности управляемой массы воздействовать на процессы самоорганизации властных структур и механизмы политического управления должны быть практически сведены к нулю.

Дуализм гражданского общества и государства порождает социальную бессодержательность политической демократии, ибо политические решения, определяющие течение повседневной жизни, принимаются «профессиональным государством». Таким образом, формальная демократия является вместе с тем государственно-бюрократической, узкокорпоративной узурпацией прав гражданина на участие в решении важнейших проблем, на политическую самодеятельность. Защита гражданского суверенитета от авторитаризма в вопросах повседневной жизни требует не столько развития демократических институтов политической власти, сколько создания механизмов со-

циальной демократии, реального участия гражданского общества в производстве социальных решений, касающихся качества и уровня его жизни.

Любая власть, любой политической режим обосновывают свою легитимность тем, что объявляют себя властью для народа и в интересах народа. Однако здесь возникает специфическая проблема. С одной точки зрения, политики потому и являются политиками, что они лучше, чем народ, знают и понимают его подлинные интересы. Да и та воля народа, о которой идёт речь в классической доктрине идентитарной демократии, есть не движущая сила политического процесса, а продукт целенаправленного применения политических технологий. Этот патерналистский подход в глазах отечественного политического истеблишмента является чем-то само собой разумеющимся. С другой точки зрения, народ сам осознаёт свои интересы лучше, чем политики. Этот популистский подход эксплуатируется, как правило, оппозицией. Разрешение данной дилеммы является одной из главных задач по налаживанию конструктивных взаимодействий между государственной властью и институтами гражданского общества.

***Политический менеджмент
электоральным процессом
в контексте особенностей
президентской формы правления
в современном Казахстане***

Главным препятствием для экспансии политического администрирования являются демократическая суверенность и культурная самобытность институтов гражданского общества, не вписывающиеся в рационально упорядоченный «бюрократический универсум». Вместе с тем, коль скоро специализированные органы государственного управления принимают на себя функции субъекта либерально-демократических преобразований, то в структурах власти должны быть представлены интересы всех социальных групп и слоев населения. Это достигается не направленным отбором экспертов, но демократическими избирательными процедурами.

Однако и в самых демократических странах, при соблюдении всех процедур не все группы и интересы представлены через участие в принятии решений. Критики теории делиберативной демократии основывают свою позицию на том, что процесс принятия решений – геймификация, игра, организованная правительством, тогда как демократия напротив означает контроль над правительством [11]. Так, рассматривая разработку проектов на местном уровне в двух муниципалитетах Нидерландов, стране с развитыми демократическими традициями, А. Михельс пишет, что хотя участие граждан считается ценным элементом демократического принятия решений, но на практике роль граждан в этих проектах ограничена и служит в основном для предоставления информации, на основе которой правительство затем принимает решения. Однако, по его мнению, участие граждан оказывает ряд положительных эффектов на демократию: люди не только чувствуют большую ответственность за общественные дела, оно увеличивает участие общественности, побуждает людей прислушиваться к разнообразию мнений и в большей степени способствует легитимности принимаемых решений [12].

Институт выборов не гарантирует и не имеет своей целью формирование корпуса парламентариев по критериям профессиональной компетенции. Гражданская компетентность, способность «политического суждения» – продукт не специализированных знаний, а нравственного развития личности. Поэтому отсутствие специальных знаний о методах государственно-политического управления не является препятствием для вынесения решения о качестве и результатах деятельности учреждений, институтов и отдельных представителей правящей элиты.

В сформировавшейся за годы независимости политической системе Казахстана требования согласования функций политической власти как сферы профессионального управления с её специфическими критериями отбора государственно-бюрократического аппарата, и как сферы партийно-политического представительства структур граждан-

ского общества призвана реализовать президентская форма правления.

С президентской властью должны идентифицироваться не просто функции гаранта конституции, высшей инстанции законодательной и исполнительной власти и прочие либерально-демократические ценности, существующие в рамках разграничения субъекта (специализированных органов государственного управления) и объекта (гражданское общество) политической организации общества. Роль президента заключается в обеспечении такого функционирования отчуждённых от народа институтов представительной демократии, при котором оно направляется нормативно-регулятивным идеалом прямого непосредственного народовластия, самоуправления народа как единственного субъекта политической воли.

Понятно, что делегирование президенту таких полномочий не может быть легитимировано единственно избирательной процедурой, ведь всеобщая воля не конституируется в актах демократических выборов. Президентская форма правления своим легитимирующим основанием имеет приоритет ценностно-смыслового основания политической консолидации гражданского общества над её процедурно-правовым механизмом. Президентская власть выступает в качестве не столько *авторитарной*, сколько некоей *метадемократической* инстанции принятия политических решений, или выступает как механизм действия прямой демократии.

Большинство стран мирового сообщества по своему политическому устройству принадлежат к президентско-парламентским республикам, или, если воспользоваться терминологией Аристотеля, реализуют смешанную форму правления. Иначе можно сказать, что в президентско-парламентских республиках власть осуществляется отнесенительно автономными институтами представительной и идентитарной демократии, взаимодействующими посредством механизма взаимных сдержек и противовесов.

На различии «удельного веса» этих институтов, т.е. властных полномочий

парламента и президента, выстраивается кластеризация политических режимов в соответствии с так называемым Индексом формы правления – ИФП. На одном полюсе этой шкалы располагаются государства, в которых вся полнота власти сосредоточена в руках президента и ИФП достигает максимальных значений. На противоположном полюсе – парламентские республики с минимальными показателями ИФП. Б.И. Макаренко, применивший эту методику к оценке политических режимов 27-ми стран СНГ и государств Юго-Восточной и Центральной Европы, полагает, что расположение той или иной страны на шкале ИФП выражает степень успешности демократического транзита, т.е. продвижения по пути либерализации и демократизации. Казахстан по этой методике набирает наибольший среди всех 27-ми стран балл [13].

Разумеется, отличия в степени демократизма и либерализма политических режимов президентской, президентско-парламентской, парламентско-президентской и парламентской формами правления бесспорны. Однако отождествление парламентаризма с консолидированной либеральной демократией, а президентской формы правления с авторитаризмом не принимает во внимание различие представительной и идентитарной демократии.

За годы независимого развития Казахстана парламентаризм стал неотъемлемой составной частью политической системы страны. Вместе с тем как позитивный, так и негативный опыт развития посткоммунистических стран свидетельствует о том, что на этапе радикальных экономических, социальных и политических преобразований необходима единая, консолидированная система государственного управления, оптимальной формой которой для Казахстана является президентская республика.

Президент, согласно Конституции Республики Казахстан, наделён полномочиями и выполняет ряд функций, которые в парламентских республиках отводятся представительным органам. Конечно, с точки зрения учений политического либерализма, такое поло-

жение является отступлением от демократических норм и стандартов. Однако основная масса населения Республики связывает надежды на перемены не с политическими партиями, общественными движениями и их лидерами, и не с деятельностью органов представительной власти, а с главой исполнительной власти, т.е. с Президентом.

В социологическом исследовании 2023 года «Социальная модернизация казахстанского общества», проведенном ТОО «BRIF Research Group» по заказу Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, эксперты высоко оценивают роль Президента К.К. Токаева в модернизации Казахстана. В их глазах он является в настоящее время единственным институтом власти, который в глазах общества, во-первых, пользуется доверием и благосклонностью, во-вторых, является лидером, генератором и носителем идей модернизации. Они уверены, что действия Президента имеют тренд на демократию и курс на справедливый Казахстан, которые показывают значимость для Президента интересов населения.

«Справедливое государство, мне кажется, в голове у Президента, это во всяком случае есть. И этот курс у нас всё ещё достаточно активно развивается. И я исхожу из того, что для Президента Токаева главный друг – это народ Казахстана, это электорат Казахстана. Потому что он не планирует для себя делать какое-то клановое государство, какое-то корпоративное государство, всё-таки по всему видно, что для него важнее какие-то интересы населения».

Заключение

Эпоха глобализации характеризуется возрастающим влиянием внешних геополитических факторов на качественные и количественные параметры, на институциональные формы, идеологические основы и нормативно-ценностные аспекты развития внутривнутриполитических процессов во всех странах мира, в том числе и в Казахстане. Нельзя, кроме того, недооценивать воздействие на политические и электоральные процессы

в Казахстане и международных организаций, таких, как ОБСЕ, а также западных неправительственных организаций.

Для реализации стратегии построения Нового, Справедливого Казахстана радикальному изменению должна подвергнуться мотивация электорального поведения и электоральная культура населения республики. Должна уйти в безвозвратное прошлое практика формального санкционирования и легитимации власти в избирательном процессе, построенном на имитации политического волеизъявления граждан и демократических процедур институционализации политического выбора; лишённом реальной соревновательности и свободной конкуренции политических партий, их лидеров и их программ, подавляемой так называемым «административным ресурсом».

Участие в выборах должно обрести смысл не только механизма демократической легитимации, ротации и перераспределения власти, но и глубоко продуманного и подкреплённого рациональными аргументами вотирования избирателями того или иного альтернативного пути, той или иной модели социально-экономического, политического, культурного, духовно-нравственного развития страны. Со своей стороны, административно-политический аппарат государства должен будет стремиться выстраивать и корректировать свою деятельность на основании её электоральной оценки и волеизъявления избирателей. «Самое главное, администратор должен помнить, что использование стратегии участия в целях манипулирования общественным мнением делает его бесполезным процессом, который не принесет желаемых результатов в долгосрочной перспективе» [14, с. 15], и в то же время государство должно заниматься воспитанием электоральной демократической культуры, которая должна быть «культивирована и возвращена» [15].

Г. Алмонд и С. Верба, авторы общепризнанной и наиболее влиятельной концепции политической культуры, в своём прогнозировании универсальной тенденции развития мировой политической культуры пришли к следующему заключению: «...один аспект этой новой миро-

вой политической культуры вполне различим: она будет политической культурой участия» [16, с. 124]. Пока что этот прогноз сбывается «с точностью до наоборот». Но применительно к стратегическим задачам построения Справедливого Казахстана преодоление безразличия и недоверия к политической сфере жизни казахстанского общества, распространение гражданской политической культуры участия как основы формирования электоральной культуры выступает неперенным условием и императивным требованием.

Финансирование

Исследование проведено в рамках финансирования КН МНВО РК – грант BR20280977 «Современные концептуальные подходы к содержанию справедливости и ее реализации в казахстанском обществе в условиях глобальных трансформаций».

Список литературы

- 1 Абишев Г., Нечаева Е. Онлайн петиции как фрейм делиберативной демократии в современном Казахстане // *Казахстан спектр*. – 2023. – № 1. – С. 7-23.
- 2 Никитина Т.А., Терентьева И.А. Теоретико-методологические основания изучения электорального поведения населения // *Вестник Поволжского института управления*. – 2018. – Том 18. – № 1. – С. 98-105.
- 3 Даль Р. Полиархия: участие и оппозиция. – М.: Изд-во ГУ ВШЭ, 2010. – 288 с.
- 4 The American Voter / Campbell A., Converse Ph., Miller W., Stokes D. – N.Y.: John Wiley & Sons, Inc., 1960. – 576 p.
- 5 Мелешкина Е.Ю. «Воронка причинности» в электоральных исследованиях // *Полит. Политические исследования*. – 2002. – №5. – С. 47-53.
- 6 Малашенко, И.В. Изучение электорального поведения: сравнительный анализ зарубежных и отечественных теорий // *Вестник Брянского государственного университета*. – 2014. – № 2. – С. 89–94.
- 7 Каминский В.С. Трансформация общественно-политических воззрений в контексте электорального поведения населения // *Проблемы развития территории*. – 2017. – № 1 (87). – С. 130-142.
- 8 Козловски П. Общество и государство: неизбежный дуализм. – М.: Республика, 1998. – 368 с.
- 9 Алексева Т.А. Демократия как идея и процесс // *Вопросы философии*. – 1996. – №6. – С. 16-36.
- 10 O'Donell, Guillermo A. Delegation De-

mocracy // *Journal of Democracy*. – 1994. – Volume 5. – Number 1 (January). – P. 55-69.

11 Masser K., Mory L. Gamification of citizen participation in policymaking. – Cham, Switzerland: Springer, 2018. – 140 p.

12 Michels Ank. Examining Citizen Participation: Local Participatory Policy Making and Democracy // *Local Government Studies*. 2010. – Volume 36. – Issue 4. – P. 477-491.

13 Макаренко Б.И. Посткоммунистические страны: некоторые итоги трансформации // *Полития*. – 2008. – № 3 (50). – С. 105-124.

14 Оспан Е. Делиберативная демократия как основа концепции «слышащего государства» // *Мемлекеттік басқару және мемлекеттік қызмет. Халықаралық ғылыми-талдау журналы*. – 2019. – № 2-3 (69). – С. 11-16.

15 Fischer F. Democracy and Expertise: Reorienting Policy Inquiry. – New York: Oxford University Press, 2009. – 339 p.

16 Алмонд Г.А., Верба С. Гражданская культура. Подход к изучению политической культуры (I) // *Полития*. – 2010. – № 2 (57). – С. 122-144.

Transliteration

1 Abishev G., Nechaeva E. Onlajn petisii kak frejm deliberativnoj demokratii v sovremennom Kazakhstane [Online Petitions as a Frame of Deliberative Democracy in Modern Kazakhstan] // *Kazakhstan spektr*. – 2023. – № 1. – С. 7-23. (in Russ.).

2 Nikitina T.A., Terentyeva I.A. Teoretiko-metodologicheskie osnovaniya izucheniya jelektoral'nogo povedeniya naseleniya [Theoretical and Methodological Foundations for Studying the Electoral Behavior of the Population] // *Vestnik Povolzhskogo instituta upravleniya*. – 2018. – Tom 18. – № 1. – С. 98-105. (in Russ.).

3 Dahl R. Poliarkhiya: uchastie i oppozitsiya [Polyarchy: Participation and Opposition]. – М.: Izd-vo GU VShJe, 2010. – 288 s. (in Russ.).

4 The American Voter / Campbell A., Converse Ph., Miller W., Stokes D. – N.Y.: John Wiley & Sons, Inc., 1960. – 576 p.

5 Meleshkina E.Yu. «Voronka prichinnosti» v jelektoral'nykh issledovaniyakh [“The Funnel of Causality” in Electoral Research] // *Polis. Politicheskie issledovaniya*. – 2002. – № 5. – С. 47-53. (in Russ.).

6 Malashenko, I.V. Izuchenie jelektoral'nogo povedeniya: sravnitel'nyj analiz zarubezhnykh i otechestvennykh teorii [The Study of Electoral Behavior: a Comparative Analysis of Foreign and Domestic Theories] // *Vestnik Bryanskogo gosudarstvennogo universiteta*. – 2014. № 2. – С. 89-94. (in Russ.).

7 Kaminsky V.S. Transformatsiya obshchestvenno-politicheskikh vozzrenij v kontekste jelektoral'nogo povedeniya naseleniya [Transformation of Socio-Political Views in the Con-

text of Electoral Behavior of the Population] // *Problemy razvitiya territorii*. – 2017. – № 1 (87). – S. 130-142. (in Russ.).

8 Kozlovsky P. Obshchestvo i gosudarstvo: neizbezhnyj dualizm [Society and the State: Inevitable Dualism]. – M.: Respublika, 1998. – 368 s. (in Russ.).

9 Alekseeva T.A. Demokratiya kak ideya i process [Democracy as an Idea and Process] // *Voprosy filosofii*. – 1996. – № 6. – S. 16-36. (in Russ.).

10 O'Donnell, Guillermo A. Delegative Democracy // *Journal of Democracy*. – 1994. – Volume 5. – Number 1 (January). – P. 55-69.

11 Masser K., Mory L. Gamification of citizen participation in policymaking. – Cham, Switzerland: Springer, 2018. – 140 p.

12 Michels Ank. Examining Citizen Participation: Local Participatory Policy Making and Democracy // *Local Government Studies*. – 2010. – Volume 36. – Issue 4. – P. 477-491.

13 Makarenko B.Y. Postkommunisticheskiye strany: nekotorye ytohy transformatsyy [Post-Communist Countries: Some Results of Transformation] // *Polytyya*. – 2008. – № 3 (50). – S. 105-124. (in Russ.).

14 Ospan E. Deliberativnaya demokratiya kak osnova kontseptsii «slyshashchego gosudarstva» [Deliberative Democracy as the Basis of the Concept of a "Hearing State"] // *Memlekettik basqaru zhane memlekettik qyzmet. Halyqaralyq qylymi-taldau zhurnaly*. – 2019. – № 2-3 (69). – S. 11-16. (in Russ.).

15 Fischer F. Democracy and Expertise: Reorienting Policy Inquiry. – New York: Oxford University Press, 2009. – 339 p.

16 Almond G.A., Verba S. Grazhdanskaya kul'tura. Podkhod k izucheniyu politicheskoy kul'tury (I) [Civic Culture. An Approach to the Study of Political Culture] // *Politiya*. – 2010. – № 2 (57). – S. 122-144. (in Russ.).

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Владимир Юрьевич Дунаев

главный научный сотрудник, профессор, доктор философских наук, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

Валентина Дмитриевна Курганская

главный научный сотрудник, профессор, доктор философских наук, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

Гульнара Абрайкуловна Абрахматова

доцент, кандидат философских наук, Алматинский университет энергетики и связи, Алматы, Казахстан

Владимир Юрьевич Дунаев

бас ғылыми қызметкер, профессор, философия ғылымдарының докторы, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Валентина Дмитриевна Курганская

бас ғылыми қызметкер, профессор, философия ғылымдарының докторы, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Гульнара Абрайкуловна Абрахматова

доцент, философия ғылымдарының кандидаты, Алматы энергетика және байланыс университеті, Алматы, Қазақстан

Vladimir Dunaev

Chief Researcher, Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan

Valentina Kurganskaya

Chief Researcher, Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan

Gulnara Abrahamatova

Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Almaty University of Energy and Communications, Almaty, Kazakhstan

ЦИФРЛЫҚ ТҮРКІ ӘЛЕМІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАННЫҢ АҚПАРАТТЫҚ ДИСКУРСЫ

¹М.И. Исаева, ²Н.А. Исабаева, ³С.М. Шимаева, ¹Д.Д. Ешпанова

АҢДАТПА

XXI ғасыр – ақпараттық қоғам деген атаумен атала басталды. 1950-1970-шы жылдары техниканың, компьютердің қарқынды дамуы қоғам дамуы жаңа бір сатыға көтерді. Ақпараттық қоғам атауы ғылымда түрлі атаулармен белгілі: постиндустриялды қоғам, “ағартушы қоғам”, “қауіп қатер қоғамы”, “посткапиталистік қоғам” және т.б. Индустриялды қоғамның құндылық өлшем материалдық сипатта болса, ақпараттық қоғамда басты құндылық – ақпарат болып табылады. “Техникаландырылған” және “ақпараттандырылған” сипаттағы қоғамның бұл түрінде “цифрландыру” процесінің көрініс табуымен сипатталады.

Мақаламызда ақпараттық қоғам теориялары, цифрландыру ұғымы және процесі және Түркі Мемлекеттері Ұйымына мүше мемлекеттердің цифрландыруға байланысты жобалары туралы ақпарат берілді. Сонымен қатар, Түркі Мемлекеттері Ұйымына мүше бес мемлекеттің (Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан және Түркия) ақпараттық қоғам шартында ақпараттық кеңістік қызметтерінің мүмкіндіктерін қолдану және қоғамның түрлі салаларындағы цифрландыруға байланысты бағдарламалар, доктриналар, тұжырымдамалар және жобалары баяндалды. Сондай-ақ, аталған елдердің ақпараттық кеңістікте өзара интеграциялануына қатысты халықаралық стратегиялық бағдарламаларға да тоқталдық.

Түйін сөздер: ақпараттық қоғам, цифрландыру процесі, Түркі Мемлекеттері Ұйымы, Цифрлық Түркі Әлемі, Қазақстан, Ақпараттық Доктрина.

¹ ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан.

² Ерзинжан Биналы Йылдырым Университеті, Ерзинжан, Түркия.

³ Қ.И.Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ, Алматы, Қазақстан.

Автор-корреспондент:
М.И. Исаева,
miraisa777@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:
Исаева М.И., Исабаева Н.М., Шимаева С.М., Ешпанова Д.Д. Цифрлық түркі әлемі және Қазақстанның ақпараттық дискурсы // Адам әлемі. – 2024. – № 1 (99). – Б. 73-81.

Цифровой тюркский мир и информационный дискурс Казахстана

Аннотация. XXI век стали называть информационным обществом. В 1950-1970-е годы бурное развитие техники и компьютеров вывело развитие общества на новый уровень. Название информационного общества известно в науке под разными названиями: постиндустриальное общество, «просвещенное общество», «общество риска», «посткапиталистическое общество» и другие. Если ценностное измерение индустриального общества материально, то главной ценностью информационного общества является информация. Для этого типа «технизированного» и «информированного» общества характерно проявление процесса «цифровизации».

В нашей статье представлена информация о теориях информационного общества, концепции и процессе цифровизации, а также связанных с цифровизацией проектах государств-членов Организации тюркских государств. Кроме того, в соглашении об информационном обществе пяти государств-членов Организации тюркских государств (Азербайджана, Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана и Турции) описаны программы, доктрины, концепции и проекты, связанные с использованием информационных космических услуг и цифровизацией в различных сферах экономики. Мы также коснулись международных стратегических программ, связанных с взаимной интеграцией указанных стран в информационное пространство.

Ключевые слова: информационное общество, процесс цифровизации, Организация тюркских государств, Цифровой тюркский мир, Казахстан, Информационная доктрина

Digital Turkic World and Information Discourse of Kazakhstan

Abstract. The 21st century began to be called the information society. In the 1950s-1970s, the rapid development of technology and computers brought the development of society to a new level. The name information society is known in science by different names: post-industrial society, «enlightened society», «risk society», «post-capitalist society» and others. If the value dimension of the industrial society is material, the main value of the information society is information. This type of «technized» and «informed» society is characterized by the manifestation of the «digitalization» process.

Our article provided information about information society theories, the concept and process of digitization, and digitization-related projects of member states of the Organization of Turkic States. In addition, the information society agreement of five member states of the Organization of Turkic States (Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkey) described programs, doctrines, concepts and projects related to the use of information space services and digitization in various spheres of society. We also touched on the international strategic programs related to mutual integration of the mentioned countries in the information space.

Key words: Information Society, Digitization Process, Organization of Turkic States, Digital Turkic World, Kazakhstan, Information Doctrine.

Kіpіcne

XX ғасырдың ортасында экономикасы дамыған елдер индустриялық қоғамнан постиндустриалдық қоғамға өту процесі жүзеге асты. Қоғамның жаңа форматына трансформациялануына байланысты қоғамның әлеуметтік құрылымында да өзгерістер болды. Постиндустриалды қоғамның даму әлеуеті қоғамның ақпарат саласы мен білімінің даму көлемімен анықталады. Технологияландырудың дамуы және өндірістің өнеркәсіптік секторынан ғылыми секторға басымдықтың ауысуы қоғамның жаңа форматының қалыптасуына алып келді. XX ғасырдың 1970-ші жылдары ғылыми-техникалық прогрестің нәтижесінде жаңа қоғамның пайда болуымен ақпараттық қоғам термині қолданыла бастады.

Ақпараттық қоғам термині ғылыми айналымға 20 ғасырдың 70-80 жылдары енді. Бұл термин өмірдің әлеуметтік, саяси, экономикалық және басқа да салаларындағы жаңа форматтағы қоғамды сипаттайды. Мұндай қоғамда жоғары технологиялық өндіріс пен ақпараттық-коммуникациялық сала маңызды рөлге ие болады. Бұрынғы қоғамдарда негізгі капитал ретінде адамдар мен еңбек құралдары саналса, ақпараттық қоғамда ғылым мен ақпараттық-коммуникация-

лық технологиялармен алмастырылды [1, 102 б.].

Технологиялық дамулардың арқасында қоғамның барлық салаларында көптеген әлеуметтік мәселелердің шешімдері табылып, нәтижесінде жаңа технологиялардың жетістіктері ақпараттық қоғамның құрылуына негіз болды. Ақпараттық қоғам ерекшеліктерінің бірі – экономиканың басқа салаларымен салыстырғанда қызмет көрсету саласының артуымен сипатталады.

Ақпараттық қоғам теориясының дамуына П. Серван Шрейбер, М. Хоркхаймер, Ю. Хабермас, Н. Луман, М. Маклюэн [1, 102 б.], Кристиан Фукс, Питер Друкер, Жан Франсуа Лиотар, Элвин Тоффлер, Ёнэдзи Масуда, Мануэль Кастельс және т.б. сияқты ғалымдардың ғалымдар өз үлестерін қосты [2, 9-10 бб.].

Ақпараттық қоғам теориялары

Қазіргі қоғам сипатының кең тараған ақпараттық қоғам терминін алғаш рет американдық экономист Ф. Махлуп өзінің “АҚШ-та білім өндіру және қолдану” атты еңбегінде қолданған. Бұл еңбек таза экономикалық сипатта болды және жапон ғалымы Е. Масуданың “Постиндустриалды қоғам – ақпараттық қоғам ретінде” еңбегінен кейін ғана “ақпараттық қоғам” термині ғылыми

айналымға еніп, компьютерлендіру процесінің адамдарға сенімді ақпарат көздеріне қол жеткізуге мүмкіндік беретін қоғам ретінде өз анықтамасына ие болды. Ғалымның пікірінше, жаңа қоғамда компьютерлік технология өзінің негізгі қызметімен адамның ақыл-ой жұмысын ауыстырады немесе жақсартады. Э. Тоффлер жаңа қоғамның дамуы мен пайда болу тарихын үш толқын түрінде көрсетеді: бірінші толқын ауылшаруашылық өркениеті, екінші толқын – өнеркәсіптік революция нәтижесінде индустриалды өркениет пайда болды, кейінірек жаңа институттарды, қатынастарды, құндылықтарды әкелген үшінші толқын – постиндустриалды қоғам орнады. Т.Стоуньер жаңа қоғамның экономикасын ауыл шаруашылығынан өнеркәсіпке ауысуымен, ал постиндустриалды қоғамда болса өнеркәсіптен ақпаратқа ауысуы ерекшеліктерімен сипаттайды. Қазіргі қоғам жаһандық деңгейде технологиялық дамыған секторларымен сипатталатын постиндустриалды экономика кезеңіне өтуде. У. Дизард ақпараттық қоғамның экономикалық қызметінің негізгі түрлерін: ақпаратты өндіру, ақпаратты сақтау және ақпаратты тарату деп атап көрсетті. Г.Кан ақпараттық қоғамның пайда болуын: өнеркәсіптік революция фазасы, супериндустриалды (технологиялық) әлемдік экономика фазасы және постиндустриалды әлемдік экономика және әлемдік қауымдастық фазасы деген жіктеумен үш кезеңнен өткендігін сипаттайды [1, 101-102 бб.]. А.Белл, әлеуметтік мәселелерді технологиялық даму арқылы шешуге болады деген пікірде болатын [2, 9-10 бб.]. З.Бжезинский, ақпараттық қоғам жағдайында мәдениет, психология, әлеуметтік өмір мен экономика техника мен электрониканың, әсіресе компьютер мен байланыс құралдарының әсерінен қалыптасады және өндіріс процесі өзгерістердің негізгі детерминанты күшін азайтады дейді. З. Бжезинскийдің пікірінше, мұндай қоғамда технотрондық революцияның әсерінен отбасындағы және ұрпақтар арасындағы дәстүрлі байланыстар жойылып, әлеуметтік өмірдің бөлшектенгеніне қарамастан жаһандық

интеграцияның дамуын күшейтеді. Бұл адамдардың ұлттық және идеологиялық қауымдастықтарымен байланысты ескі наным-сенімдердің күйреуіне ықпал етіп, әлемге жаңа жаһандық көзқарасты қалыптастырады [1, 102 б.]. Роберт Лэйннің пікірінше, ақпараттық қоғамның белгілері келесідей: қоғамның адамға, табиғатқа және қоғамға қатысты сенімдердің негіздерін зерттейді; ақиқаттың субъективті стандарттарына сәйкес, зерттеу жұмыстарында ғылыми айқындықпен қорытынды жасауға ұмтылады; нәтижелі мақсаттарға жету үшін ақпараттық талдауларды жинақтайды және жүйелейді [3, 106 б.].

Ғалымдар жаңа қоғам форматына әртүрлі терминдерді қолданды. Атап айтсақ, австралиялық экономист К. Кларк жаңа қоғамды – ақпарат және қызмет көрсету қоғамдары ретінде, Дж. Гэлбрейт – жаңа индустриялық қоғам, Дж.Ф. Лиотар – постмодерндік қоғам, З. Бжезинский – технотрондық өркениет, Э. Тоффлер – үшінші толқын немесе супериндустриалды қоғам, П.Дракер – білім қоғамы, Д. Мартин – телематикалық қоғам секілді терминдер қолданды [1, 102 б.].

Постиндустриалды қоғам басқару деңгейінде жаһандық деңгейде әрекет етеді. Бұл әрекет екі негізгі формада болады. Біріншіден, бұл инновация, яғни жаңа өнім шығару мүмкіндігі, атап айтқанда ғылым мен техникаға инвестиция салу нәтижесінде; екіншіден, басқарудың өзі, яғни күрделі ақпараттық-коммуникациялық жүйелерді пайдалана білу арқылы жүзеге асады [1, 102 б.]. Ақпараттық қоғамда интерактивті цифрлық байланыс желілерінің қатысуымен немесе осы байланыс желілерін қарқынды пайдалану арқылы әлеуметтік-экономикалық қызметті жүзеге асыру, сондай-ақ осы мақсатта қолданылатын технологиялар мен қосымшалардың барлық түрлерін әзірлеу ретінде анықтауға болады [4, 2 б.]. Ақпараттық қоғам жағдайында жаңа технологияларды қолдану арқылы қоғамның экономикалық және әлеуметтік-мәдени салаларында маңызды өзгерістерге жол ашты. Ақпараттық қоғамда жаңа технологияларды пайдалану нәтижесінде түрлі

салалардағы бақылау функциясының әлдеқайда оңтайлануы және белгілі бір мағынада технологиялық үстемдік орнауы мүмкін деген болжамдар да жоқ емес [2, 9-10 бб.].

Ақпараттық қоғамды жоғары технологиялық және индустрияға қарсы өркениет деп те сипаттайтын көзқарастар бар. Яғни бұл көзқарас, “Үшінші толқынның” әртараптандырылған, жаңартылатын ресурстарға негізделген жаңа өмір салтын әкелетіндігіе саяды. Қоғамның бұл жаңа форматы, яғни жаңа өркениет өзімен бірге жаңа мінез-құлық кодексын алып келді. Ғалымдардың пікірінше, қоғамның әлеуметтік құрылымын өзгертетін субмәдениеттердің жаңа дәуірінің келуімен әлеуметтік саладағы өзгерістер де орын алады [1, 102 б.]. Кейбір ғалымдардың ойынша, ақпараттық кеңістіктегі өзгерістер мен жетістіктер демократияның дамуына әсер еткенімен ақпараттық қоғамның да өзіндік кейбір проблемалық аспектілері бар. Бұл проблемалардың ең маңыздыларының бірі коммуникация жағдайында нақты ақпаратты тарату да және сенімді қоғамдық кеңістікті қалыптастыру болып табылады [2, 9 б.].

Ақпараттық қоғамның маңызды қызметтерінің бірі азаматтардың нақты және сенімді ақпаратқа қол жеткізілуін қамтасыз ету болып табылады. Жаңа медиа, контент өндіру көптеген қоғамдық ақпараттық кеңістіктердің қалыптасуына ықпал етеді. Осы жағдай жеке азаматтар өз ойларын шынайы және еркін білдіре алуы, мемлекеттік маңызды шешім қабылдау процестеріне әсер ете алуы және т.б. сияқты мәселелердің маңыздылығын арттырды [2, 9 б.].

Ақпараттық қоғамды уақыт және кеңістік ұғымдары контекстінде қарастырған көзқарастар да бар. Мануэль Кастельс, ақпараттық қоғамды алыс жерлер бір-бірімен оңай байланыстыра алады және бұл байланыс орталықтандырылмаған желілік қоғамды құрады деген пікірде. Аслы Чакырдың ойынша, интернет қолжетімді технологиялық және ақпараттық ортасы болып табылып, көптеген мүмкіндіктерді ұсынса да, барлық елге бірдей дамыған

экономикалық және саяси жағдайдағы демократия әкеле алмайтындығына, соғысты тоқтата алмайтындығына, миграцияға және терроризмге тосқауыл бола алмайтындығына қауқарсыз екендігін баяндайды. Сәйкесінше, ақпараттық қоғам маңызды нәтижелерге қол жеткізгенімен жалпы әлем үшін біріңғай сипатта емес және негізінен дамыған елдерге ғана тән құбылыс. Бүгінгі жаһандық экономикалық жағдайдағы бұл айырмашылықтар жақын болашақта жойылуына немесе проблемалардың шешілуіне деген үміт әлі де алыс [2, 11 б.].

“Техникаландырылған” және “ақпараттандырылған” сипаттағы қоғамның бұл түрінде “цифрландыру” процесінің көрініс табуымен сипатталады. Цифрландыру – аналогтық технологиялармен сипатталатын индустриялық дәуірден цифрлық технологиялар мен цифрлық бизнес инновацияларымен сипатталатын ақпараттық және инновациялық ғасырға өтуді түсіндіреді. Технологияның жылдам өзгеруімен цифрлық дәуірге цифрландыру трансформациясын бастан кешірді [5, 123 б.]. Технологиялық трансформациялану, яғни, деректерді сақтау мен тасымалдауды қамтитын цифрландыру көптеген салаларға әсер етеді. Әр салада интернетті қолданудың артуы және ақпараттық-коммуникациялық технологиялардағы инновациялар жаңалықтардан бастап саудаға дейін, байланыс түрлерінен ойын-сауыққа дейін барлық дерлік салаларға әсер етті. Қазіргі әлемде цифрлық медиа және әлеуметтік медиа сияқты коммуникациялық құралдар ұсынатын платформалар да жаңа мүмкіндіктермен қатар белгілі бір тәуекелдерді қамтиды [6, 145 б.].

Түркі тілдес мелекеттердегі цифрландыру бағдарламалары

Ақпараттық қоғамдағы ақпараттық кеңістік жұмысын реттеу және бақылау маңызды функциялар болып табылады. Мақаламызда БҰҰ және ТМҰ ақпараттық қоғам жағдайында ақпараттық қәуіпсіздікке және цифрландыру процесіне байланысты маңызды бағдарламалар мен құжаттарға тоқталдық.

2023 жылдың мамыр айында өткен БҰҰ-ның Бас Ассамблеясының 77-сессиясында “Біріккен Ұлттар Ұйымының халықаралық ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша жаңартылған тұжырымдамасы” қабылданды. БҰҰ-ның халықаралық ақпараттық қауіпсіздік туралы конвенциясы ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мен ақпаратты пайдалану саласындағы қауіпсіздік мәселелері бойынша мемлекеттердің қатынастарын реттейтін құжат. Бұл құжат конвенцияның мақсаттары, халықаралық ақпараттық кеңістіктегі қауіпсіздік және оларға әсер ететін факторлар, мемлекетаралық ақпараттық кеңістіктегі қақтығыстардың алдын алу және шешу, халықаралық ақпараттық қауіпсіздік саласында сенімді қамтамасыз ету және ынтымақтастықты дамыту, мемлекеттердің ақпарат пен коммуникациялық технологиялар саласындағы қауіпсіздіктің әлеуетін арттыруға жәрдемдесу және конвенцияны жүзеге асыру тетіктері жөнінде алты бөлімнен тұрады [7].

Түркі Мемлекеттері Ұйымына мүше мемлекеттерде ақпараттық кеңістікті бағдарлау, басқару, реттеу және бақылау жұмыстары заман талабына сәйкес бейімделіп, қажетті бағдарламалар мен тұжырымдамалар қабылданған. Мақаламызда Қазақстанмен қатар, Әзірбайжан, Қырғызстан, Өзбекстан және Түркия елдеріндегі ақпараттық қоғам жағдайын және цифрландыру деңгейіне тоқталдық.

Қазақстан Республикасында ақпараттық кеңістік қызметін реттеуше байланысты екі бағдарлама бар: Қазақстан Республикасының ақпараттық доктринасы (Қазақстан Президенті Қ.Тоқаевтың 2023 жылғы 20 наурыздағы № 145 қаулысы) және 2023-2029 жылдарға арналған цифрлық трансформация, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласын және киберқауіпсіздікті дамыту тұжырымдамасы (Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 269 қаулысы).

Қазақстан Республикасының ақпараттық доктринасы отандық ақпараттық саланың дамуын мақсаттайтын, ақпараттық кеңістіктің ашықтығы

мен бәсекеге қабілеттілігін реттейтін қағидаттары жүйесі болып табылады. Сонымен қатар, Ақпараттық доктрина халықтың мүддесіне сәйкес жүргізілетін мемлекет пен қоғамның одан әрі дамуына ықпал ететін идеялық-құндылық бағдарлардан тұрады. Қазақстан Республикасының ақпараттық доктринасы: отандық ақпараттық кеңістіктің ағымдағы жағдайын талдау, ақпараттық кеңістікті дамыту тәсілдері, ақпараттық саясатты жетілдіру, отандық ақпараттық контенттің бәсекеге қабілеттілігі мен сапасын арттыру, ақпараттық кеңістікті құндылықтық тұрғыдан толықтыру атты тақырыптарды қамтыған [8].

2023-2029 жылдарға арналған цифрлық трансформация, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласын және киберқауіпсіздікті дамыту тұжырымдамасы: тұжырымдаманың мақсатын, ағымдағы жағдайды, халықаралық тәжірибеге шолуды, цифрлық трансформацияның іске асырылуын, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар және киберқауіпсіздік салаларын дамыту жағдайын, дамудың негізгі қағидаттары мен тәсілдерін, нысаналы индикаторлар және күтілетін нәтижелерді (Қағидаттар, тәсілдер, цифрлық трансформация, деректерді басқару, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды дамыту, киберқауіпсіздік) қамтитын алты бөлімнен тұрады. Осы тұжырымдама аясында 2023 жылы Қазақстан Республикасының “электрондық үкіметінің” архитектурасын жаңғырту жоспарланып және цифрландыру мақсатында бірнеше салалар электрондық форматқа көшіріледі деп қарастырылды (мектепке дейінгі ұйымдарға бірыңғай цифрлық кезек; әскерге шақырудан босату немесе уақытша кейінге қалдыру рәсімін автоматтандыру; тұрғын үй алуға цифрлық кезек; онлайн режимінде еңбек шарттарын жасасу; мобильді қосымшада жеке тұлғалар үшін кедендік декларациялау және т.б.). Аталған шараларды жүзеге асырудың мақсаты азаматтар мен бизнестің қызметін оңтайландыруға, түрлі деңгейдегі құжаттармен жұмыс жасауда сатыларда қағаз құжаттармен уақыт үнемдеуге бағытталған [9].

Түркия Республикасында ақпараттық қоғам жағдайында ақпараттық кеңістік қызметінің мүмкіндігін тек ел аймағында емес, сонымен қатар халықаралық дәрежеде қызмет көрсетіп жатқан белсенді бағдарламалары да бар. Бұл бағдарламалар: “Türk Dünyası 2040 Vizyonu”, “Digital Türkiye” жол картасы, Түрік әлемінің цифрлық азаматтық жобасы (TUDVA) және Түркі әлемін цифрландыру және жастар ұйымы (TDDGT).

Ақпараттық қоғамда қоғамды өзгерістерге бейімдеу және оң нәтижеге қол жеткізу үшін стратегиялық жоспарлардың ролі өте маңызды. Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан және Түркия мүше болған Түркі Мемлекеттері Ұйымының “Türk Dünyası 2040 Vizyonu” (Түркі әлемі келешігі – 2040) стратегиясы, әлемде жүзеге асып жатқан жылдам өзгерістерді және олардың бізге әсерін тану мақсатындағы бағдарлама болып табылады [10]. Түркі елдерінің түрлі салаларда интеграциялануын қамтамасыз ететін маңызды стратегиялық бағдарлама 2021 қабылданып, бүгінде алғашқы нәтижелерін көрсете бастады [11]. Бұл құжат өңірлік деңгейдегі нақты қажеттіліктерге негізделген болатын және “Түркі әлемі келешігі – 2040” бағдарламасы арқылы Түркі Мемлекеттері Ұйымына мүше елдер қазіргі заманның қиындықтарын жеке және ұжымдық түрде шеше алатын мүмкіндіктерді қамтамасыз етеді.

Түркияның цифрландыру процесіне бағыт-бағдар беру үшін дайындалған Цифрлық Түркия - “Digital Türkiye” жол картасы 6 құрамдас бөлімнен тұрады: білім беру инфрақұрылымын дамыту және білікті жұмыс күшін дайындау, технология мен инновациялық әлеуетті дамыту, деректер коммуникациясының инфрақұрылымын нығайту, ұлттық технология жеткізушілерін қолдау, пайдаланушылардың цифрлық трансформациясын қолдау және корпоративтік басқаруды күшейту. “Цифрлық Түркия жол картасында” қысқа, орта және ұзақ мерзімді мақсаттарға жету үшін анықталған стратегияларлық басымдықтар қамтылған [12, 335 б.].

“Түркі әлемі келешігі – 2040” бағдарламасы аясында дайындалған

“Түрік әлемінің цифрлық азаматтық жобасы” (TUDVA) түрік әлемінің еріктілікке негізделген ең көп қатысқан әлеуметтік-мәдени жобасы болып табылады. Жобаның түпкі мақсаты – Исмаил Гаспиралының “Тілде, ойда, еңбекте бірлік” ұранының білім арқылы жүзеге асуына үлес қосуға бағытталған. Түрік әлемінің цифрлық азаматтығы жобасының (TUDVA) мақсаты - әртүрлі аймақтарда тұратын түркі әлемінің жастарын цифрлық платформада біріктіру арқылы цифрлық азаматтық сананы қалыптастыру, ортақ құндылықтарға негізделген әрекет ету қабілетін дамытуға үлес қосуды көздейді. Жоба аясындағы ішкі мақсаттар: мәдениеттің жалпы және негізгі құндылықтарын меңгеруге мүмкіндік беру, дағдыларды дамыту (топпен жұмыс, көшбасшылық, т.б.), Түркі әлеміне қатысты мәселелер туралы ойлауға ынталандыру, Түркі әлемі одағының құрылуы мен болашағы туралы талқылауларға қатысуын қамтамасыз ету шаралары негізгілері болып табылады [13]. Аталған жоба “Түркі әлемі келешігі – 2040” құжатымен үйлеседі және жобаның ынтымақтастық хаттамасына 2022 жылы Түрік Мемлекеттері Ұйымы тарапынан қолдау көрсетілген Эрзинджан Биналы Йылдырым университетінің ұйымдастырылуымен өткен Түркі Әлемі Симпозиумында қол қойылды. Түркі әлеміне ортақ негізде әрекет ету қабілетін дамытуға үлес қосу мақсатында “Түркі әлемінің цифрлық азаматтығы” жобасының жұмысы басталып, алғашқы нәтижелері көрініс таба бастады [13].

Түркия тарапынан жүргізіліп отырған халықаралық жобаның тағы бір түрі “Түркі әлемін цифрландыру және жастар ұйымы” (TDDGT). Бұл технология, ғылым, мәдениет және өнер салаларында жобалар жасайтын және “Жүректер бірлігі” қоры аясында жұмыс істейтін халықаралық жастар ұйымы. Түркі әлемін цифрландыру және жастар ұйымы ұсынылған жобаларға референттік ұйым болуды мақсат етеді және жастардың цифрлық әлем, технология, мәдениет пен өнер туралы хабардар болуы мен білімін арттырудағы жалғастыруды қолдайды [14].

Жоғарыда атап өткеніміздей, ТМҰ мүше елдердің, оның ішінде Қазақстан мен Түркия елдерінің ақпараттық қоғам жағдайында қабылдаған жобалары мен тұжырымдамалары белсенді қызметін жүргізіп жатса, басқа мүше үш елдің - Өзбекстан, Қырғызстан және Әзірбайжанда да цифрлық дамуға бағытталған жобалар қабылданып, жұмыстары оң нәтижелерін көрсетуде. Атап айтсақ: “Цифрлық Өзбекстан-2030” Стратегиясы [15], “Цифрлық Қырғызстан” Концепциясы [16], Әзірбайжанда “Digital. Azerbaijan” - “Цифрлық Әзірбайжан” жобасы [17].

Қорытынды

Ақпараттық қоғам атауымен белгілі болған біз өмір сүріп жатқан кезеңде “цифрландыру” процессі қоғам дамуының ең маңызды бағалау өлшемдерінің біріне айналды. Цифрлық техникалардың дамуының жаңа сатысында заман талабына сәйкес дамуды кездейтін мемлекеттер күн санап өзгерген заман ағымында қажетті шаралар қолданып, түрлі бағдарламалар қабылдап және оны жүзеге асыруға мүдделі. Жаһандық деңгейде көрініс тапқан бұл құбылысқа әлем қауымдастығының әрбір мүшесі өз елінің мүмкіндік әлеуетіне қарай әрекет етуде. Жоғарыда атап көрсеткеніміздей ақпараттық қоғамның мүмкіндіктері және ондағы шарттар барлық елдер үшін тең деңгейде емес, яғни дамыған елдер ақпараттық қоғамның мүмкіндіктерін мейлінше пайдалануға тырысса, кейбір елдер ақпараттық қоғамның алғашқы сатысында деп бағалауға болады.

Жаһандық деңгейде көрініс тапқан қоғам дамуының жаңа сатысы ақпараттық қоғам жағдайында Түркі тілдес мемлекеттер де қажетті бағдарламаларды қабылдап, қоғам дамуының жаңа сатысын мақсаттағандығын байқауға болады. Атап айтсақ, Түркі Мемлекеттері Ұйымына мүше бес мемлекеттің (Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан және Түркия) ақпараттық қоғам шартында ақпараттық кеңістік қызметтерінің мүмкіндіктерін қолдану және қоғамның түрлі салаларындағы цифрландыруға байланысты

бағдарламалар, доктриналар, тұжырымдамалар және жобалары бар және сәтті жүзеге асуда. Аталған елдердегі бұл жобалар тек ел ішіндегі цифрландыру процессі мүмкіндіктерін қамтып қана қоймай, бұл елдердің ақпараттық кеңістікте өзара интеграциялануына қатысты халықаралық стратегиялық бағдарламалар да қабылдады. Бұл жобалар төмендегідей: Қазақстанда – Қазақстан Республикасының ақпараттық доктринасы және 2023-2029 жылдарға арналған цифрлық трансформация, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласын және киберқауіпсіздікті дамыту тұжырымдамасы; Қырғызстанда – “Цифрлық Қырғызстан” Концепциясы, Әзірбайжанда – “Digital. Azerbaijan” - “Цифрлық Әзірбайжан” жобасы, Өзбекстанда – “Цифрлық Өзбекстан-2030” Стратегиясы, Түркияда – “Türk Dünyası 2040 Vizyonu”, “Digital Türkiye” жол картасы, “Түрік әлемінің цифрлық азаматтық жобасы” (TUDVA) және “Түркі әлемін цифрландыру және жастар ұйымы” (TDDGT). Түркі Мемлекеттері Ұйымы қолдауымен қабылданған бұл халықаралық жобалардың мақсаты – Исмаил Гаспиралының “Тілде, ойда, еңбекте бірлік” ұранының жүзеге асуына үлес қосуға бағытталған деп айта аламыз.

Қаржыландыру

Мақала BR21882209 «Қазақстандағы бұқаралық санаға ақпараттық-идеологиялық ықпалдар: тәуекелдер мен мүмкіндіктер» атты ғылыми зерттеулер ауқымында орындалды.

Әдебиеттер тізімі

1 Сухов Е.И. Информационное общество как новое общество // *Теория и практика общественного развития*. – 2011. – № 7. – С. 101-102.

2 Çakir M. Bilgi Toplumu Tartışmaları. – İstanbul, Baskı, Pales Yayınları, 2018. – 1. – S. 9-10, 96.

3 Değirmen G.C., Vural B. A., Özbükerci İ. Bilgi Toplumu Ve Dijital Uçurum Unsurlarının Ülkelerini Gayri Safi Milli Hasıla'sına Göre Yorumlanması: Bir Durum Saptaması // *Inönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*. – 2016. – Cilt 1. – Sayı 2. – S. 106.

4 Akyazi E. Bilgi Toplumunda Dijital Bölünme // *Marmara İletişim Dergisi*. – 2014. – №12. – S. 26.

5 Selahaddin Sami Üzmez, Tuba Büyükbeşe. Dijitalleşme Sürecinde Bilgi Yönetiminin

İşletmelerin Teknoloji Uyumuna Etkileri // *BEYDER*. – 2021. – № 16:2. – S. 123.

6 Özbey B. Dijitalleşme, Sosyal Medya Ve Risk Toplumunu // *İmgelem*. – 2022. – №6 (10). – S. 145.

7 Біріккен Ұлттар Ұйымының халықаралық ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша жаңартылған тұжырымдамасы // [Электронды ресурс] URL: <https://digitallibrary.un.org> (Қаралған күні: 15.02.2024)

8 Қазақстан Республикасының ақпараттық доктринасы. Қазақстан Президенті Қ.Тоқаевтың 2023 жылғы 20 наурыздағы № 145 қаулысы.

9 2023-2029 жылдарға арналған цифрлық трансформация, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласын және киберқауіпсіздікті дамыту тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 269 қаулысы.

10 Түркі елдері экономикалық саясатты зерттеу орталықтары арасында ынтымақтастық орнатуға келісті // [Электронды ресурс] URL: <https://turanews.kz/kk/news/turki-elderi-ekonomikalyq-saiasatty-zertteu-ortalyqtary-arasynda-yntymaqtastyq-ornatuga-kelisti/> (Қаралған күні: 20.02.2024)

11 Түркі Әлемі – 2040 стратегиясы бойынша сарапшылар жиыны өтті // [Электронды ресурс] URL: <https://yassy-tur.kz/?p=43707> (Қаралған күні: 20.02.2024)

12 Saçak R., Gür Ş., Eren T. Türkiye'nin Dijital Dönüşüm Yol Haritasında Yer Alan Stratejilerin Topsis Yöntemi İle Sıralanması // *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*. – 2020. – Cilt 21. – Sayı 2. – S. 335.

13 Türk Dünyası Dijital Vatandaşlık projesi (TUDVA) // [Электронды ресурс] URL: <https://www.tudva.org> (Қаралған күні: 20.02.2024)

14 Türk Dünyası Dijitalleşme ve Gençlik Teşkilatı (TDDGT) // [Электронды ресурс] URL: <https://turkdunyasidgt.com> (Қаралған күні: 21.02.2024)

15 Указ Президента Республики Узбекистан об утверждении стратегии «Цифровой Узбекистан-2030» и мерах по ее эффективной реализации // [Электронды ресурс] URL: <https://lex.uz/docs/5031048> (Қаралған күні: 22.02.2024)

16 Концепция цифровой трансформации «Цифровой Кыргызстан» // [Электронды ресурс] URL: https://www.itu.int/en/ITU-D/Regional-Presence/CIS/Documents/Events/2019/10_Bishkek/Presentations/ITU%20RDF%20CIS%20-%20Maskat%20Dzhylyshbaev.pdf (Қаралған күні: 22.02.2024)

17 Digital Azerbaijan // [Электронды ресурс] URL: <https://www.digital.gov.az/digitalazerbaijan/en> (Қаралған күні: 22.02.2024)

Transliteration

1 Suhov E.I. Informacionnoe obshhestvo kak novoe obshhestvo [Information society as a new society] // *Teorija i praktika obshhestvennogo razvitiya*. – 2011. – № 7. – S. 101-102. (in Russ)

2 Çakir M. Bilgi Toplumu Tartışmaları [Infor-

mation Society Discussions]. – İstanbul, Baskı, Pales Yayınları, 2018. – 1. – S. 9-10, 96. (in Turkish)

3 Değirmen G.C., Vural B. A., Özbükerci İ. Bilgi Toplumu Ve Dijital Uçurum Unsurlarının Ülkelerin Gayri Safi Milli Hasıla'sına Göre Yorumlanması: Bir Durum Saptaması [Interpretation of Information Society and Digital Divide Elements According to the Gross National Product of Countries: A Situation Assessment] // *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*. – 2016. – Cilt 1. – Sayı 2. – S. 106. (in Turkish)

4 Akyazi E. Bilgi Toplumunda Dijital Bölünme [Digital Divide in the Information Society] // *Marmara İletişim Dergisi*. – 2014. – №12. – S. 26 (in Turkish)

5 Selahaddin Sami Üzmez, Tuba Büyükbüşe. Dijitalleşme Sürecinde Bilgi Yönetiminin İşletmelerin Teknoloji Uyumuna Etkileri [The Effects of Information Management on the Technology Adaptation of Businesses in the Digitalization Process] // *BEYDER*. – 2021. – № 16:2. – S. 123. (in Turkish)

6 Özbey B. Dijitalleşme, Sosyal Medya Ve Risk Toplumu [Digitalization, Social Media and Risk Society] // *İmgelem*. – 2022. – №6 (10). – S. 145. (in Turkish)

7 Birikken Ulttar Ujymynyn halyqaralyq aqparattyq qauipsizdiktı qamtamasyz etu bojnynsha zhanartylgan tuzhyrymdamasy [An updated United Nations framework for international information security] // [Jelektrondy resurs] URL: <https://digitallibrary.un.org> (Qaralghan kuni: 15.02.2024) (in Kaz)

8 Qazaqstan Respublikasynyn aqparattyq doktrinası. Qazaqstan Prezidenti Q.Toqaevtyń 2023 zhylygy 20 nauryzdagy № 145 qaulysy [8 Information doctrine of the Republic of Kazakhstan. Resolution No. 145 of the President of Kazakhstan K. Tokayev dated March 20, 2023] (in Kaz)

9 2023-2029 zhyldarga arналған cıfrlyq transformaciya, aqparattyq-kommunikacijalyq tehnologijalar salасыn zhanе kiberqauipsizdiktı damytu tuzhyrymdamasy. Qazaqstan Respublikasy Ukimetinin 2023 zhylygy 28 nauryzdagy № 269 qaulysy [9 Concept of digital transformation, development of the field of information and communication technologies and cyber security for 2023-2029. Resolution No. 269 of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 28, 2023] (in Kaz)

10 Turki elderi jekonomikalyq sajasatty zertteu ortalyqtary arasynda yntymaqtastyq ornatura kelisti [10 Turkic countries agreed to establish cooperation between economic policy research centers] // [Jelektrondy resurs] URL: <https://turanews.kz/kk/news/turki-elderi-ekonomikalyq-saiasatty-zertteu-ortalyqtary-arasynda-yntymaqtastyq-ornatuga-kelisti/> (Қаралған күні: 20.02.2024) (in Kaz)

11 Turki Alemi – 2040 strategijasy bojnynsha sarapshylar zhiyny otti [A meeting of experts on the Turkic World - 2040 strategy was held] // [Jelektrondy resurs] URL: <https://yassy-tur.kz/?p=43707> (Qaralghan kuni: 20.02.2024) (in Kaz)

12 Saçak R., Gür Ş., Eren T. Türkiye'nin Dijital Dönüşüm Yol Haritasında Yer Alan Stratejilerin Topsis Yöntemi ile Sıralanması [Ranking of the Strategies in Turkey's Digital Transformation Road Map Using the Topsis Method] // *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*. – 2020. – Cilt 21. – Sayı 2. – S. 335. (in Turkish)

13 Türk Dünyası Dijital Vatandaşlık projesi (TUDVA) [Turkish World Digital Citizenship project] // [Jelekrondy resurs] URL: <https://www.tudva.org> (Qaralğan kuni: 20.02.2024) (in Turkish)

14 Türk Dünyası Dijitalleşme ve Gençlik Teşkilatı (TDDGT) [Turkish World Digitalization and Youth Organization] // [Jelekrondy resurs] URL: <https://turkdunyasidgt.com> (Qaralğan kuni: 21.02.2024) (in Turkish)

15 Ukaz Prezidenta Respubliki Uzbekistan ob utverzhdenii strategii «Cifrovoy Uzbekistan-2030» i merah po ee jeffektivnoj realizacii [Decree of the

President of the Republic of Uzbekistan on Approval of the Strategy "Digital Uzbekistan-2030" and Measures for its Effective Implementation] // [Jelekrondy resurs] URL: https://www.researchgate.net/publication/348641832_Strategia_Cifrovoy_Uzbekistan-2030_predposylki_dla_prinatia_osnovnye_polozenia_mehanizmy_i_perspektivy_realizacii (Qaralğan kuni: 22.02.2024) (in Russ)

16 Concept of digital transformation "Digital Kyrgyzstan" [16 Concept of digital transformation "Digital Kyrgyzstan"] // [Jelekrondy resurs] URL: https://www.itu.int/en/ITU-D/Regional-Presence/CIS/Documents/Events/2019/10_Bishkek/Presentations/ITU%20RDF%20CIS%20-%20Maskat%20Dzhylshbaev.pdf (Qaralğan kuni: 22.02.2024) (in Russ)

17 Digital Azerbaijan // [Jelekrondy resurs] URL: <https://www.digital.gov.az/digitalazerbaijan/en> (Qaralğan kuni: 22.02.2024)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

- Мейрамкул Ибадуллаевна Исаева* ғылыми қызметкер, PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, miraisa777@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3207-2706
- Назгул Ақылбековна Исабаева* доцент, Ерзинджан Биналы Йылдырым Университеті, Ерзинжан, Түркия, nazgul.isabayeva@erzincan.edu.tr
- Салтанат Мусахановна Шимаева* оқытушы, Сәтбаев Университеті, Алматы, Қазақстан, s.shimayeva@satbayev.university, ORCID ID: 0009-0003-3980-2566
- Дина Далабаевна Ешпанова* жетекші ғылыми қызметкер, доцент, философия ғылымдарының кандидаты, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, d.yehpanova@inbox.ru
- Мейрамкул Ибадуллаевна Исаева* научный сотрудник, PhD, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, miraisa777@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3207-2706
- Назгул Ақылбековна Исабаева* доцент, Ерзинджанский Университет им. Биналы Йылдырым, Ерзинжан, Турция, nazgul.isabayeva@erzincan.edu.tr
- Салтанат Мусахановна Шимаева* преподаватель, Satbayev University, Алматы, Казахстан, s.shimayeva@satbayev.university, ORCID ID: 0009-0003-3980-2566
- Дина Далабаевна Ешпанова* ведущий научный сотрудник, доцент, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, d.yehpanova@inbox.ru
- Meiramkul Issayeva* Researcher, PhD, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, miraisa777@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3207-27066
- Nazgul Isabayeva* Associate Professor, Erzincan Binalı Yıldırım University, Erzincan, Turkey, nazgul.isabayeva@erzincan.edu.tr
- Saltanat Shimayeva* Teacher, Satbayev University, Almaty, Kazakhstan, s.shimayeva@satbayev.university, ORCID ID: 0009-0003-3980-2561
- Dina Yeshpanova* Leading Researcher, Associate Professor, Candidate Philosophical Sciences, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, d.yehpanova@inbox.ru

TRANSLATION AND THE FORMATION OF KAZAKHSTAN IDENTITY: THE ROLE OF LANGUAGE AND CULTURE

¹ Zh.G. Burkitbayev, ² Zh.M. Burkitbayeva

ABSTRACT

The interaction and mutual influence of language and culture is a field of intensive research, as a result of which, along with a number of new disciplines and concepts, the concept of a linguistic and ethnic barrier has emerged, which appears as a discrepancy in linguistic terms and in terms of cultural differences. The intercultural approach allows and forces a new look written translation and translation activities. It is well known that the peculiarities of the culture and social life of a people are reflected in their language and in the totality of the background knowledge of a native speaker. Therefore, translation is not a simple comparison of two different language systems, but also the contact of two different cultures. Culture arises and operates in a specific niche and consists of local and common components. It is obvious that it is precisely due to local components that nationally specific differences in the linguistic picture of the world are formed, leading to intercultural misunderstanding. However, Kazakhstan's experience in building a multicultural society allows us to confidently speak about the possibility of local cultural development, in which the culture of each nation harmoniously interacts with other cultures. Of course, translation plays a special role in this, facilitating the exchange of oral and shift information, cultural code between representatives of different ethnic groups, forming a bridge between different cultures.

Key words: National Identity, Translation Studies, Culture, Language, Cultural Code, Ethnocultural Development.

¹National Center of Science and Technology Evaluation, Almaty, Kazakhstan

²Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

Author-correspondent:
Zh.G. Burkitbayev,
zh.burkitbayev@mail.ru

Reference to this article:
Burkitbayev Zh.G.,
Burkitbayeva Zh.M.
Dialogue of Culture as a
Multidimensional Problem
Translation and the formation
of Kazakhstan identity:
the role of language and
culture // Adam Alemi. –
2024. – No.1 (99).
– P. 82-90.

Аударма ісі және қазақстандық бірегейлікті қалыптастыру: тіл мен мәдениеттің рөлі

Аңдатпа. Тіл мен мәдениеттің өзара әрекеттесуі мен өзара әсері қарқынды зерттеу саласы болып табылады, нәтижесінде бірқатар жаңа пәндер мен тұжырымдамалармен қатар лингвистикалық терминдер мен мәдени айырмашылықтар тұрғысынан сәйкессіздік ретінде көрінетін тілдік және этникалық тосқауыл ұғымы пайда болды. Мәдениетаралық тәсіл жазбаша аударма мен аударма қызметіне жаңа көзқараспен қарауға мүмкіндік береді. Халықтың мәдениеті мен әлеуметтік өмірінің ерекшеліктері оның тілінде және ана тілін білудің барлық жиынтығында көрінетіні белгілі. Сонымен, аударма екі түрлі тілдік жүйені салыстыру ғана емес, сонымен қатар екі түрлі мәдениеттің байланысы. Мәдениет белгілі бір тауашада пайда болады және жұмыс істейді және жергілікті және жалпы компоненттерден тұрады. Әлбетте, жергілікті компоненттердің арқасында әлемнің тілдік көрінісіндегі ұлттық ерекшеліктер қалыптасады, бұл мәдениетаралық түсінбеушілікке әкеледі. Алайда, Қазақстанның көпмәдениетті қоғам құрудағы тәжірибесі бізге әр ұлттың мәдениеті басқа мәдениеттермен үйлесімді өзара іс-қимыл жасайтын жергілікті мәдени даму мүмкіндігі туралы сенімді түрде айтуға мүмкіндік береді. Әрине, аударма бұл жерде ерекше рөл атқарады, ауызша және жазбаша ақпарат алмасуға, әртүрлі этникалық топтардың өкілдері арасындағы мәдени кодқа ықпал етеді, әртүрлі мәдениеттер арасындағы көпшілікті қалыптастырады.

Түйін сөздер: ұлттық бірегейлік, аударматану, мәдениет, тіл, мәдени код, этномәдени даму.

Переводческое дело и формирование казахстанской идентичности: роль языка и культуры

Аннотация. Взаимодействие и взаимовлияние языка и культуры является областью интенсивных исследований, в результате которых, наряду с рядом новых дисциплин и концепций, появилось понятие языкового и этнического барьера, который предстает как несоответствие в лингвистических терминах и с точки зрения культурных различий. Межкультурный подход позволяет по-новому взглянуть на письменный перевод и переводческую деятельность. Хорошо известно, что особенности культуры и социальной жизни народа отражаются в его языке и во всей совокупности фоновых знаний носителя языка. Таким образом, перевод - это не просто сравнение двух разных языковых систем, но и контакт двух разных культур. Культура возникает и функционирует в определенной нише и состоит из локальных и общих компонентов. Очевидно, что именно благодаря локальным компонентам формируются национально специфические различия в языковой картине мира, приводящие к межкультурному непониманию. Однако опыт Казахстана в построении мультикультурного общества позволяет нам уверенно говорить о возможности местного культурного развития, при котором культура каждой нации гармонично взаимодействует с другими культурами. Конечно, перевод играет в этом особую роль, способствуя обмену устной и письменной информацией, культурным кодом между представителями разных этнических групп, формируя мост между разными культурами.

Ключевые слова: национальная идентичность, переводоведение, культура, язык, культурный код, этнокультурное развитие.

Introduction

Translation is the main indicator of the process of intercultural exchange and has been a kind of spiritual interaction of a person since ancient times, plays an important role in the cultural history of individual peoples and in the history of world culture. In modern society, "polyglots" have appeared - people who, despite the differences in languages from each other, are capable of mutual understanding and communication with different languages and groups [1, p. 117].

Translation studies is an independent field of science, in which its theoretical basis, conceptual apparatus and terminological system have developed. The development of translation in Kazakhstan is connected with the traditions of translating works by various authors into the Kazakh language in order to acquaint Kazakhstani with the best examples of world culture [2, p. 79].

This is how Abai first translated works of Russian classical literature - an excerpt from the novel "Eugene Onegin" - "Onegin's letter to Tatiana", personal works by M. Y. Lermontov, legendary fables by I. A. Krylov. The translation of works by Shakespeare, D. Byron, I. Goethe, Guy de Maupassant, E. Hemingway, D. London, M. Twain into Kazakh introduced the history and culture

of European countries, enriched Kazakh literature in the future, contributing to the exchange of educational ideas.

Since the middle of the XX century, the theoretical science of translation studies began to form as a separate branch. Kazakh translation studies by the middle of the 20th century, often combined with literary studies, reflected the ideology of that time, which implemented translation by special order. A special role in this period was played by famous Kazakh writers and educators: A. Baitursynov, M. Seralin, J. Aimauytov, M. Auezov, M. Karataev, A. A. Satybaldiev, S. Talzhanov [3, p. 69].

The works of many scientists published in the 90s of the XX century consider the linguistic aspect of translation. In the emergence of these patterns, the relationship between the concepts of "language and culture", which are the main phenomenon of intercultural participation, is clearly indicated.

Methodology

The application of research methods in the study is due to the specifics of the studied material and the tasks associated with its study. The work uses general scientific methods of generalization, analysis and interpretation of the obtained data, comparison and description of data aimed at their systematization and classification.

Main part

The associative method is used in the work as an effective psycholinguistic method. It allows you to express the verbal form of knowledge associated with linguistic trends that characterize the modern formation and development of the Kazakh identity.

Analytical methods were used in the work on information obtained in the process of data systematization, as well as a method of computer data processing, which allowed structuring the data obtained.

Semantic analysis as a differential method contributed to the construction of a model of individual and group consciousness characteristic of modern society in Kazakhstan. The linguistic peculiarities of an ethnic character in the consciousness of a person of both conscious and unconscious character allowed us to define a system of concepts showing linguistic trends.

The method of grouping various semantic objects used in the work allows us to define integral concepts that unite each other and link the various methods used by the authors to analyze the issues considered in the study.

Nowadays, in the context of globalization and integration, due to the expansion of international relations and the exchange of information, the trend of translation from one language to another is a big problem in the eyes of scientists. Modern translation studies are implemented in the context of intercultural participation and are developing within the framework of a new anthropogenic paradigm. In translation, language and culture, language and thinking, and the linguistic picture of the world in the text are intertwined. With the development of communication infrastructure and a huge amount of information, translation acquires a new social status [4]. Modern trends in translation studies in Kazakhstan are conditioned by applied tasks and socio-cultural realities of the information age. New trends in Kazakhstan-wide translation studies are reflected in the following diagram (Fig. 1):

The translation process is a process of intercultural interaction between representatives of different cultures. Therefore, in most

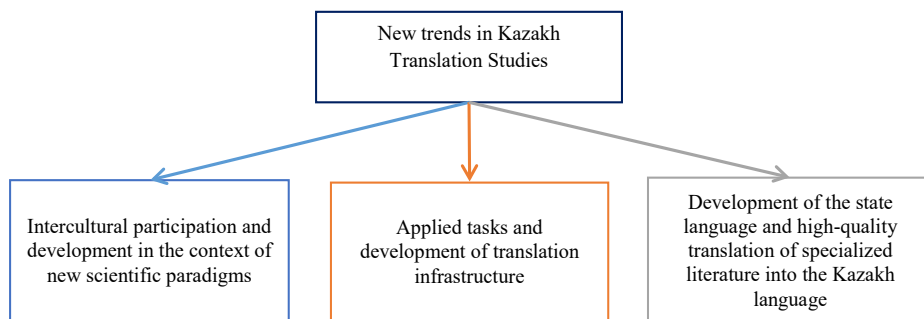

Figure 1 - Modern trends in Kazakh translation studies Note: compiled by the authors.

cases, the ethno-cultural component makes up a large part of the translation business, since it is associated with the cultural and ethnic identity of the translator. Therefore, there is a need to identify common translation mechanisms that can unite different cultures, bring the reader or listener closer to a close intercultural dialogue, and expand the boundaries associated with objective translation and subjective intercultural participation of the translator [5, p. 440].

The relationship between intercultural participation and translation is shown in the figure of participation (Fig. 2):

The problem of cultural identification of a person is becoming an urgent problem and requires a new conceptual framework for its solution, since the dramatically changed context of its consideration changes, and quite radically, the meaning of the text. Sociocultural reality does not obey the conceptual apparatus that has traditionally been used for its analysis. Today we are interested in how, how the globalizing socio-cultural space affects the processes of cultural identification of a person, introducing into it new characteristics, features caused by new conditions the search for cultural identity.

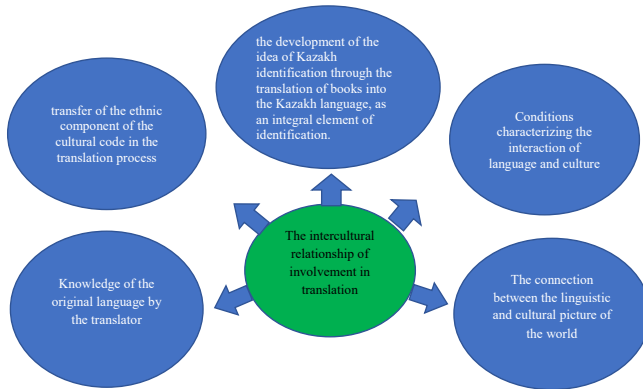

Figure 2 - The ratio of the necessary factors for the harmonious development of translation and culture. Note: compiled by the authors

Modern cutting-edge technologies entangle the world with a network of communications and telecommunications, and the most obvious expression of this is the worldwide computer network

The Internet. Societies are becoming more closely connected by a developed network of economic, financial, political, strategic, and cultural interconnections. New forms of economic, political, and cultural organizations of a supranational nature are emerging that are not associated with any particular state or country, whose connection with ethnoculture remains purely symbolic. The scale of their actions goes far beyond the borders of one State. New social fuppas are emerging, whose lives are already completely disconnected from a specific place. These are not only diplomats, but today businessmen, managers, financiers, professional athletes, artists, and scientists have been added to them. We observe how global changes determine the progressive uniformization of the world. The inherent regularity of social phenomena does not neither the patterns of the «spirit» of individual thinking and planning are identical, nor the patterns of what we call «nature», even if functionally all these different dimensions of reality are inextricably linked to each other.

In niformization, or homogenization as a process of erasing differences, as an increase similarities in the forms of economic and political organizations, consumer patterns, customs and mores, artistic styles, value systems, ideas and ideologies to a great extent cover the spheres of material culture, consumer market, fashion, lifestyle. The psychological reflection of all these phenomena in

the group consciousness has an ambivalent character. People are increasingly beginning to think in terms of common destiny, common threats and hopes. The concept of «We» is expanding beyond the boundaries of the community and.

A regional identity appears in the national state, and the germs of true global solidarity begin to form. On the other hand, local identity and ethnic identity are strengthening. The dialogue between these identities will become an important factor that will influence the image of the society of the future. At the same time, in the course of development, individuals are accustomed from an early age to differentiated and stable regulation of behavior. It acquires the character of automatism in them, becomes self-compulsion, which acts as something irresistible, even if it is realized.

All this has led to the fact that in the last two decades the discussion of peoples and states about their national identity has become more relevant. Globalization has formed three distinctive, self-sufficient types of modern civilization: these are Anglo-American or Western, Eastern and Eurasian, in the bosom of which the formation of a modern personality takes place in a continuous process of identification. The Western type is based on the principles of rationalism and pragmatism, orients the individual to personal success. The Oriental type, based on the example of China, is based on the preservation of religious dogmas [6].

The Eurasian type, characterized by a tendency to irrational forms of behavior.

The problem is that any identity in the frame of reference of a modern society,

which is defined as a postmodern society, is difficult or impossible, as is a genuine cultural identity, because ideas and essences true being is not correlated with reality. The problem of an individual's authentic identity, first of all, is reflected in the authenticity (conformity to the truth) of human existence, exposed in «borderline situations» when it is deployed in communicative spaces. Identity as a result of an individual's own choice may turn out to be genuine and inauthentic, which depends on approval or censure from the inner circle,

Today we observe a gap between the tasks of social functioning and the full-fledged (genuine) development of the individual, the network of actions of the individual becomes complex and branched, and the tension required for «correct» behavior in it is more significant, the individual needs to strengthen not only conscious self-control, but also the apparatus of this self-control, which should work automatically.

The leadership of the simulacrum society is becoming more and more perfect. Traditional ideals and values of sociocultural existence cannot be identified, culture becomes transculture, politics becomes transpolitics, economics becomes transeconomics.

In the post-Soviet period of Kazakhstan, various socio-political transformations can be observed. As a result of the disappearance of Soviet ideology, there was a vacuum in all spheres of social reality. There is an identity crisis. The image of the country with which people identified themselves has lost its clear outlines not only in terms of territorial boundaries, but also ideas about unifying meanings, values, power structures and social relations. In this regard, the problem of formation of the Kazakh identity is of particular importance, which remains relevant for multinational Kazakhstan to this day. Of course, the formation of a national identity without the existence of a unifying language is not possible, therefore, the language is the basis for active coexistence and cooperation in a multi-ethnic Kazakhstan, such a language at the present stage of Kazakhstan's development is the Kazakh language. Knowledge of the Kazakh language allows other nations to get acquainted with the rich centuries-old culture of the Kazakh people. Language is a powerful translator of culture [7].

Historically, it is through the medium

of language that various ethnic groups of Kazakhstan maintain and develop cultural ties, and this allows everyone to feel their place in the formation of Kazakh identity and thereby realize the dynamic integrity of the dialectical development of Kazakh society in the general context of the world space. It is impossible to ignore the role of language in the education and maintenance of tolerant consciousness in modern multicultural and multi-confessional Kazakhstan. Thus, language is the most important part the spiritual culture of all ethnic groups living in Kazakhstan, contributing to a positive and deep exchange of cultural information, allowing every citizen of Kazakhstan to get acquainted with the culture of all ethnic groups.

In addition to these authors, there are many more approaches to defining the concept of an ethnos and its essence, however, we will take the following definition as a «working» one: «An ethnos is a specific natural social and anthropological community of people that arose and develops on the basis of the unity of natural and landscape conditions, consanguinity, language, features of appearance, common culture and religion. An ethnos is characterized by the presence of a stable self-awareness and self-designation (ethnonym), which is transformed in the languages of other peoples, and self-awareness develops through the antithesis of «we are them». Next, let's turn to the concept of ethnic identity. In modern science, this category denotes the presence of a certain set of characteristics that functionally distinguish ethnic groups with a certain set of traits from each other. Different researchers put forward as such characteristics: the territory of residence and settlement, historical roots and anthropological signs, cultural characteristics, religion and language, but one thing remains the main and unchanged in all theories – one's own awareness of ethnicity. Thus, Max Weber also defined an ethnic group as a community whose members have faith in the community of their origin due to external physical similarity. Ethnic self-identification and self-awareness serve as the basis for the formation of an integral culture of an ethnic group, its values and norms. The complexity of the development of ethnos and ethnic identity determines the importance of continuity of patterns of self-determination and identity, which develops in such systems

as traditions, customs and language [8].

The driving forces of globalization are not so much the political ambitions and claims of individual states to establish hegemony, as transnational corporations and banks, a unified worldwide system of electronic communications and information, modern transport networks, mass art, and large-scale migration of the population. Globalization is being pushed by the presence of a number of global problems, primarily related to weapons of mass destruction, environmental and demographic situations that require joint efforts in the name of saving humanity as such.

Projects of cultural and ideological support for human unity through the development of a system of universal human values, absolute ideals and moral principles become a natural reaction to objective trends in world development.

According to the English political scientist, «cultural cosmopolitanism» highlights the potential of the variability of individual identity – the amazing ability of people to create new identities using materials from different cultural sources. The problem of national identity in society in the context of globalization a crucial role in ensuring the sustainable development of the state. In conditions of fundamental uncertainty in the process of forming national identity, the likelihood of a crisis within society increases. One of the factors in the formation of national identity is an inherently established society, with such development, the formation of a state resistant to external challenges takes place.

Preserving identity in the context of globalization, this is an important problem of a constantly integrated world. The concept of identity develops when:

- Expanding the horizon of national consciousness.

- Changing a number of its characteristics, while maintaining the core of traditional values characteristic of a particular nation.

To date, these two directions are clearly defined in the Republic of Kazakhstan. National identity presupposes that a person belongs to a certain nation, country, or cultural space. National identity does not arise with a person by birth. She is one of the the emergence of perception of language, history, culture. Globalization is a global process today. In the period of globalization

There is a question of preserving Kazakhstan's national and state identity. This means that all the conditions of the period of globalization should not occur chaotically, but should be part of a well-thought-out development strategy. This is the only way we can preserve our identity in the era of globalization.

In recent years, the term «identity» has been widely used again after several decades of relative indifference to it.

It can be used both in social sciences and in journalism and political vocabulary. He replaced the previously popular words «self-awareness», «self-determination» in relation to a person, group, ethnic group, etc. However, at times its meanings vary in theoretical contexts. It's difficult

This is a comparison and generalization of research results obtained in sociology, anthropology and psychology. At the same time, mutual links representatives of various sciences suggest that, for all its ambiguity, the concept has a meaningful core, which is preserved it is used for any use. In this regard, with epistemological From my point of view, it seems important to get an answer to at least the following questions:

- what aspects of the content of the concept remain relatively constant when varying its use;

- what can explain the differences in its meanings;

- in what theoretical context – in the current state of social scientific knowledge – is its use the most heuristic. In the context of globalization and information society, the problem of identity crisis is one of the urgent problems [9].

The development of identity is impossible without a single language, unifying culture and citizenship. To understand the process of development of Kazakh identification, let's consider this aspect. Citizenship is a modern form of expression of the social (in the context of this article, national) identity of a person and his social nature. Every person's life, from the moment of birth to death, takes place in society, in various social groups, ranging from family to international communities. Due to this, various social identities are formed in a person, thereby expressing and deepening his social nature. The special significance of national identity lies in the fact that the laws states leave their mark on all aspects of individuals' lives.

These aspects include marriage, sexuality, family structure, property, career, formal and informal relationships of individuals and social groups. The social nature of a person is expressed through the impact of social systems of society on a person and the reverse impact of a person on these systems. Among them, it is of particular importance for modern man has a political system and its core is the state. People identify with others and are identified by others with themselves as citizens of the same state. This identification expresses the national identity of individuals with the State and the State with its citizens.

Being a citizen does not just mean being in a formal relationship with the state in the form of having a passport, paying taxes, obeying laws, and having certain rights and responsibilities. It is much more important for a citizen to be a member of civil society, which means his daily involvement in the common life of the political community. It is about participating in elections, expressing one's own opinion on various aspects of state and public life. A citizen, as a person with an active position, expresses pride or indignation at what the state has done on behalf of its citizens[10].

Citizens' self-respect is often inseparable from their respect for their country, as well as from respect for their country by other nations. Active participation of citizens in the public and political life of their

The state is the most important condition for the constant reassertion of their national identity.

The citizenship of every modern state is internally inclusive, inclusive for its citizens. This means that the State includes in its citizenship all people living in it, regardless of their ethnic, cultural, racial, religious or other affiliation.

As in most countries of the modern world, Kazakhstan's citizenship is inclusive. Since gaining its independence, the Republic of Kazakhstan has been in determining her citizenship, she was guided by the so-called zero formula.

According to it, any person who lived in the Republic of Kazakhstan at the time of independence of the Republic is considered a citizen of the Republic of Kazakhstan. Moreover, the ethnic, cultural and other affiliation of a person does not matter for the citizenship of Kazakhstan.

The inclusive nature of citizenship creates legal prerequisites for a civil model of nation-building in Kazakhstan, the result of which should be a united Kazakh nation. Civic identity as a way of forming a nation based on citizenship, regardless of the ethnicity, race or other affiliation of its members, is accepted all over the world today. Kazakhstan, as a modern-type state, actively involved in globalization processes involving broad ties with state and non-state actors in international relations, also builds its national identity on the basis of citizenship. The Constitution of the Republic of Kazakhstan, proclaiming Kazakhstan a democratic, secular, legal, social state, defines citizenship as the basis of its relationship with the population living on its territory, with each a separate representative of it.

A nation formed on the basis of civic identity includes all citizens of the State, regardless of their ethnic, religious, racial or other affiliation. Citizenship equalizes all residents living in the territory of the State, taking their cultural, ethnic and other social differences into the background. As citizens of their state, all its inhabitants constitute a socio-political unity, an integral community, which has been called a civic nation in literature.

Thus, the nation of Kazakhstan, formed on the basis of the Kazakh identity, which can be attributed to the civil type of identity, is a civil nation. It is formed on the basis of the Kazakh identity, so it can be defined as a Kazakh nation. Thus, citizenship, as well as language, is an important factor in the formation of Kazakh identity at the present stage of Kazakhstan's development.

In the context of globalization, as never before for our society, it is necessary to preserve civil identification, which will allow us to move confidently into the future, these principles have existed in Kazakh society for quite a long time and are rooted in the past, this unity and solidarity, especially distinguishing Kazakhstan in the international arena. Currently, in addition to the stereotypes of man-made civilization, new ideological guidelines and ideals are being sought. These guidelines should become the spiritual foundation for the prosperity and progress of all mankind in the 21st century. Each state can keep up with civilization in different ways, in accordance with its national values. Our national traditions,

language and music, literature, rituals, in short, the national spirit must remain in us forever. The wisdom of Abai, the wisdom of Auezov, the songs of Zhambyl and kuis of Kurmangazy, the sound of ancestors from the depths of centuries are a common part of our spiritual culture, uniting us together.

The unifying factor is increasingly becoming art, which plays a huge role in shaping the cultural basis of Kazakhstan's identity. Theaters have mastered all the mechanisms that allow them to find their way to their audience. New innovative projects, fresh ideas and a new wave of young actors and directors have brought their own perspective to art. The absence of borders in art is evidenced by creative teams that have begun to visit the international art scene more often. The original cultural heritage accumulated over the history of Kazakhstan's development, integrated by various cultures developing within the framework of the Kazakh culture, fascinates the world community.

Of course, language is an important unifying factor for the development of Kazakh identity. The formation of Kazakh identity in a multicultural society takes place in the development of the Kazakh language, which will become the fundamental language uniting representatives of various ethnic groups, will allow overcoming stereotypes and prejudices in the process of perception and understanding of each other. It is the Kazakh language that is an important factor in the formation of a positive civic identity.

Conclusion

An important factor in the formation of Kazakh identity is the importance of preserving the linguistic and at the same time cultural component of each ethnic group, which fully corresponds to the interests of ethnic groups. Kazakhstan is a multinational country, and the Kazakh identity cannot be formed under the dominance of any one ethnic group. Therefore, it is important that the unity of the all-Kazakh nation takes place on the basis of civil culture, integrating not only the cultural basis of one ethnic group, but also elements of ethnic cultures of all ethnic groups living in Kazakhstan, this is an important component of the future development of Kazakhstan. The authors believe that the language factor has an important influence on the formation of identity. De-

pending on the language in which educational processes take place, the predominant formation of one or another type of identity takes place. The Kazakh language as a means of interethnic communication today implies the dissemination and affirmation in the minds of Kazakhstanis of ideas about the Kazakh language as a state-forming language, a means of forming and strengthening Kazakh identity. So, the Kazakh language is the language of the largest ethnic group in Kazakhstan (more than 92 % of the population are active users) and the most common means of socio-political communication in modern Kazakh society. At the present stage of development of Kazakhstan, the Kazakh language, along with the Russian language, also acts as a factor of interethnic integration, linguistic consolidation and as a means of forming a common Kazakh identity [9].

The formation of speech, of course, plays an important role in creating a picture of the world, as we have already mentioned above, and in the third or fourth year of life, when a child masters speech, assimilating the grammatical structure of the language. At this stage, the individual enters into social communications, creates them himself, and at this time they are already ethnically adapted to the world around them. Ethnic identification and self-identification becomes a means of social interaction with "one's own" and "someone else's" ethnic groups. Summarizing all the above, we note that ethnic identity is a multifaceted and complex phenomenon that is being formed, existing and developing in the process of assimilation and accumulation of cultural experience, in this context language plays a particularly important role. Thus, the relationship between ethnic identity and language is obvious, this problem and its expression in the conditions of modern Kazakhstan are of interest for our further research.

References

- 1 Головлева Е. Л. Основы межкультурной коммуникации. – Ростов н/Д: Феникс, 2008. – С. 117.
- 2 Тер-Минасова С. Г. Языки межкультурная коммуникация: учебное пособие для студентов по специальности «Лингвистика и межкультурная коммуникация». – М.: Слово, 2000. – С. 79-80.
- 3 Булатова Н. Я. Язык и этническая идентификация. Доклад на Международной научно-практической конференции «Реальность этноса: северное измерение». –

СПб.: Астерион, 2011. – С. 68-74.

4 Ivanova A., Filippova N., Vinokurova E. Formative of intercultural identity in children of northern people in a multilingual context // *International Journal of Environmental and Science Education*. – 2016. – Т. 11, 17. – С. 9999-10009.

5 Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – М.: Изд-во ЛКИ, 2008. – С. 440.

6 Liebkind K. Ethnic identity: Challenging the boundaries of social psychology // *Social psychology of identity and self-concept*. – London: Surrey University Press, 1992. – P. 147–185.

7 Магомедханов М.М. Языковые аспекты культурной идентичности // *Вестник ДНЦ РАН*. – 2003. – № 14. – С. 75–83.

8 Маркелов К. В. Между гражданским обществом и государством: информационная политика на перепутье // *Социология власти*. – 2004. – № 5. – С. 55–68.

9 Диалог культур в глобализирующемся мире: мировоззренческие аспекты. – М.: Наука, 2005. – 438 с.

10 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 02 сентября 2019 года // [Electronic source] URL: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana (the date of referring: 20.02.2024).

Transliteration

1 Golovleva E. L. Osnovy mezhekul'turnoj kommunikacii [The basics of intercultural communication]. – Rostov n/D: Feniks, 2008. – S. 117. (in Russ)

2 Ter-Minasova S. G. Jazyk i mezhekul'turnaja kommunikacija: uchebnoe posobie dlja studentov po special'nosti «Lingvistika i mezhekul'turnaja kommunikacija» [Language and intercultural communication: a textbook for students majoring in "Linguistics and intercultural communication"].

– M.: Slovo, 2000. – S. 79-80. (in Russ)

3 Bulatova N.Ja. Jazyk i jetnicheskaja identifikacija [Language and ethnic identification]. Doklad na Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii «Real'nost' jetnosa: severnoe izmerenie». – SPb.: Asterion, 2011. – S. 68-74. (in Russ)

4 Ivanova A., Filippova N., Vinokurova E. Formative of intercultural identity in children of northern people in a multilingual context // *International Journal of Environmental and Science Education*. – 2016. – Т. 11, 17. – С. 9999-10009.

5 Bromlej Ju. V. Oчерки теории этноса [Essays on the theory of ethnology]. – М.: Изд-во ЛКИ, 2008. – С. 440. (in Russ)

6 Liebkind K. Ethnic identity: Challenging the boundaries of social psychology // *Social psychology of identity and self-concept*. – London: Surrey University Press, 1992. – P. 147–185.

7 Magomedhanov M.M. Jazykovye aspekty kul'turnoj identichnosti [Linguistic aspects of cultural identity] // *Vestnik DNC RAN*. – 2003. – № 14. – С. 75–83. (in Russ)

8 Markelov K. V. Mezhdru grazhdanskim obshchestvom i gosudarstvom: informacionnaja politika na pereput'e [Between civil society and the state: information policy at the crossroads] // *Soциология власти*. – 2004. – № 5. – С. 55–68. (in Russ)

9 Dialog kul'tur v globalizirujushchemsja mire: mirovozzrencheskie aspekty [Dialogue of cultures in a globalizing world: ideological aspects]. – М.: Наука, 2005. – 438 с. (in Russ)

10 Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazahstana ot 02 sentabria 2019 [President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev's State of the Nation Address, September 2, 2019] // [Electronic source] URL: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana (the date of referring: 20.02.2024). (in Russ)

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Zhaskairat Burkitbayev Master of Social Sciences, National Center of Science and Technology Evaluation, Almaty, Kazakhstan, zh.burkitbayev@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-4875-1573>

Zhanar Burkitbayeva Master of arts, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan, b.j.m@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-1965-4776>

Жасқайрат Бүркімбаев әлеуметтік ғылымдар магистрі, Мемлекеттік ұлттық ғылыми-техникалық сараптама орталығы, Алматы, Қазақстан, zh.burkitbayev@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-4875-1573>

Жанар Бүркімбаева гуманитарлық ғылымдар магистрі, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан, b.j.m@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-1965-4776>

Жасқайрат Бүркімбаев магистр социальных наук, Национальный центр государственной научно-технической экспертизы, Алматы, Казахстан, zh.burkitbayev@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-4875-1573>

Жанар Бүркімбаева магистр гуманитарных наук, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан, b.j.m@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-1965-4776>

KAZAKHSTAN AND THE ISLAMIC WORLD: TRADE AND ECONOMIC INTERESTS AND INITIATIVES

Z.G. Zhalilov, B.Sh. Batyrkhan, S.K. Amirbekova

ABSTRACT

The purpose of this study is the development of trade and economic relations of Kazakhstan with the countries of the Islamic world in the context of the transformation of socio-political life, analysis and reconstruction, disclosure of their manifestations in the new conditions. To identify the features of trade and economic relations and the most important patterns of development, the specifics of the manifestation of the process in question in Kazakhstan and other countries of the Muslim East, based on taking into account the changes that occurred during their transition to a new socio-economic and political system, as well as an analysis of a number of factors affecting to expand economic cooperation. Various methods of scientific knowledge were used in the work: comparative-analytical, analysis and synthesis, retrospective reconstruction, quantitative assessments. Development of conceptual recommendations and proposals for solving urgent problems in the field of improving the economic relations of Kazakhstan with the countries of the Muslim world. Based on statistical data, some characteristics of the role of the Organization of Islamic Cooperation in the development of trade and economic relations are presented.

Key words: Islamic World, Socio-Political System, Kazakhstan, Trade and Economic Relations, Interests, Economic Cooperation.

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Author-correspondent:
B.Sh. Batyrkhan,
hafizbolat@mail.ru

Reference to this article:
Zhalilov Z.G., Batyrkhan B.Sh., Amirbekova S.K. Kazakhstan and the Islamic World: Trade and Economic Interests and initiatives // Adam Alemi. – 2024. – No.1 (99). – P. 91-106.

Қазақстан және ислам әлемі: сауда-экономикалық мүдделер мен бастамалар

Аңдатпа. Осы зерттеудің мақсаты Қазақстанның Ислам әлемі елдерімен сауда-экономикалық қатынастарын қоғамдық-саяси трансформациялау жағдайында дамыту, талдау, реконструкциялау және олардың жаңа жағдайларда көріністерін ашу болып табылады. Жаңа әлеуметтік-экономикалық және саяси жүйеге көшу кезеңінде болған өзгерістерді есепке ала отырып, экономикалық ынтымақтастықтың кеңеюіне әсер ететін бірқатар факторларды талдау негізінде сауда-экономикалық байланыстардың ерекшеліктерін және дамудың аса маңызды заңдылықтарын, сондай-ақ Қазақстанда және мұсылман Шығысының басқа елдерінде қаралып отырған процесстің көріну ерекшеліктерін анықтау. Жұмыста ғылыми танымның әртүрлі әдістері: салыстырмалы-аналитикалық, талдау, синтез, ретроспективті қайта құру және сандық бағалау қолданылды.

Қазақстанның мұсылман әлемі елдерімен экономикалық байланыстарын жақсарту саласындағы өзекті міндеттерді шешу бойынша тұжырымдамалық ұсынымдар мен ұсыныстар әзірлеу. Статистикалық мәліметтер негізінде Ислам ынтымақтастығы Ұйымының Сауда-экономикалық қатынастарды дамытудағы рөлінің кейбір сипаттамалары келтірілген.

Түйін сөздер: Ислам әлемі, қоғамдық-саяси жүйе, Қазақстан, сауда-экономикалық қатынастар, мүдделер, экономикалық ынтымақтастық.

Казахстан и исламский мир: торгово-экономические интересы и инициативы

Аннотация. Целью настоящего исследования является развитие торгово-экономических отношений Казахстана со странами исламского мира в условиях трансформации обще-

ственно-политической жизни, анализ и реконструкция, раскрытие их проявлений в новых условиях. Выявить особенности торгово-экономических связей и наиболее важные закономерности из развития, специфику проявления рассматриваемого процесса в Казахстане и других странах мусульманского Востока, на основе учета тех изменений, которые произошли в период их перехода к новой социально-экономической и политической системе, а также анализа ряда факторов, влияющих на расширение экономического сотрудничества. В работе использовались различные методы научного познания: сравнительно-аналитический, анализа и синтеза, ретроспективная реконструкция, количественные оценки.

Разработка концептуальных рекомендаций и предложений по решению актуальных задач в сфере улучшения экономических связей Казахстана со странами мусульманского мира. На основе статистических данных представлены некоторые характеристики роли Организации исламского сотрудничества в развитии торгово-экономических взаимоотношений.

Ключевые слова: исламский мир, общественно-политическая система, Казахстан, торгово-экономические отношения, интересы, экономическое сотрудничество

Introduction

The development of modern society, especially a society that carries out modernization, sets two goals for the political system - the modernization of foreign policy life and its stabilization [1, p. 20-24]. These two concepts contain interrelated and mutually repulsive factors, the coordination of which is connected with the choice of the main direction of the state's foreign policy.

A successful and large-scale solution to this problem of development will undoubtedly favor overcoming the military-political confrontation, one of the most important zones of which is precisely the area of the Muslim world [2, p. 241]. In connection with this problem, it seems useful to single out from the experience of trade and economic Kazakhstan's cooperation with the countries of the Muslim world is the next aspect. This refers to the fact that many researchers on international relations note that Kazakhstan, as well as a number of other countries following it, have radically changed their approach to trade and economic relations, for example, with Iran, Turkey, Saudi Arabia and other countries of the Muslim East. In other words, they demonstrated a new understanding of the subordinate place of intersystem differences in another, and, moreover, extremely difficult for them area of international relations. It would be logical to expect that Muslim countries and the whole world, in turn, will be guided in their relations with Kazakhstan by their own economic interests, and not by the falsely understood

principle of solidarity within the so-called Islamic world.

It is very encouraging for the process of improving the situation in the countries of the Muslim world that the normalization of trade and economic relations between Kazakhstan and the countries of the Islamic world is positively perceived by the Central Asian states. The experience of a phased solution of a complex tangle of contradictions that caused a prolonged aggravation of international relations, the disclosure and enrichment of the concept of good neighborliness as a fundamental category of international relations themselves, an example of the real contribution of countries to the formation of a new system of international relations in the system of a multipolar world order [3, p. 81].

The relevance of research. At present, in the Republic of Kazakhstan, in the conditions of independence, significant socio-economic and political changes continue, the need for which is dictated by life itself. Simultaneously with the implementation of reforms, a process of reassessment of both domestic and foreign policy is taking place, which is undoubtedly a natural phenomenon. And this requires a deep study based on various theories and concepts, an integrated and interdisciplinary approach. Taking into account the fact that the coronavirus pandemic has sharply negatively affected the foreign economic activity of many countries of the world. The protective measures taken could not prevent large human and material losses.

Justification of the choice of article goal and objectives. The purpose of this study

is to reveal in the new conditions the process of development of trade and economic relations between Kazakhstan and the countries of the Middle East. The tasks are defined in identifying the features of trade and economic relations, their development, the specifics of the manifestation of the process in question in Kazakhstan and other countries of the Muslim East. In addition, the task is to analyze and reveal the changes that occurred during their transition to a new socio-economic and political system.

Literature review. The dynamics of the economic development of Kazakhstan, its foreign policy initiatives, as well as the strengthening of security are of great interest in the countries of the Muslim East, changing ideas about the geopolitical situation around the world. They are reflected in scientific publications, especially since the current problems of international relations are making adjustments to economic cooperation with the countries of the Islamic world.

Intensive study of trade and economic cooperation with the countries of the Islamic world began mainly in the first half of the 2000s, which was associated with attempts to expand the field of research in the field of international relations. At the same time, this process was in many respects an echo of the international community's close attention to the global financial crisis, to the events in the Near and Middle East, South Asia and North Africa. This issue has not lost its relevance in our time. It is covered in the works of such Kazakh researchers as B.K. Sultanov, M.T. Laumulín, Zh.M. Medeubayeva, A.A. Amrebaev, B.A. Auelbaev, A.Kh. Arystanbekova, S.K. Kushkumbaev, R. Nesipbai and others.

In accordance with the logic of the scientific approach, the development of research by Kazakh authors went in the same direction as abroad. In foreign studies, the problem under consideration was analyzed in publications: W.M. Watt, L. Loboda, Abdal-Raziq Ali, Maududi, Sayyid Abu-l-'Ala, M.A. Muntyanu, Z. Brzezinski, V. Melyantsev, N.M. Kedban, L. Hovsepyan, O.A. Stolpovskaya, Yu.V. Shishkov.

The problems of socio-economic and socio-political development of Muslim

countries, as well as issues of relations between the Western and Islamic worlds, were studied from the angle of various concepts by DeWeese Devin, E. Hermassy, R. Humphres, A. Corbin, K. Girtz, A. Khalid, Abdal- Raziq, Ali.

Research Methodology

The theoretical and methodological basis of the study in studying the features of the development of cooperation between Kazakhstan and the countries of the Muslim East and security were chosen theoretical concepts that had a great influence on the study of trade and economic cooperation between the member countries of the Organization of Islamic Cooperation, as well as an integrated approach that allows to identify the common and special in the evolution of foreign policy Kazakhstan in different historical periods.

The work also used such methods of scientific knowledge as comparative historical, comparative and structural analysis, derived by us on the basis of the analysis, which made it possible to take a deeper look at trade and economic ties between Kazakhstan and various Muslim countries, as well as explore the functions of the state as a subject that systematizes and regulating foreign policy in the context of the globalization of the world economy and the transformation of the foreign economic strategy of the countries of the Muslim East.

Questions and hypotheses. In order to deeply understand the modern directions of trade and economic cooperation of Kazakhstan, various areas of its interaction with the countries of the Muslim world, meetings of the heads of state on various problems of international relations are of great importance. The question is that how does the wave of internal political crisis in the countries of the Muslim East capture other countries in this crisis? The hypothesis is to create a process out of the current situation, which is seen in the implementation of a large-scale program of a socio-economic and humanitarian nature, today Kazakhstan clearly declares its readiness to assist in its preparation, structuring and detailing.

Results and Discussion

Today, the geo-economic, socio-political situation in the regions of the Muslim world has once again highlighted the problem associated with the quality of decisions made regarding the sphere of international relations, which served as the basis for conducting a study based on a new conceptual approach and new materials, and shows the dynamics of the development of trade and economic relations of Kazakhstan with the countries of the Muslim world [3, p. 85]. The issues of development of cooperation in the energy, humanitarian, food spheres, management of mineral and water resources have been studied, which will contribute to the activation of regional ties between the countries of the Muslim world. The results are important for creating a scientific and practical base that promotes integration and close cooperation within the framework of joint projects, the formation of friendly and interregional economic relations between the countries of the Muslim East and Kazakhstan, which, in general, will contribute to the development of the region as a single economic, historical and cultural complex, integrated into global processes. If we talk about its prospects, then it is impossible without appropriate adjustments to the legal policy, taking into account a full-fledged security system, and the national interests of the Republic of Kazakhstan [1, p. 23]. In our opinion, despite the fact that the Foreign Policy Concept has been developed and adopted, it is necessary to further improve and strengthen the provision of legal foundations in the field of trade and economic cooperation. The results of the work can form the basis of the «Conceptual Foundations of Foreign Policy» - a document that defines the mechanism for implementing state policy aimed at protecting the national interests of the state, its citizens and national security as a whole. The implementation of the Concept will contribute to:

- formation of a favorable external environment, strengthening of friendly, equal and mutually beneficial political and economic relations of Kazakhstan with all countries of the Muslim world;

- achieving a higher level of trade and economic cooperation between Kazakhstan and OIC member countries based on the diversification and digitalization of the national economy;

- increasing the level of information content of the general public of Kazakhstan and foreign countries about long-term priorities, practical steps and specific results of the state's foreign policy;

- receipt by the state, private entrepreneurship and the people of the Republic of Kazakhstan of specific benefits from foreign policy activities.

The experience of a phased solution of a complex tangle of contradictions that caused a prolonged aggravation of international relations, the disclosure and enrichment of the concept of good neighborliness as a fundamental category of international relations themselves, an example of the real contribution of the two countries to the formation of a new system of international relations [4, p. 5-7]. This experience is a vivid example of the search for constructive ways to resolve still remaining conflict situations, eliminate existing ones in various parts of the countries of the Muslim East.

Undoubtedly, overcoming these disagreements on the basis of a balance of interests of the parties involved in the conflict will be an additional constructive factor in the restoration of a normal international situation in the countries of the Near and Middle East, North Africa as a whole [5, p. 176].

However, apparently, one should not reduce the whole matter of improving the situation in these regions to the impact of improving relations between Kazakhstan and the Islamic world. Market-oriented economy, began to acutely feel the disadvantages of such a situation, in which Afghanistan, large and rich in resources, actually fell out of the general process of economic development of the OIC countries [6, p. 8]. Obviously, one cannot ignore the fact that over time the balance of pluses and minuses for other forces, previously very interested in warming up the military-political confrontation in the above regions, also began to acquire a mostly negative character. The

political dividends from the "hard line of conflict" have generally decreased significantly, but the prestige of positions and actions that help reduce local and global confrontation has sharply increased [5, p. 176].

It is extremely important that the development of trade and economic relations between the Republic of Kazakhstan and the countries of the Muslim East as a whole has opened up prospects for the development of multilateral economic cooperation in Central Asia, which can cover its respective republics. At the same time, measures to reduce their armed forces, the determination of the parties to develop their international relations on the basis of a balance of interests - all this cannot but have a positive impact on the socio-political situation in the Middle East and North Africa. There is reason to believe that this influence will spread in a number of ways:

- it will be easier to raise and resolve issues of confidence-building measures between the countries of the region, understood in the broadest sense, and not only in the military sense;

- Normalized international relations will undoubtedly increase the craving of Muslim and non-Muslim countries for all-round cooperation with Kazakhstan and other republics of Central Asia, which are now widely open to the outside world [5, p. 176]. And this, ultimately, will help to weaken the influence of political confrontation on economic and humanitarian cooperation between East and West within the region, and will give a universal character to economic integration processes here.

Finally, economic and political normalization will create favorable conditions for the settlement of local conflicts in Asia, which are an extremely dangerous manifestation of the confrontational nature of international relations.

As we can see, against the backdrop of the existence of traditional security threats, new threats have risen sharply. The main one, of course, is the armed conflicts in the countries of the Islamic world, for example, Afghanistan [7, p. 17-18]. Rapidly expanding their range, using a variety of methods of struggle, they pose a real threat of destabilization in the world community, the

Central Asian region. Therefore, Kazakhstan is among the most interested participants in the process of eliminating conflicts and confrontations. However, how to achieve the goal, if the wave of internal political crisis in the countries of the Muslim East is increasingly catching other countries in its maelstrom of systemic crisis and the specter of destabilization is hovers more and more clearly over some post-Soviet republics? The way out of this situation is seen in the implementation of a large-scale program of a socio-economic and humanitarian nature. Today, Kazakhstan clearly declares its readiness to assist in its preparation, structuring and detailing.

Actively interacting with the Islamic world, which occupies a vast area on the southern and southwestern borders of the republic with a population of more than a billion people, and having its own more than 70 percent Muslim population, Kazakhstan naturally cannot but take into account the importance of the «Muslim aspect» of its foreign policy and rational use of membership in the Organization of Islamic Cooperation [8, p. 67].

One of the weaknesses of this organization is that its member countries have different socio-economic and cultural levels of development. According to the Center for Statistical, Economic and Social Research at the OIC, only 10 countries of the Islamic world produce 80% of products. "This state of affairs, I think, is unacceptable. It is necessary to increase the competitiveness of each member state of our organization individually and the Ummah as a whole", said the First President of Kazakhstan N.A. Nazarbaev [9].

In most Arab countries, there was a decrease in the inflow of foreign investment. Particularly noticeable for the states of the region was the decline in the inflow of foreign investment from the GCC member countries. The volume of international trade decreased, according to preliminary calculations, by 9.7% [10, p. 5].

According to the World Bank estimates, the recovery of growth rates for the economies of the Middle East region should have begun as early as 2011. Experts predicted growth at the level of 4%. However, due to

the complications of the socio-political situation in the countries of the Middle East and North Africa, these forecasts were not destined to come true [11, p. 98].

If we proceed from the presence of a geo-economic factor, then the cooperation of Kazakhstan with the countries of the Islamic world, as it is very important, is determined by the modern structure of the world economy, the content of the processes of globalization and regionalization, competition between international economic centers, increased struggle for the market, including for financial, scientific-technical and natural resources.

Specialists in the world economy substantiate the changes in the political and economic situations in the world over the past 20 years by the interdependence of population growth on the planet with an increase in consumption and a growing shortage (mainly in industrialized countries) of natural, including mineral resources [12, p. 147].

According to foreign and domestic statistics, over the past 20 years, the consumption on the planet per year of all types of mineral raw materials has increased significantly: oil - 1.8 times; gas - 2.7; coal - 2; iron ore - 3; aluminum - 3; copper - 2.3; nickel - 2.4; tin - 1.8; gold - 2.5; phosphates - 8.4 times, etc. [13, p. 321].

The mineral resources of the OIC states are different in many natural indicators and features, since they have some geological and historical relationships and are divided simultaneously with the continents. Consequently, they differ not only in geological parameters and the degree of scientific study of their territories, but also in geographical remoteness. The reduction of explored reserves is observed in many minerals: oil, gas, coal, uranium, iron, aluminum, nickel, lead, potassium salts, etc [14]. In Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan, a significant increase in hydrocarbon production is seen, mainly to increase their export volumes.

The Ministry of Ecology, Geology and Natural Resources announced the forecast volumes of mineral reserves in Kazakhstan, Tengrinews.kz reports. The estimated resources of gold are 2.3 thousand tons,

copper - 33 million tons, polymetals - 35.6 million tons, 500 thousand tons of rare metals: tin, tungsten, as well as resources of lithium and rare earth elements [15, p. 89]. In Kazakhstan, there is a high potential for discovering new deposits.

In addition to Kazakhstan, only a few OIC countries, Uzbekistan, Turkmenistan - gas, etc., have large deposits of some minerals), the rest do not have the necessary mineral resources that are profitable for exploitation, or have reserves of only some types of minerals [16]. In this regard, at present, the problems of developing the mineral resource base of the countries included in the OIC and its use are traditionally - the development of partnerships between mining, metallurgical, industrial enterprises of the OIC countries, providing access to scarce types of mineral raw materials: manganese ores of unique deposits; nickel, chromium, iron, phosphorite ores of Kazakhstan deposits; copper, polymetallic, uranium and other deposits of the OIC countries [17, p. 82].

At the beginning of the third millennium, the world community and especially the countries of the Muslim world felt the need to revise the world mineral resource policy. The beginning of this process was laid on the Eurasian continent as a result of the contradictions that have arisen in the use of mineral resources in the context of globalization. Among the largest OIC countries, there is an opposite trend in the consumption of natural resources, including mineral resources [18, p. 50-51]. Every year, Kazakhstan increases the export of energy types of mineral raw materials, ferrous, non-ferrous metals, etc. increases their imports. But today it has become obvious that a competitive mineral resource base cannot be formed independently. It is necessary to defend our state interests in the competitive struggle of international trade and form economically beneficial international cooperation.

The potential of the Islamic world, its significance in assessing the modern world order and the prospects for its development. In our opinion, it would be more convenient for the Islamic world to use the following definition based on demo-

graphic criteria: the Islamic world is a set of states in which the majority of the population is Muslim. It should be noted that in order to simplify the study, this definition in this article does not cover, in particular, large Muslim diasporas in Western countries, which, nevertheless, are mentioned by us as part of the Islamic world.

Thus, the Islamic world has more than 2/3 of all world oil reserves and more than 1/2 of all proven reserves of natural gas, which, in the short term of human development, and also taking into account the extreme dependence of the West on these energy resources, gives this subject of international relations a special role and importance [19, p. 74]. The development of alternative energy sources could not lead to a significant change in the current situation, which is confirmed, among other things, by the current global financial and economic crisis, largely due to the preceding avalanche-like increase in energy prices [20, p. 5]. Impressive natural resources can only be compared with the demographic potential of the countries of the Muslim world.

When analyzing the economic situation of the Islamic world, it is necessary to pay attention to their geostrategic multidirectionality. As an example, the activation of trade and economic activity of Iran in Kazakhstan in the Central Asian direction can serve. By the way, this is one of the reasons for the low probability of implementing major economic programs that are so important for the development of the real sector of the economy.

Now there are 160 joint Kazakh-Iranian enterprises operating in Kazakhstan, operating in various sectors of the economy. The demand in the country is large and imports account for about 75% of the entire market, more than 1.5 million tons of oilseeds and their derivatives. At the moment, the company is negotiating the supply of oils [20, p. 8-9].

In 2020, the trade turnover between Kazakhstan and Iran amounted to \$237 million, which is 37.2% lower than the previous year's figure (\$377.4 million) [15, p. 94]. This was reported by the press service of the Ministry of Trade and Integration of the Republic of Kazakhstan. Export from

Kazakhstan to Iran in 2020 amounted to \$129 million, which is 56.4% lower than the previous year - \$295.9 million [15, p. 90]. Imports to Kazakhstan from Iran in 2020 increased by 32.5% and amounted to \$108.1 million. In 2019, this figure was at the level of \$81.5 million [13, p. 287].

Iran has reduced duties on such goods as beef and mutton meat (duty reduction from 26% to 5-10%), legumes (from 55% to 5-10%), vegetable oils (from 20% to 10%), pasta and confectionery (from 55% to 14-20%), rolled steel (from 20% to 15%), rails (from 5% to 4%), batteries (from 32-55% to 10%), fittings, pipes (from 32% to 4%), etc [13, p. 292]. In general, for agricultural goods, Iran's import duties for the EAEU countries, including Kazakhstan, decreased from 32.2% to 13.2%, and for industrial goods, the average level of import duty rates decreased from 22.4% to 15.4% [15, p. 90].

Undoubtedly, overcoming these differences on the basis of a balance of interests of the parties involved in the conflict will be an additional constructive factor in recreating a normal international situation in the countries of the Middle East and North Africa as a whole. However, apparently, the whole matter of improving the situation in these areas should not be reduced to the impact of improving relations between Kazakhstan and the Islamic world. These changes have become particularly effective in no small measure because the countries of the Organization of Islamic Cooperation, which have successfully developed their export-oriented economies in recent decades, have begun to acutely feel the disadvantages of such a situation, in which Afghanistan, large and rich in resources, has actually fallen out of the general process [21, p. 7].

Obviously, one cannot ignore the fact that over time the balance of pluses and minuses for other forces, previously very interested in warming up the military-political confrontation in the above regions, also began to acquire a mostly negative character [22, 73p.]. The political dividends from the "hard line of conflict" have generally decreased significantly, but the prestige of positions and actions that contribute to the

reduction of local and global confrontation has sharply increased [23, p. 145].

It is extremely important that the development of trade and economic relations between Kazakhstan and the countries of the Muslim East as a whole opened up prospects for the development of multilateral economic cooperation in Central Asia. There is reason to believe that this influence will spread in a number of directions.

Trade and Economic Relations: Causes of Stagnation in the 1990s

The transition to stagnation - this is how one can briefly characterize the changes in economic relations in the mid-1990s. The deterioration of the international situation, primarily the aggravated confrontation between the countries of the West and the East, to a large extent hindered the progressive development of economic relations between Kazakhstan and the countries of the Muslim world [24, p. 87]. In other words, they were carried out in an unstable environment, and the political factor had a significant psychological influence on its development [24, p. 5].

In addition, the problems associated with the difficulties of conducting a political dialogue due to differences in the positions of the parties have aggravated. Kazakhstan sought to build foreign trade with an emphasis on the economy, being extremely interested in using the economic, industrial and technical potential of the countries of the Muslim East. The leading countries, for their part, proceeded from the principle of "non-separation of politics, religion and economics", with the priority task of strengthening national economies [25, p. 35]. The development of trade was also hindered by economic and commercial factors. This is, first of all, a significant decrease in the interest of foreign business circles in cooperation with Kazakhstan in the development of new deposits of raw materials, which was caused by a change in the structure of Kazakhstan's industry, which experienced two energy crises, as well as an equalization of supply and demand in the world markets for raw materials and fuel in the 90s. e years.

Along with this, there were no major contracts deserving special attention for the supply of complete equipment to the countries of the Near and Middle East, North and South Asia. In other words, almost all the factors that contributed to the expansion of Kazakh exports to the countries of the Islamic world in the second half of the 1990s disappeared, and trade could not but stagnate [26, p. 78]. The reduction of Kazakhstan's ability to secure the inflow of hard currency through the export of oil, the prices for which on the world market have fallen significantly, also had a negative impact. The trend that emerged in the 2000s in the structure of Kazakh imports from Kazakhstan was an increase in the share of oil, rare metals, and also wheat. which is still in place today.

East-West: the Revival of Detente and the Strengthening of Economic Ties

In the 2000s both sides began to be affected by factors contributing to the revival of the course towards detente of international tension in relations between the East and the West. And if you look at it from the point of view of the development of trade between Kazakhstan and the countries of the Muslim East and, in particular, from the point of view of the Kazakh-Iranian trade, then the political confrontation between the two systems, which was a strong deterrent to trade in the first half and in the middle of 2000- th years, although it did not disappear completely, but significantly weakened [27, p. 23].

However, in the long term, there was a tendency to soften. In Kazakhstan, it was believed that, subject to the principled line, it is necessary to cancel numerous obsolete restrictions, when every day, every month new achievements of technical progress appear [28, p. 43-44]. Gradually, with the revival of detente in relations between the East and the West, the mood for dialogue also strengthened in trade and economic relations.

Kazakhstan took the position of «non-separation of politics and economics», but it needed to reconsider the fact that partners from the Muslim world are paying close attention to Kazakhstan's economic potential [27, p. 23].

One of the reasons for the increased attention on the part of Kazakhstan to the development of trade and economic cooperation with the countries of the Muslim East was the full realization that the center of the world economy will gradually shift to the countries of the East and that in the future this trend will gain more and more strength. With this in mind, Kazakhstan declared that it is also one of the Muslim countries, and began to take practical steps for a real entry into the membership of the Organization of Islamic Cooperation (OIC) [29, p. 29]. On the other hand, many OIC countries are beginning to expand economic and foreign trade contacts with Kazakhstan. In this regard, trade and economic relations between Kazakhstan and Turkey are of great interest. Türkiye is among the top ten trade partners of Kazakhstan. The trade turnover between our countries in 2017 increased by 27% and amounted to almost 2 billion US dollars [15, p. 92]. Turkey has invested more than 3 billion US dollars in Kazakhstan since its independence, today there are about 2,000 enterprises with Turkish capital operating in the country.

In 2012, Kazakhstan and Turkey adopted the New Synergy joint economic program aimed at supporting entrepreneurs, which made a significant contribution to the development of relations between the countries. As the Head of State emphasized, 23 projects worth \$800 million were launched under this program [24, p. 78].

Turkey has invested more than 3 billion US dollars in Kazakhstan since its independence, today there are about 2,000 enterprises with Turkish capital operating in the country [28, p. 45].

In 2012, Kazakhstan and Turkey adopted the New Synergy joint economic program aimed at supporting entrepreneurs, which made a significant contribution to the development of relations between the countries. As the Head of State emphasized, 23 projects worth \$800 million were launched under this program.

These changes in the situation should be welcomed at least from the point of view of ensuring security in the Middle East, North Africa, and Kazakhstan should have treated

them positively. It seems that he could, taking on the role of the initiator, contribute to the expansion of trade and economic cooperation in these regions. The countries of these regions attached the greatest importance to the economic, industrial, technical and financial potential of Kazakhstan, and they wanted to attract its resources in any way to develop their economies.

Opportunities were expanded for the concrete implementation, first of all, of projects for the development and development of natural resources, for establishing not only bilateral, but also trilateral and multilateral cooperation in the creation of joint ventures, the conclusion of compensation agreements, etc [30, p. 87].

The realism of such cooperation stems from Kazakhstan's experience accumulated in the course of the implementation of previous interstate projects, from the course towards intensifying trade and economic relations.

It is expected that in the near future the issue of putting into practice the concept of creating special economic zones and developing resort areas put forward by the leadership of Kazakhstan will be put on the agenda. If these plans are put into practice, then most likely they will be associated with large-scale projects of multilateral cooperation, and, of course, bilateral cooperation with the countries of the Muslim East.

Importance of Mini-Projects and Cross-Border Trade

We would like to emphasize that one should not throw all efforts into large-scale cooperation projects. It is necessary to undertake the implementation of a large number of small-scale projects that can be implemented in a short time. In the past, there has been a tendency for Kazakhstan and other countries of the East to aim for the successful implementation of large-scale projects and promote this as evidence of strengthening bilateral cooperation. However, that era is over.

Currently, they are discussing cooperation projects for the development of such natural resources as oil, natural gas, coal, timber, iron ore, asbestos and others, proj-

ects for the construction of metallurgical enterprises using continuous processes, ports, timber processing plants and other objects. The implementation of those projects where the interests of both parties coincide, for example, the development of coal deposits, has already begun.

At the same time, it became clear that cooperation should be extended to a wider range of industries than before and carried out within the framework of mini-projects.

A careful consideration of the course towards intensifying measures for the development of oil and gas fields in Kazakhstan shows that this development is largely associated with the development of economic ties between the countries of the Muslim East, and this inspires hope. However, the current course for the priority development of industry put forward by the Kazakh leadership aims to promote the development of various sectors of the economy and tourism with full consideration of the specifics of economic conditions. Such industries include agriculture, fisheries, fuel and energy complex, non-ferrous metallurgy, the creation of infrastructure, including railways and roads, ports and other facilities, maritime transport, machine tool building (to expand the industrial capacity of the region), food industry, fertilizer production and others [31, p. 18]. In this regard, there is a search for approaches that allow developing new forms of foreign economic relations with the inclusion in them, joint ventures. to create export bases.

There were also hopes for the expansion of coastal trade. The turnover of coastal and border trade, which is mainly the exchange of excess commodity resources between Kazakhstan and other countries of the Muslim world. And to be honest, in recent years, border and coastal trade between them has been sluggish, and the prospects for its development in the future could not be called favorable for various reasons, for example, because of the ossified commodity structure and competition from other participants in trade relations.

Coastal and border trade, by its nature, from the very beginning, pursued the goal of raising the standard of living of the in-

habitants of Kazakhstan. And so it is natural that more attention should be paid to it.

Promising Areas and Conditions for Joint Ventures

Industries that have good prospects in terms of project implementation are, first of all, the oil refining and gas industries. The development of forest resources and fishing with subsequent processing of marine products are the most important sectors of the economy of the Far Eastern regions, besides, they are also export industries. The Kazakh leadership, in its policy of stimulating the economic development of the country, gives the highest priority to strengthening these two industries, and it is natural that they are promising in terms of organizing joint ventures here.

If we compare the tourism industry in Kazakhstan and in developed Western countries, we can see that in Kazakhstan the development of this industry has significantly lagged behind in many respects - both in terms of the number of recreation facilities (hotels, etc.), and in the organization of transport, and in terms of serving tourists, and organizing entertainment [32, p. 5].

Against the backdrop of a real increase in people's living standards, spending free time is becoming an increasingly important problem from a socio-economic point of view, and tourism is becoming widespread. In this regard, the country's leadership is trying to urgently take measures to meet the rapidly growing demand for tourism services.

Along with this, it is necessary to fulfill the task of expanding the inflow of foreign exchange earnings from tourists from Western countries. That is why tourism in a broad sense and related industries are considered as a promising area of activity for joint ventures.

The conditions for agriculture in Muslim countries are very harsh, and at present the degree of self-sufficiency of some of these countries with food is less than 50%. The remaining 50% come from other countries, overcoming long distances by rail, sea and air [33, p. 78]. Naturally, under these conditions, improving the food situation is an important task. Therefore,

Kazakhstan proposes to cooperate in rice growing and other areas of agriculture, proposes to create appropriate joint ventures, pay attention to food security.

The Kazakh government has relaxed conditions governing joint ventures, economic and industrial zones in response to repeated requests from foreign companies. Nevertheless, despite the measures taken, if we are to seriously think about future economic cooperation and the creation of joint ventures, we need even more easing of regulation.

Specialists in the world economy substantiate the changes in the political and economic situations in the world over the past 20 years by the interdependence of population growth on the planet with an increase in consumption and a growing shortage (mainly in industrialized countries) of natural, including mineral resources [34, p. 445].

The mineral resources of the states of the Muslim world are different in many natural indicators and features, since they have some geological and historical relationships and are divided simultaneously with the continents. Consequently, they differ not only in geological parameters and the degree of scientific study of their territories, but also in geographical remoteness.

For the CIS, a comparison of only some indicators for minerals as of 1997 and 2011 indicates an increase in proven reserves only for oil in Kazakhstan, gas in Azerbaijan, Turkmenistan. The reduction of explored reserves is observed in many minerals: oil, gas, coal, uranium, iron, aluminum, nickel, lead, potassium salts, etc. In Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan, a significant increase in hydrocarbon production is seen, mainly to increase their export volumes [35, p. 7].

The Ministry of Ecology, Geology and Natural Resources announced the forecast volumes of mineral reserves in Kazakhstan, according to its data, as a result of geological research in almost all regions of the republic, promising objects have been identified for the identification of minerals. Estimated estimated resources of gold - 2.3 thousand tons, copper - 33 million tons, polymetals - 35.6 million tons, 500 thousand tons of rare metals: tin, tungsten, as well as resources of

lithium and rare earth elements [36, p. 15]. In Kazakhstan, there is a high potential for discovering new deposits.

In addition to Kazakhstan, only a few countries of the Muslim world (Uzbekistan, Turkmenistan - gas, etc.) have large deposits of some minerals, the rest do not have the necessary mineral resources that are profitable for exploitation, or they have reserves of only some types of minerals [31, p. 289]. In this regard, at present, the problems of developing the mineral resource base of the countries included in the OIC and its use are traditionally - the development of partnerships between mining, metallurgical, industrial enterprises of the OIC countries, providing access to scarce types of mineral raw materials: manganese ores of unique deposits; nickel, chromium, iron, phosphorite ores of Kazakhstan deposits; copper, polymetallic, uranium and other deposits of OIC countries [38, p. 85].

At the beginning of the third millennium, the world community and especially the countries of the Muslim world felt the need to revise the world mineral resource policy. The beginning of this process was laid on the Eurasian continent as a result of the contradictions that arose in the use of mineral resources in the context of globalization [35, p.10]. Among the largest OIC countries, there is an opposite trend in the consumption of natural resources, including mineral resources. Every year, Kazakhstan increases the export of energy types of mineral raw materials, ferrous, non-ferrous metals, etc. increases their imports. But today it has become obvious that a competitive mineral resource base cannot be formed independently. It is necessary to defend our state interests in the competitive struggle of international trade and form economically beneficial international cooperation [36, p. 157]. Currently, domestic and foreign experts are considering invariably the prospects for the development of the mineral resource complex of the countries of the Muslim East. The state policy of the Republic of Kazakhstan in the field of study and use of subsoil is formulated from the general to the particular, i.e. from global to regional levels, on the basis of balance and compromises of interests.

The active construction of railways in Iran, the emergence of a new branch in Afghanistan, the expansion of ports will undoubtedly contribute to a more intensive entry into distant markets. Thus, the construction of a railway from Aktau to Turkmenistan and further to the Iranian border will allow it to connect with new trans-Iranian highways leading to the Persian Gulf, Pakistan, Iraq and further to Saudi Arabia, Jordan, and the African continent. For Kazakhstan, as a country that does not have direct access to large sea areas, the issues of transporting goods to foreign markets occupy a special place. This was discussed, in particular, at the meeting of the President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev with the President of the Islamic Republic of Iran Ibrahim Raisi. It noted that Iran is our close neighbor in the Caspian region and a close partner in the Islamic world. Both sides stated that the parties would continue to build up ties in the areas of transport, logistics, agriculture, and investment.

Conclusion

With the current integration of Kazakhstan into the world economy, the importance for the republic of Muslim countries is significantly increasing, which in the future may constitute, together with Kazakhstan, a common economic space, a common market for goods and services, as well as a common transport communication. The realities of today and the prospects for the development of the global and regional division of labor will certainly require the coordination of economic ties with these countries [38, p. 87]. The development of comprehensive ties with the countries of the Islamic world and their institutions is fully aligned with the tasks of developing additional trade and economic space and the goals of financial and economic support for innovative breakthrough projects in Kazakhstan [39, p. 91]. An analysis of the potential, resources, initiatives and interests for the development of cooperation between Kazakhstan and the countries of the Islamic world allows us to make the following proposals for the implementation of recommendations:

- in order to integrate Kazakhstan into international transport and communication flows, to study the prospects for creating a multimodal transport corridor, the formation of logistics supply chains and the creation of consolidation points for transit and export cargo flows in ports and rail transport.

- the responsibility of national budgets for conducting advanced economic research on forecasting, identifying and evaluating natural and human resources, creating a search reserve for their future reproduction of reserves;

- creation of a united trade and economic, and in the future, economic and political space.

- entry of Kazakhstan into the structure of economic and political relations. In such work, the development of the economy provides for the introduction into practice of the results of scientific achievements, especially those related to national interests and benefits from interaction with the countries of the Islamic world;

- following the recently developed foreign policy line, supported by serious economic levers, and at the same time strive to gain confidence not only at the level of the leadership of Islamic states.

- strengthening economic cooperation through the launch of joint projects in the Arab countries, Kazakhstan will be able to contribute to solving the pressing socio-economic problems of the region, which, as was repeatedly rightly noted during meetings of heads of state, are one of the main sources of poverty and, as a result, the emergence dangerous extremist movements.

Some of the benefits of interacting with the Islamic world:

1. Access to new markets An increase in trade in itself has an impact on economic growth. According to some experts, a 10% increase in trade increases the economic growth of individual states by an average of 0.5%.

2. Additional investment opportunities, for example, in the field of industry and environmental protection, directly improving the quality of life, as well as increasing the role of Kazakhstan in international politics.

3. The modernization taking place in Muslim countries increases the need for imports, primarily in relation to investment goods, the revaluation of national currencies increases the purchasing power of the population, therefore, there is an additional increase in demand.

4. Active interaction with the OIC countries increases both the weight and influence of Kazakhstan in the international arena.

Sources of financing

The article was prepared within the framework of the fundamental scientific research of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan No BR20281006.

References

- 1 Geertz C. In Search of North Africa // *New York: Review of Books*. – 1971. – Vol. 17. – № 12. – P. 20-24.
- 2 Khalid A. Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia. – Berkley, Los Angeles, London, University of California Press, 2007. – 241 p.
- 3 Abd al-Raziq Ali. The Unity of Religion and Arabs. Al-Islam wa-USul al-Hukm. Islam and the Fundamentals of Authority // *Modernist and Fundamentalist Debates in Islam: A Reader*. – Palgrave, Macmillan, 2000. – P. 81-89.
- 4 Султанов Б.К. Практические меры Казахстана по преодолению последствий мирового экономического кризиса // *Казахстан Спектр*. – 2009. – No. 2. – С. 5-7.
- 5 Лаумулин М.Т. Геополитические процессы в исламском мире: монография. – Алматы. КИСИ при Президенте Республики Казахстан, 2011. – 176 с.
- 6 Медеубаева Ж.М. Международные отношения в конце первого десятилетия XXI века: от однополярности...? // *Казахстан Спектр*. – 2009. – No. 2. – С. 8-20.
- 7 Амребаев А. Актуальные проблемы современного мусульманского мира и председательство Казахстана в ОИК в 2011 году // *Казахстан в глобальных процессах (ИМЭП)*. – 2010. – №3. – С. 17-25.
- 8 Ауелбаев Б.А. Центральная Азия и «Северный маршрут» транзита невоенных товаров в Афганистан // *Центральная Азия в контексте геополитической трансформации и глобального экономического кризиса*. – Алматы, КИСИ, 2009. – С. 67-73.
- 9 В Астане открылась очередная сессия Совета министров иностранных дел Организации Исламская конференция // [Electronic source] URL: <https://www.newsru.com/religy/28Jun2011/astana.html> (the date of referring: 17.09.2021).
- 10 Селянина Ю.Г. Малые и средние экономики Ближнего Востока и Северной Африки в условиях мирового финансового кризиса // *Проблемы современной экономики*. – 2010. – №3 (35). – С. 5.
- 11 Конфликты и войны XXI века (Ближний Восток и Северная Африка). – М.: Институт востоковедения РАН, 2015. – 504 с.
- 12 Арыстанбекова А.Х. Глобализация. История. Динамика. Аспекты. Фасеты. Перспективы: монография. – Алматы, Дайк-Пресс, 2007. – 304 с.
- 13 Козловский Е.А., Комаров М.А., Макрушин Р.Н. Бразилия, Россия, Индия, Китай, ЮАР: стратегия недропользования. – М.: 2013. – 400 с.
- 14 World Bank. Total Population // [Electronic source] URL: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL> (Accessed on 06.02.2023). World Bank. Fertility Rate, Total (Births Per Woman) // [Electronic source] URL: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.TFRT.IN> (the date of referring: 06.02.2023).
- 15 Watt W.M. Islamic Political Thought: The Basic Concepts. – Edinburgh, Edinburgh University Press, 1968. – XI. – 186 p.
- 16 Loboda L. The Thought of Sayyid Qutb: Radical Islam's Philosophical Foundation. – Ashbrook, Ashbrook Center for Public Affairs, Ashland University, 2004. – 36 p.
- 17 Abd al-Raziq, Ali. The Unity of Religion and Arabs. Al-Islam wa-USul al-Hukm. Islam and the Fundamentals of Authority // *Modernist and Fundamentalist Debates in Islam: A Reader*. – Palgrave, Macmillan, 2000. – P. 81-89.
- 18 Munteanu M.A. Modern international relations: coordinates of changes // *Some questions of the theory of international relations*. – Issue 1. – М.: RAGS, 1995. – P. 50-51.
- 19 Shishkov Yu.V. Integration processes on the threshold of the XXI century: monograph. – М.: III millennium, 2010. – P. 17.
- 20 Maududi Sayyid Abu-l-'Ala. Political theory of Islam. Fundamentals of Islam // *Otechestvennye zapiski*. – 2003. – No. 5. – P. 4-22.
- 21 Brzezinski Z. Great chessboard. America's dominance and its geostrategic imperatives: a monograph. – М.: International. relations, 2013. – 256 p.
- 22 Melyantseva V. The Crisis in the Arab World: Economic and Social Aspects // *Mirovaya ekonomika i mezhdunar. relationship*. – 2011. – No. 10. – P. 73-83.
- 23 Kedban N.M. World Financial Crisis: Causes and Consequences for Muslim Countries // *Vostok-Oriens*. – 2010. – No. 5. – P. 145-149.
- 24 Косолапов Н.В. Безопасность

международная, национальная и глобальная: взаимодействие или противоречивость? // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2006. – № 9. – С. 5.

25 Махмудов Р. Растущая роль природного газа в европейских энергетических «играх» // *Центральная Азия и Кавказ*. – 2007. – № 6 (54). – С. 35-41.

26 Несипбай Р. Геополитические противоречия исламского мира // *Аналитика*. – 2010. – № 3. – С. 43-52.

27 Есенова Г. Топливо-энергетический комплекс Казахстана: реформы, проблемы, перспективы // *Центральная Азия и Кавказ*. – 2018. – No. 5(59). – P. 15-25.

28 Гарбузарова Е.Г. Геополитическое значение Центральной Азии: история и современность // *Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета*. – 2010. – V. 10. – No. 5. – С. 43-46.

29 Кахаров Д. Газовые ресурсы Узбекистана: приведут ли политические маневры между Россией и Китаем к росту его экспортных цен? // *Средняя Азия и Кавказ*. – 2018. – No. 6(60). – С. 28-31.

30 Козловский Е.А., Комаров М.А., Макрушин Р.Н. Минерально-сырьевые ресурсы государств ШОС и БРИКС в перспективах мировой экономики. – М.: 2015. – 472 с.

31 Косолапов Н. В. Международная, национальная и глобальная безопасность: взаимодействие или противоречие? // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2016. – No. 9. – С. 5.

32 Selyanina Yu.G. Small and medium economies of the Middle East and North Africa in the conditions of the global financial crisis // *Problems of the modern economy*. – 2020. – No. 3 (35). – С. 5.

33 DeWeese Devin. Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tuekles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. – Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press, University Park, 2021. – 638 p.

34 Hermassi E. Politics and Culture in the Middle East // *Social Compass*. – Louvain, 2018. – Vol. 25. – № 3-4. – P. 445-464.

35 Humphreys R.S. Islam and Political Values in Saudi Arabia, Egypt and Syria // *Middle East Journal*. – Washington, 2017. – Vol. 33. – №1. – P. 1-19.

36 Corbin H. En Islam iranien: Aspects spirituels et philosophiques. T. 1: Le chiisme duodecimain. – Paris, Gallimard, 2016. – XXIX. – 332 p.

37 Козловский Е.А., Комаров М.А., Макрушин Р.Н. Бразилия, Россия, Индия, Китай, ЮАР: стратегия недропользования. – М.: 2013. – 400 с.

38 Hovsepyan L. The Turkish model and the conditionality of Ankara's foreign policy in the

countries of Central Asia by the strategic interests of the West // *Central Asia and the Caucasus*. – 2019. – No. 2. – P. 130-137.

39 Stolpovsky O.A. Afghanistan and issues of regional security cooperation // Foreign policy orientation of the countries of Central Asia in the light of the global transformation of the world system of international relations. – Bishkek, OFAK, 2019. – P. 187-195.

Transliteration

1 Geertz C. In Search of North Africa // *New York: Revue of Books*. 1971. – Vol. 17. – № 12. – P. 20-24.

2 Khalid A. Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia. – Berkley, Los Angeles, London, University of California Press, 2007. – 241 p.

3 Abd al-Raziq Ali. The Unity of Religion and Arabs. Al-Islam wa-Usul al-Hukm. Islam and the Fundamentals of Authority // *Modernist and Fundamentalist Debates in Islam: A Reader*. – Palgrave, Macmillan, 2000. – P. 81-89.

4 Sultanov B.K. Prakticheskiye mery Kazakhstana po preodoleniyu posledstviy mirovogo ekonomicheskogo krizisa [Practical Measures of Kazakhstan to Overcome the Consequences of the Global Economic Crisis] // *Kazakhstan Spektr*. – 2009. – No. 2. – S. 5-7. (in Russ)

5 Laumulin M.T. Geopoliticheskiye protsessy v islamskom mire: monografiya [Geopolitical Processes in the Islamic World: Monograph]. – Almaty, KISI pri Prezidente Respubliki Kazakhstan, 2011. – 176 s. (in Russ)

6 Medeubayeva ZH.M. Mezhdunarodnyye otnosheniya v kontse pervogo desyatiletiya XXI veka: ot odnopolyarnosti...? [International Relations at the End of the First Decade of the 21st Century: From Unipolarity...?] // *Kazakhstan Spektr*. – 2009. – No. 2. – S. 8-20. (in Russ)

7 Amrebayev A. Aktual'nyye problemy sovremennogo musul'manskogo mira i predsedatel'stvo Kazakhstana v OIK v 2011 godu [Topical Issues of the Modern Muslim World and the Chairmanship of Kazakhstan in the OIC in 2011] // *Kazakhstan in global processes (IMEP)*.]//*Kazakhstan v global'nykh protsessakh (IMEP)*. 2010. №3. – 17-25s. (in Russ)

8 Auyelbayev B.A. Tsentral'naya Aziya i «Severnnyy marshrut» tranzita nevoyennykh tovarov v Afganistan [Central Asia and the "Northern Route" for the Transit of Non-Military Goods to Afghanistan] // *Tsentral'naya Aziya v kontekste geopoliticheskoy transformatsii i global'nogo ekonomicheskogo krizisa*. – Almaty. – Almaty, KISI, 2009. – S. 67-73. (in Russ)

9 V Astane otkrylas' ocherednaya sessiya Soveta ministrov inostrannykh del Organizatsii Islamskaya konferentsiya [The next session of the

Council of Foreign Ministers of the Organization of the Islamic Conference opened in Astana // [Electronic source] URL: <https://www.newsru.com/religy/28Jun2011/astana.html> (the date of referring: 17.09.2021). (in Russ)

10 Selyanina YU.G. Malye i sredniye ekonomiki Blizhnego Vostoka i Severnoy Afriki v usloviyakh mirovogo finansovogo krizisa [Small and Medium-Sized Economies of the Middle East and North Africa in the Context of the Global Financial Crisis] // *Problemy sovremennoy ekonomiki*. – 2010. – №3 (35). – S. 5. (in Russ)

11 Konflikty i voynny XXI veka (Blizhniy Vostok i Severnaya Afrika) [Conflicts and Wars of the XXI Century (Middle East and North Africa)]. – M.: Institut vostokovedeniya RAN, 2015. – 504 s. (in Russ)

12 Arystanbekova A.KH. Globalizatsiya. Istoriya. Dinamika. Aspekty. Fasety. Perspektivy: monografiya [Globalization. Story. Dynamics. Aspects of. Facets. Perspectives: Monograph]. – Almaty, Dayk-Press, 2007. – 304 s. (in Russ)

13 Kozlovskiy Ye.A., Komarov M.A., Makrushin R.N. Braziliya, Rossiya, Indiya, Kitay, YUAR: strategiya nedropol'zovaniya [Brazil, Russia, India, China, South Africa: Subsoil use Strategy]. – M.: 2013. – 400 s. (in Russ)

14 World Bank. Total Population // [Electronic source] URL: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL> (Accessed on 06.02.2023). World Bank. Fertility Rate, Total (Births Per Woman) // [Electronic source] URL: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.TFRT.IN> (the date of referring: 06.02.2023).

15 Watt W.M. Islamic Political Thought: The Basic Concepts. – Edinburgh, Edinburgh University Press, 1968. – XI. – 186 p.

16 Loboda L. The Thought of Sayyid Qutb: Radical Islam's Philosophical Foundation. – Ashbrook, Ashbrook Center for Public Affairs, Ashland University, 2004. – 36 p.

17 Abd al-Raziq, Ali. The Unity of Religion and Arabs. Al-Islam wa-Usul al-Hukm. Islam and the Fundamentals of Authority // *Modernist and Fundamentalist Debates in Islam: A Reader*. – Palgrave, Macmillan, 2000. – P. 81-89.

18 Munteanu M.A. Modern international relations: coordinates of changes // Some questions of the theory of international relations. – Issue 1. – M.: RAGS, 1995. – P. 50-51.

19 Shishkov Yu.V. Integration processes on the threshold of the XXI century: monograph. – M.: III millennium, 2010. – P. 17.

20 Maududi Sayyid Abu-l-'Ala. Political theory of Islam. Fundamentals of Islam // *Otechestvennyye zapiski*. – 2003. – No. 5. – P. 4-22.

21 Brzezinski Z. Great chessboard. America's dominance and its geostrategic imperatives: a monograph. – M.: International. relations, 2013. – 256 p.

22 Melyantseva V. The Crisis in the Arab World: Economic and Social Aspects // *Mirovaya ekonomika i mezhdunar. relationship*. – 2011. – No. 10. – P. 73-83.

23 Kedban N.M. World Financial Crisis: Causes and Consequences for Muslim Countries // *Vostok-Oriens*. – 2010. – No. 5. – P.145-149.

24 Kosolapov N.V. Bezopasnost' mezhdunarodnaya, natsional'naya i global'naya: vzaimodeystviye ili protivorechivost'? [International, National and Global Security: Interaction or Inconsistency?] // *Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnyye otnosheniya*. – 2006. – № 9. – S. 87; 5. (in Russ)

25 Makhmudov R. Rastushchaya rol' prirodnogo gaza v yevropeyskikh energeticheskikh «igrakh» [The Growing Role of Natural Gas in European Energy "Games"] // *Tsentral'naya Aziya i Kavkaz*. – 2007. – №6 (54). – S. 35-41 (in Russ)

26 Nesipbay R. Geopoliticheskiye protivorechiya islamskogo mira [Geopolitical Contradictions of the Islamic World] // *Analitika*. – 2010. – № 3. – S. 43-52. (in Russ)

27 Yesenova G. Toplivno-energeticheskiy kompleks Kazakhstana: reformy, problemy, perspektivy [Fuel and Energy Complex of Kazakhstan: Reforms, Problems, Prospects] // *Tsentral'naya Aziya i Kavkaz*. – 2018. – No. 5(59). – P. 15-25. (in Russ)

28 Garbuzarova Ye.G. Geopoliticheskoye znachenie Tsentral'noy Azii: istoriya i sovremennost' [Geopolitical Significance of Central Asia: History and Modernity] // *Vestnik Kyr-gyzsko-Rossiyskogo Slavyanskogo universiteta*. – 2010. – V. 10, – No. 5. – S. 43-46. (in Russ)

29 Kakharov D. Gazovyye resursy Uzbekistana: privedut li politicheskoye manevry mezhdru Rossiiy i Kitayem k rostu yego eksportnykh tsen? [Gas Resources of Uzbekistan: Will Political maneuvering between Russia and China lead to an Increase in its Export Prices?] // *Srednyaya Aziya i Kavkaz*. – 2018. – No. 6(60). – S. 28-31.

30 Kozlovskiy Ye.A., Komarov M.A., Makrushin R.N. Mineral'no-syr'yevyye resursy gosudarstv SHOS i BRIKS v perspektivakh mirovoy ekonomiki [Mineral and Raw Material Resources of the SCO and BRICS States in the Prospects of the World Economy]. – M.: 2015. – 472 s. (in Russ)

31 Kosolapov N. V. Mezhdunarodnaya, natsional'naya i global'naya bezopasnost': vzaimodeystviye ili protivorechiye? [International, National and Global Security: Interaction or Inconsistency?] // *Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnyye otnosheniya*. – 2016. – No. 9. – S. 5. (in Russ)

32 Selyanina Yu.G. Small and medium economies of the Middle East and North Africa in the conditions of the global financial crisis // *Problems of the modern economy*. – 2020. – No. 3 (35). – C. 5.

33 DeWeese Devin. Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tuekles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. – Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press, University Park, 2021. – 638 p.

34 Hermassi E. Politics and Culture in the Middle East // *Social Compass*. – Louvain, 2018. – Vol. 25. – № 3-4. – P. 445-464.

35 Humphreys R.S. Islam and Political Values in Saudi Arabia, Egypt and Syria // *Middle East Journal*. – Washington, 2017. – Vol. 33. – №1. – P. 1-19.

36 Corbin H. En Islam iranien: Aspects spirituels et philosophiques. T. 1: Le chiisme duodecimain. – Paris, Gallimard, 2016. – XXIX. – 332 p.

37 Козловский Е.А., Комаров М.А., Макрушин Р.Н. Бразилия, Россия, Индия, Китай, ЮАР: стратегия недропользования. – М.: 2013. – 400 с.

38 Hovsepian L. The Turkish model and the conditionality of Ankara's foreign policy in the countries of Central Asia by the strategic interests of the West // *Central Asia and the Caucasus*. – 2019. – No. 2. – P. 130-137.

39 Stolpovsky O.A. Afghanistan and issues of regional security cooperation // Foreign policy orientation of the countries of Central Asia in the light of the global transformation of the world system of international relations. – Bishkek, OFAK, 2019. – P. 187-195.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Zaur Djalilov

Chief Researcher, Professor, Doctor of Historical Sciences, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: zaur1952@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-4311-8776

Bolatbek Batyrkhan

Leading Researcher, PhD, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: hafizbolat@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-2942-925X

Sagynysh Amirbekova

Researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: sagynysh.amirbekova@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9746-8387

Заур Гафурұлы Джалилов

бас ғылыми қызметкер, профессор, тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан, email: zaur1952@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-2942-925X

Болатбек Шәденұлы Батырхан

жетекші ғылыми қызметкер, PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан, email: hafizbolat@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-2942-925X

Сағыныш Көпенқызы Әмірбекова

ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан, email: sagynysh.amirbekova@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9746-8387

Заур Гафурович Джалилов

главный научный сотрудник, профессор, доктор исторических наук, Институт востоковедения имени Р.Б.Сүлейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: zaur1952@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-2942-925X

Болатбек Шаденулы Батырхан

ведущий научный сотрудник, PhD, Институт востоковедения КН МНВО РК, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: hafizbolat@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-2942-925X

Сағыныш Копеновна Амирбекова

научный сотрудник, Институт востоковедения имени Р.Б.Сүлейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: sagynysh.amirbekova@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-9746-8387

МИРОВОЗЗРЕНИЕ В СИСТЕМЕ КУЛЬТУРЫ

¹М.К. Ташбулатова, ¹Э.К. Саудабекова, ²С.М. Мұқан, ²А.А. Ниязгулова

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена анализу мировоззрения и его места в культуре. Поскольку мировоззрение есть феномен сознания, то даётся анализ сознания. Если на Западе предметом исследования является индивидуальное сознание, то в бывшей советской философии (конкретнее – в историческом материализме) исследовалось и общественное сознание, которое не является простой суммой сознаний. Мировоззрение как раз и является формой и уровнем общественного сознания. В этом было достоинство исторического материализма. В статье подвергается критическому анализу интерпретация сущности и структуры общественного сознания в историческом материализме. Показано, что эта структура изображена неадекватно, а кроме того, она содержит ряд «несуразностей». К примеру, к структуре общественного сознания отнесены искусство, религия и наука. Это притом, что та же наука, особенно естествознание, невозможна без специального оборудования, приборов и т. д. Аналогичное справедливо и в отношении искусства и религии. Искусство, например, без произведений искусства (а последние без средств их создания) искусство только как содержание и форма сознания – это нечто, что не поддаётся фиксации. В статье показано, что мировоззрение является высшим уровнем общественного и индивидуального сознания и не сводится к знанию, как это иногда толкуется, но синтезирует на уровне всеобщности содержание всех форм общественного сознания. Анализируется соотношение мировоззрения и картины мира (по-другому – модели мира). Отмечается, что картина мира является наглядным дубликатом мировоззрения и служит большинству людей надёжным ориентиром. Уделяется также внимание культурно-историческому характеру мировоззрения. Ставится также вопрос о соотношении мировоззрения и философии. Последняя определяется как продукт рефлексии над мировоззрением.

Ключевые слова: мировоззрение, мироотношение, картина мира, форма общественного сознания, структура общественного сознания, исторический материализм, культура, человек.

¹НАО «Университет Нархоз», Алматы, Казахстан

²АО «Международный университет информационных технологий», Алматы, Казахстан

Автор-корреспондент:
С.М. Мұқан,
s.mukan@iitu.edu.kz

Ссылка на данную статью:
Ташбулатова М.К.,
Саудабекова Э.К.,
Мұқан С.М., Ниязгулова А.А.
Мировоззрение в системе
культуры // Адам әлемі.
– 2024. – №1 (99).
– С. 107-120.

Мәдениет жүйесіндегі дүниетаным

Аңдатпа. Мақала дүниетаным мен оның мәдениеттегі орнын талдауға арналған. Дүниетаным сананың құбылысы болғандықтан, санаға талдау беріледі. Батыста зерттеу пәні индивидуалды сана болса, бұрынғы кеңестік философияда (нақтырақ айтсақ, тарихи материализмде) қоғамдық сана да зерттелді, ол жеке сананың қарапайым жиынтығы емес. Дүниетаным – бұл нақты қоғамдық сананың формасы мен деңгейі. Бұл тарихи материализмнің қасиеті еді. Мақалада тарихи материализмдегі қоғамдық сананың мәні мен құрылымын түсіндіру сыни тұрғыдан талданады. Бұл құрылымның адекватты түрде суреттелмегені, сонымен қатар, онда бірқатар абсурдтар бар екені көрсетілген. Мысалы, қоғамдық сананың құрылымына өнер, дін және ғылым жатады. Бұл бір ғылымның, әсіресе жаратылыстанудың

арнайы құрал-жабдықтарсыз, аспаптарсыз және т.б.сыз мүмкін еместігіне қарамастан, өнер мен дінге де қатысты. Өнер, мысалы, өнер туындыларынсыз (және соңғысы оларды жасау құралдарынсыз), сананың мазмұны мен формасы ретіндегі өнер тек бекітілмейтін нәрсе. Мақалада дүниетанымның қоғамдық және индивидуалды сананың ең жоғарғы деңгейі және ол кейде түсіндірілетіндей білімге дейін төмендемейтіні, әмбебаптық деңгейінде қоғамдық сананың барлық формаларының мазмұнын синтездейтіні көрсетілген. Дүниетаным мен дүние суретінің (басқаша айтқанда, дүние моделінің) арақатынасы талданады. Дүниенің суреті дүниетанымның көрнекі көшірмесі болып табылатыны және адамдардың көпшілігі үшін сенімді бағдар ретінде қызмет ететіні атап өтілген. Дүниетанымның мәдени-тарихи табиғатына да көңіл бөлінеді. Дүниетаным мен философияның арақатынасы туралы да мәселе көтеріледі. Соңғысы дүниетаным туралы рефлексияның өнімі ретінде анықталады.

Түйін сөздер: дүниетаным, дүниеқатынас, дүние бейнесі, қоғамдық сананың формасы, қоғамдық сананың құрылымы, тарихи материализм, мәдениет, адам.

World Outlook in the System of Culture

Abstract. The article is devoted to the analysis of worldview and its place in culture. Since worldview is a phenomenon of consciousness, an analysis of consciousness is given. If in the West the subject of research is individual consciousness, then in the former Soviet philosophy (more specifically, in historical materialism) social consciousness was also studied, which is not a simple sum of individual consciousnesses. Worldview is precisely the form and level of social consciousness. This was the virtue of historical materialism. The article critically analyzes the interpretation of the essence and structure of social consciousness in historical materialism. It is shown that this structure is depicted inadequately, and in addition, it contains a number of absurdities. For example, the structure of social consciousness includes art, religion and science. This is despite the fact that the same science, especially natural science, is impossible without special equipment, instruments, etc. The same is true for art and religion. Art, for example, without works of art (and the latter without the means of creating them), art only as the content and form of consciousness is something that cannot be fixed. The article shows that worldview is the highest level of social and individual consciousness and does not reduce to knowledge, as it is sometimes interpreted, but synthesizes the content of all forms of social consciousness at the level of universality. The relationship between the worldview and the picture of the world (in other words, the model of the world) is analyzed. It is noted that the picture of the world is a visual duplicate of the worldview and serves as a reliable guide for most people. Attention is also paid to the cultural and historical nature of the worldview. The question is also raised about the relationship between worldview and philosophy. The latter is defined as a product of reflection on the worldview.

Key words: World Outlook, World Relation, Picture of the World, Form of Social Consciousness, Structure of Social Consciousness, Historical Materialism, Culture, Man.

Введение

Проблема сущности мировоззрения самым тесным образом связана с проблемой сущности философии. Между тем и та, и другая решалась и продолжает решаться самими философами довольно разнообразно. Приведём первое попавшееся определение мировоззрения и проанализируем его. Вот, к примеру, определение из «Википедии – свободной энциклопедии». Согласно этому определению, мировоззрение – это «система взглядов, оценок и образных представлений о мире и месте в нём человека, общее отношение человека к окружающей действительности и самому себе, а также обусловленные

этимися взглядами основные жизненные позиции людей, их убеждения, идеалы, принципы познания и деятельности, ценностные ориентации. Мировоззрение, – уточняется далее, – придаёт деятельности человека организованный, осмысленный и целенаправленный характер» [1]. Как и многие определения мировоззрения, данное страдает нестрогостью и, так сказать, размытостью. Выражение «система взглядов» как раз и не отличается строгостью и придаёт характер обыденного определения. Выражение «общее отношение человека» – это уже характеристика *мироотношения*, а не мировоззрения. Что касается оценок, то это тоже из области обыденного сознания. Оценка – не то же самое,

что и *ценность*. Это доказали уже представители Баденской (Фрейбургской) школы неокантианства, в частности Г. Риккерт. Но из данного определения, как и из многих других, следует, что мировоззрение принадлежит сфере сознания. В этой связи для более точного выяснения сущности мировоззрения необходимо обратиться к сфере сознания, притом, конечно, не индивидуального, а общественного.

Методология

В статье применена классическая методология. Применение сравнительного метода позволило установить, что исторический материализм, претендовавший на аутентичное воспроизведение учения К. Маркса об общественном сознании и на его развитие, на деле искажал это учение. Установлению данного факта также помог текстологический анализ. Анализ текстов работ по историческому материализму помог установить несоответствие положений исторического материализма и идей К. Маркса и Ф. Энгельса, касающихся общественного сознания. Применение принципа развития, в свою очередь, позволило установить, что позиция самого К. Маркса в вопросе общественного сознания претерпевала развитие. Принцип конкретности позволил установить, как элементы тождества, с одной стороны, между мировоззрением и картиной мира, а с другой – между мировоззрением и философией.

Критический анализ трактовки общественного сознания в историческом материализме

Эта тема активно разрабатывалась в официальной советской философии, состоявшей из двух частей – диалектического и исторического материализма. Тема общественного сознания относилась ко второй части, т.е. к историческому материализму. Надо отметить, что исторический материализм был ещё более догматичным, чем диалектический. Это справедливо не только в отношении 1930-х – 1950-х

годов, но и в отношении 1960-х и последующих. Основанием, из которого исходили представители этой части философии, были сочинения К. Маркса, Ф. Энгельса и В.И. Ленина. Причём, если брать первых двух, то основными источниками служили «Немецкая идеология» (1845–1846) Маркса и Энгельса, а также Предисловие Маркса к его работе «К критике политической экономии» (1859) и письма Энгельса 1890-х годов, в которых тот разъяснял сущность материалистического понимания истории. В указанном Предисловии сказано: «Не сознание людей определяет их бытие, а, наоборот, их общественное бытие определяет их сознание» [2, с. 7]. Это – почти повторение того, что сказано в «Немецкой идеологии», а именно: «Сознание [das Bewußtsein] никогда не может быть чем-либо иным, как осознанным бытием [das bewusste Sein], а бытие людей есть реальный процесс их жизни» [3, с. 25]. Редко кто из них обращался к другим работам Маркса, у которого взгляд на соотношение общественного бытия и общественного сознания претерпевал эволюцию в сторону смягчения экономического детерминизма. К примеру, в период работы над «Капиталом» К. Маркс ясно пишет, что «общественные отношения между людьми возможны лишь в той мере, в какой люди мыслят...» [4, с. 249] Но представители исторического материализма в подобные тонкости не вникали. Они истолковывали соотношение общественного бытия и общественного сознания едва ли не в духе дуализма, а само общественное бытие многие редуцировали к сфере экономики. Тем не менее, проблема структуры общественного сознания разрабатывалась именно ими. У самих Маркса, Энгельса и Ленина, да и у И. В. Сталина, когда он ещё считался «корифеем всех наук», практически ничего на эту тему не было.

Так как существенных различий в толковании структуры общественного сознания массой представителей исторического материализма не существовало, то мы представим общую её структуру в их интерпретации. Общественное сознание, согласно данной позиции, структурировано как по горизонтали,

так и по вертикали. Горизонтальная структура представлена *формами* общественного сознания. В «Философской энциклопедии», изданной в советское время, сказано: «В состав общественного сознания входят различные его формы: наука, философия, искусство, нравственность, религия, политика, право» [5, с. 47]. По вертикали общественное сознание имеет две структуры, так как в общественном сознании выделялись два аспекта – *гносеологический* и *социологический*. Гносеологический аспект структуры общественного сознания, согласно историческому материализму, включает два уровня – 1) обыденное сознание (нижний уровень) и 2) теоретическое сознание (верхний уровень). Социологический аспект структуры общественного сознания включает три уровня: 1) общественная психология (низший уровень), 2) идеология (средний уровень) и 3) наука (высший уровень). Такова обобщённая картина структуры общественного сознания в советском историческом материализме.

При даже беглом взгляде на неё можно заметить целый ряд, на наш взгляд, неточностей (несуразностей). Во-первых, что касается форм общественного сознания. Никто не станет возражать против того, что мораль и философия суть формы общественного сознания. А вот можно ли отнести исключительно к формам сознания политику, право, искусство, религию и науку? Политика в самые давние времена была социальным институтом, так же, как и право и религия. На определённой ступени исторического процесса, если точно, то с Нового времени, социальным институтом становится наука. На более поздних этапах появляется тенденция институционализации искусства. Религия, развитая религия немислима без культовых сооружений, отправления культа и т.д. Вряд ли рациональным будет считать её всего лишь формой общественного сознания. Так же обстоит и с искусством. Искусство немислимо без своих произведений – картин, скульптур, музыкальных и литературных произведений и т. д. А для их производства

необходимы материал и средства (инструменты и т. д.). Иначе говоря, искусство – это целая отрасль производства, отличающаяся от сферы материального производства, но аналогичная ей. К. Маркс ввёл понятие «духовное производство». Искусство – это и есть одна из форм духовного производства. Особенно курьёзным выглядит определение науки как формы общественного сознания. Возможно, к античной или средневековой науке в известной мере применима характеристика её как всего лишь формы общественного сознания, но уже к науке XVII века она никак не применима. Современная же наука, особенно в лице естествознания, обладает не только зданиями для проведения исследований, но и сложнейшим оборудованием, а также приборами – радиотелескопами, ускорителями частиц (достаточно назвать Большой адронный коллайдер) и т.д. Бессмысленно причислять всё это к сознанию. Это – реальные предметы и реальные процессы, осуществляемые с их помощью.

Обратимся теперь к вертикальным структурам общественного сознания, выделяемым в историческом материализме. Эти структуры, согласно последнему, присущи всем формам общественного сознания. Прежде всего, непонятно, почему выделены именно эти структуры. Представители исторического материализма, утверждают, что это – аспекты общественного сознания. Согласно им, эти аспекты сопоставляются друг с другом и одновременно противопоставляются друг другу. Но что это значит? Гносеологический аспект – это *познавательный* аспект. Согласно историческому материализму, данный аспект присущ всем формам общественного сознания. Собственно, гносеология (теория познания) проходила по ведомству диалектического материализма. Наиболее полно гносеологический аспект присутствует в науке (можно в данном случае отвлечься от того, что представители исторического материализма неправоммерно сводят науку к форме сознания). Но он присутствует и в морали, и в искусстве, и в религии и

т.д., но не является для них определяющим. Со всем этим можно согласиться. Непонятно только отождествление обычного сознания с этим уровнем. Ведь обычное сознание содержит в себе элементы всех форм общественного сознания. И зачастую в нём их трудно отделить друг от друга даже в абстракции.

Кроме того, следует отметить, что в советской философии абсолютизировался познавательный момент: она, в соответствии с традицией, восходящей к началу Нового времени, трактовалась как *наука*. Известный советский философ и психолог С.Л. Рубинштейн в своей неоконченной и впервые опубликованной с купюрами лишь в 1973 году монографии «Человек и мир», подвергая критике истматовско-диаматовскую трактовку соотношения общественного бытия и общественного сознания, абсолютизирующую гносеологический аспект их соотношения, писал: «Но эта абсолютизация гносеологического отношения отрицает то, что сознание существует в бытии. На самом деле сознание не отрицает бытия, сознание само включается в бытие. Особенно очевидна неправомерность этой абсолютизации в общественном бытии: без общественного сознания нет общественного бытия» [6, с. 72].

Но что, далее, означает «социологический аспект»? Это аспект общественного сознания, взятый в аспекте *социологии* как науки? Судя по всему, нет. Представители исторического материализма просто неточно выражаются. Они имеют в виду *социальный* аспект. Однако насколько правомерно выделение данного аспекта как самостоятельного? В него они включают общественную психологию, идеологию и науку. Но то, что они называют общественной психологией, так или иначе входит в обычное сознание, отнесённое к гносеологическому аспекту. К тому же, общественная психология составляет предмет специальной науки – общественной психологии, а потому и не должна проходить по ведомству исторического материализма. А наука, как отмечено выше, – это «царство» гносеологического аспекта. Но даже и не это главное.

Главное в том, что, согласно К. Марксу, да и согласно официальному марксизму, познание, т. е. функционирование гносеологического аспекта во всём его объёме есть социальный феномен и социальный процесс. Следовательно, выделение «социологического аспекта» в структуре общественного сознания есть результат недомыслия представителей исторического материализма.

Осталась идеология, отнесённая в историческом материализме к «социологической» структуре общественного сознания. Её иногда выделяли в отдельную форму общественного сознания. При этом её сущность по-разному толковалась разными авторами. Маркс и Энгельс, как известно, противопоставляли идеологию и науку. На этом основании, очевидно, представители исторического материализма и представили её как особый уровень. Но тот же Маркс на примере политической экономии показал, что идеологизирование присуще даже представителям классической политической экономии, таким, как А. Смит и Д. Рикардо. Таким образом, та структура общественного сознания, которая разрабатывалась в историческом материализме, не может быть признана самостоятельной.

Любопытно, что в 1986 году, т.е. уже в период, именованный перестройкой, вышла специальная монография, посвящённая формам общественного сознания [7]. И, несмотря на то, что она вышла в условиях, когда можно было уже и не следовать слепо канонизованным догмам, авторский коллектив, за исключением В.И. Толстых (речь идёт о нём как об авторе раздела «Общественное сознание: социальная природа, функции, формы») и Э.В. Безчеревных (он автор раздела «Философия»), остался на прежних позициях. При этом среди авторов есть те, кто никогда не стоял на позициях исторического материализма и даже не признавал разделение философии на два «материализма». В данной монографии так же, как и в официальном историческом материализме, к формам общественного сознания отнесены не только политическое сознание, правосознание, мораль и философия,

но также искусство (автор раздела «Искусство» – В.И. Толстых), религия (автор раздела «Религия» – Д.М. Угринович) и наука (автор раздела «Наука» – Н.В. Мотрошилова). Видимо, устоявшаяся догма тяготела над сознанием этих авторов и мешала им мыслить творчески.

Однако за три года до выхода указанной монографии появилась концепция структуры общественного сознания, отличная от всех до того существовавших в историческом материализме. Её автором был Б.А. Грушин. Он опубликовал её в статье «Структура и состав общественного сознания», а затем несколько развил в своей монографии «Массовое сознание» (1987). В них он подвергает сомнению прежде всего выделение представителями исторического материализма гносеологического и социологического аспектов общественного сознания, обладающих собственными структурами. Он пишет: «С моей точки зрения, подобное решение вопроса категорически не приемлемо. Гносеологический и социологический аспекты – не более чем акценты в анализе тех или иных образований общественного сознания, поэтому их никак нельзя использовать для выделения, конструирования самостоятельных – “гносеологической” и “социологической” – структур интересующей нас системы» [8, с. 21], т.е. системы общественного сознания. Он также утверждает, что общественное сознание не может иметь несколько структур, что у него – одна структура. Но это не означает, что в общественном сознании невозможно выделить ряд блоков, каждый из которых обладает собственной структурой. Он пишет: «Входящие в его (общественного сознания. – М.Т.) крупные образования, имеющие системный характер, обладают своей структурой. Поэтому мы с полным основанием говорим о структуре идеологии, структуре религиозного сознания и т.д. Однако всё это множество структур – не структуры общественного сознания в целом, а структуры отдельных образующих его подсистем» [9, с. 97–98].

И Б.А. Грушин предлагает собственную структуру общественного сознания, оговариваясь при этом, что это – лишь

предварительный её вариант. Однако, сразу же отметим, что окончательный вариант им так и не был представлен, а в упомянутой его монографии, по сути дела, была воспроизведена та же структура, что и в статье. Он пишет, что «в общественном сознании на самом нижнем, фундаментальном уровне его расчленения необходимо выделить прежде всего многочисленные образования, относящиеся к различным *способам (средствам) духовного освоения человеком действительности*. ...Последние отличаются от способов предметно-практического освоения мира и включают в себя по меньшей мере три предельно широких типа (класса) элементов сознания: I – предметно-чувственные (эмоционально-образные) формы сознания; II – абстрактно-логические (рациональные) формы сознания и III – фантастические (иррациональные в широком смысле слова) формы сознания» [8, с. 24]. Первый тип элементов сознания Б.А. Грушин характеризует как «общественную психологию», второй – как «общественное знание», третий – как «общественное воображение». Таково, согласно ему, первое фундаментальное расчленение общественного сознания. И он пишет: «Его следующее фундаментальное расчленение, относящееся к тому же, что и в первом случае, самому “нижнему” уровню его анализа, *учитывает характер взаимоотношений сознания с действительностью* и позволяет выделить в его составе также три предельно абстрактных типа (класса) его простейших образований: А – элементы сознания, отражающие действительность; Б – элементы сознания, выражающие отношение (оценочное) к действительности; В – элементы сознания, совпадающие с активной реакцией на действительность» [8, с. 109–110]. Первый тип Грушин характеризует как «рефлексивный», второй – как «эвалютивный (от английского evaluation, что значит «оценка») и третий – «реактивным».

Данные типы, или классы, отмечает Б.А. Грушин, являются линейными, следовательно, поддающимися совмещению или наложению друг на друга. В

этом случае они дают девять (3 x 3) «двумерных (классов) составляющих общественного сознания, а именно: IA, IB, IB, IIA, IIB, IIB, IIIA, IIIB, IIIB» [9, с. 110]. Но это не предел. И Б.А. Грушин выделяет ещё одно фундаментальное расчленение общественного сознания. Он пишет: «В качестве третьего фундаментального расчленения общественного сознания, относящегося к тому же уровню его анализа, можно принять расчленение, учитывающее *способы* (или, может быть, лучше сказать: характер?) *возникновения, образования составляющих общественного сознания*» [9, с. 110–111]. Исходя из этого основания, он выделяет два класса элементов в структуре общественного сознания – стихийное и институализированное. При смещении предыдущих классов с данным получается девятнадцать (3 x 3 x 2) типов сознания [9, с. 112]. Но, заявляет Б.А. Грушин, можно продолжать расчленение (на факультете журналистики МГУ он в своих лекциях, по его словам, доводил до 36 типов). «В общей сложности, – заявляет он, – в полученной таким образом многомерной матрице присутствовало 80 типов элементов общественного сознания. И это не было пределом возможного расчленения рассматриваемой системы» [8, с. 27]. Но тут есть опасность регресса в дурную бесконечность.

Конечно, в условиях диктата официальной философии позиция Б.А. Грушина кажется серьёзным прорывом. В чём-то она больше соответствует действительности. Однако она не может быть признана удовлетворительной. Во-первых, трудно отделаться от её формалистического и даже механистического характера. Во-вторых, в предложенной им структуре не нашли места формы общественного сознания, а отрицать их существование неправомерно. Другое дело, что их «истматовская» трактовка нуждается в переосмыслении. В официальном историческом материализме структура общественного сознания изображалась так, как если бы она была одной и той же для всей человеческой истории, для всех человеческих культур. Представители исторического ма-

териализма, как отмечает В.Е. Кемеров, стремятся «определить некую общую структуру общественного сознания, общую не только для пребывающих в нём индивидов, но и для различных обществ, культур и исторических интервалов. Предполагалось, что имеется некая “сквозная” для различных культур и исторических этапов проблематика общественного и индивидуального сознания, форм общественного сознания и его уровней» [10, с. 163]. Другим существенным недостатком данного варианта структуры общественного сознания является, согласно В.Е. Кемерову, то, что в ней не учитывались люди как общественные существа, которые сложно и многообразно стратифицированы в социуме. «По сути, – пишет он, – общественное сознание оказывалось отчуждённым от людей; идеологической конструкцией, которую затем необходимо было включать в реальное поведение людей, а им отражать эту форму и осваивать или даже “творчески” развивать» [10, с. 162]. Исторический материализм не учитывал того, что не каждый индивидум чётко осознавал все без исключения охарактеризованные им формы общественного сознания.

Однако в нашу задачу не входит детальный анализ структуры общественного сознания. Нам необходима её общая картина для того, чтобы мы нашли в ней место мировоззрению.

Феномен мировоззрения

Нам представляется уместной позиция А.А. Хамидова, который исходит не из форм сознания, а из форм отношения человека к миру – из того, что он называет мироотношенческими модальностями. Он пишет: «Человеческое бытие в Мире осуществляется посредством целого ансамбля мироотношенческих модальностей – когнитивной, этической, эстетической, религарной, рефлексивной и др.» [11, с. 114]. Это, согласно ему, сущностно присуще человеку и обществу формы. В ходе истории, согласно ему, из многих из них вырастают целые сферы культуры, например, наука, ис-

кусство, религия и др. Кроме того, «в эмпирической человеческой Истории на определённом этапе появляются и бытийствуют такого рода модальности, которые не только вторичны, но и *паразитарны* относительно примордиальных модальностей. Таковы, в частности, политика, право» [11, с. 114]. Положительной стороной данной позиции, на наш взгляд, является то, что каждая такая «модальность» является единством практического и духовного уровней. Вот почему такие сферы культуры, как наука, искусство, религия, политика не могут быть истолкованы как всего лишь формы сознания. То, что в историческом материализме трактовалось как формы общественного сознания, каждая без собственного практического и предметного фундамента, – это формы, порождённые относительно обособленными друг от друга формами культуры – научной, религиозной, политической и т. д.

В общественном сознании можно выделить и вертикальную структуру, притом одну, но присущую всем его формам. В каждой из форм на достаточно развитой ступени человеческой истории можно выделить, во-первых, уровень быденного сознания, во-вторых, уровень специализированного, или рафинированного, сознания. Первый уровень является низшим, второй – высшим. Мировоззрение также расположено по вертикали. Оно представляет собой *высший* уровень общественного сознания, в котором обобщено, резюмировано общее отношение человека к миру *как целому*, а не к тем или иным его «частям». Со своего уровня оно задаёт общие, предельные (в тенденции абсолютные) ориентиры отношения человека к миру. Но человек тем и отличается, что, по словам К. Маркса, «не стремится оставаться чем-то окончательно установившимся, а находится в абсолютном движении становления» [12, с. 476]. В этой связи изменяется его мироотношение и корректируется мировоззрение, которое, в свою очередь, оказывает корректирующее влияние на мироотношение. Таким образом, между ними имеет место циклически-спиралевидный характер взаимоотношения.

Основным содержанием мировоззрения являются мир, человек и их взаимоотношение. То есть то, что составляет и предмет философии. Ядро мировоззрения составляют всеобщие (по интенции – абсолютные) *принципы, императивы, ценности*, а также *универсалии*. Последние бывают двух родов: 1) конкретно-исторически освоенные универсально-всеобщие определения мироздания, т.е. *категории*; 2) не имеющие онтологического денотата квази-категориальные формы. Поскольку они являются действительными регулятивами, постольку они суть, говоря словами Маркса, «общественно значимые, следовательно, объективные мыслительные формы» [13, с. 86]. Иначе говоря, фигурируют тоже как категории. А.Я. Гуревич отмечает: «Обязательность этих категорий для всех членов общества нужно понимать, разумеется, не в том смысле, что общество сознательно навязывает их людям, предписывая им воспринимать мир и мыслить именно таким образом: речь идёт о неосознанном навязывании обществом и столь же неосознанным восприятием, “впитыванием” этих категорий и представлений членами общества...» [14, с. 31].

Следующее, что следует сказать о мировоззрении, это то, что оно синтезирует в себе все основные, говоря словами А.А. Хамидова, мироотношенческие модальности в их идеальном аспекте, или более точно: синтезирует те способы освоения мира и некоторые их результаты, которые присущи основным мироотношенческим модальностям, т.е. познавательной, этической, эстетической и религиозной как таковой (т.е. безотносительно к её *конфессионально-оформлению*). Однако в силу каких-то причин какая-то из модальностей может преобладать в культуре, и тогда мировоззрение приобретает *тональность*, задаваемую данной модальностью. Так, классическое (традиционное) древнегреческое и древнеяпонское мировоззрения окрашены в *эстетические* тона, классическое древнекитайское – в этические тона, классическое древнеиндийское и традиционное российское – в религиозные тона, западноевропейское

мировоззрение Нового времени – в познавательные тона.

В отличие от некоторых форм общественного сознания, которые более или менее явны обычному человеку, мировоззрение является, так сказать, невидимым. В массе своей люди руководствуются мировоззренческими ориентирами, даже *не подозревая* о наличии этих ориентиров, да и мировоззрения как такового. Но именно наличием мировоззрения человек и общество принципиально отличаются от всех до-человеческих существ и их популяций. Более того, человек не может существовать без мировоззрения. «Для общества, как и для индивида, – отмечает А. Швейцер, – жизнь без мировоззрения представляет собой патологическое нарушение высшего чувства ориентирования» [15, с. 71].

В начале человеческой истории, которая, как известно, начинается с разбросанных по планете локальных обществ, этих очагов культуры, формируется одно-единственное мировоззрение. Но затем на более поздних этапах в силу развития этих обществ, слияния разных обществ, заимствования одних у других предметов культуры, обычаев, взглядов и в том числе тех или иных мировоззренческих ориентиров в наличном обществе, в культуре могут функционировать два и более мировоззрения или их фрагментов. Особенно действует фактор развития, приводящий к смене укладов жизни, общественных формаций или целых эпох. И тогда получается, что в данном общественном целом наряду с соответствующим духу этого целого мировоззрением могут существовать (и действительно существуют) и инородные ему мировоззрения или их фрагменты. Одни из них могут уходить корнями в древние времена и под влиянием тех или иных факторов оказываются восстановленными; другие являются унаследованными от ушедшей эпохи; третьи представляют собой ростки будущего (или будущих) мировоззрения. Мировоззрение, отвечающее духу наличной эпохи, является *господствующим* мировоззрением. Если оно обладает достаточной мощью, оно, по словам А.А. Хамидова, создаёт *общее мировоз-*

зренческое силовое поле [16]. Это поле пронизывает своими «силовыми линиями» и те мировоззрения, которые не являются господствующими, в той или иной форме и степени внося в них изменения. А это означает, что и те, кто ими руководствуется, так или иначе проникается и ориентирами господствующего мировоззрения. «В итоге, – как отмечает А. Швейцер, – все мысли и идеи как индивидов, так и общества как-то причастны к господствующему мировоззрению» [15, с. 71].

В литературе, посвящённой проблеме мировоззрения, часто приводятся классификации видов мировоззрения. Насчитывают по несколько его видов. Так, в статье «Мировоззрение и его структура» [17] приводятся следующие: мифологическое, религиозное, философское, обыденное, научное и гуманистическое мировоззрения. И, разумеется, даются их характеристики. Мы не станем рассматривать их. Отметим, что мировоззрение, составляющее высший слой общественного сознания, едино и неделимо. Оно находится *над* формами общественного сознания. Но, как отмечено выше, что в данной культуре могут существовать в разной степени явности и другие мировоззрения. Но отнюдь не в том смысле, какой имеют в виду те, кто считает, что существует религиозное, научное и т.п. мировоззрение. В религии, искусстве, науке и т.д. объективная и субъективная реальность отражается специфически, что обусловлено характером религии, искусства, науки и т.д. Продукты функционирования их – это вовсе не частные мировоззрения, хотя они оказывают то или иное влияние на общий характер мировоззрения. Выражения «мифологическое мировоззрение», «религиозное мировоззрение», «научное мировоззрение» и т. д. означает лишь то, что на господствующее в обществе и культуре мировоззрение определяющее влияние оказывают мифология (как было в архаической культуре), религия (как было в западноевропейской средневековой культуре) или наука (как стало в западноевропейской культуре с Нового времени). Не более того.

Мировоззрение и картина (модель) мира

В культурологической, этнографической и близкой к ним литературе встречаются понятия «категории культуры», «картина мира» и «модель мира». Два последние в принципе эквивалентны друг другу и, как говорится, дело вкуса, какое употреблять. Что касается категорий культуры, то обратимся к известному специалисту по западноевропейскому Средневековью А.Я. Гуревичу. Он пишет: «Вероятно, культуру любой эпохи можно рассматривать... как всеобъемлющую знаковую систему» [14, с. 27]. Надо сказать, что он не единственный, кто так понимает культуру. Так она трактуется представителями Тартуской школы семиотики во главе с Ю.М. Лотманом. Критики данной трактовки заметили, что представители данной школы, определяя всю культуру как знаковую систему, даже не затрагивают вопроса: знаками чего является данная система, ибо знак предполагает наличие того, что он обозначает, то есть денотата, или референта. Исходя из такого, не вполне адекватного, по нашему мнению, понимания культуры, определяются и категории культуры. Но в то же время вне зависимости от особенностей истолкования сущности культуры, А.Я. Гуревич прав в том, что категории культуры действительно существуют. Он пишет: «Названные категории образуют основной семантический "инвентарь" культуры» [14, с. 31]. Он также прав в том, что для постижения специфики той или иной культуры необходимо «пойти по пути обнаружения основных универсальных категорий культуры, без которых она невозможна и которыми она пронизана во всех своих творениях. Это, – разъясняет он, – вместе с тем и определяющие категории человеческого сознания. Мы имеем в виду такие понятия и формы восприятия действительности, как время, пространство, изменение, причина, судьба, число, отношение чувственного к сверхчувственному, отношение частей к целому. Перечень можно было бы продолжить, его следовало бы уточнить и развернуть. Су-

щественно, однако, другое. Эти универсальные понятия в каждой культуре связаны между собой, образуя своего рода «модель мира» – ту «сетку координат», при посредстве которых люди воспринимают действительность и строят образ мира, существующий в их сознании» [14, с. 30]. А.Я. Гуревич также прав в том, что эти категории входят в состав картины (модели) мира. Однако специальное рассмотрение их не входит в нашу задачу.

Что же собой представляет картина, или модель, мира? В.Н. Топоров пишет: «В самом общем виде модель мира определяется как сокращённое и упрощённое отображение всей суммы представлений о мире внутри данной традиции, взятых в их системном и операционном аспектах» [18, с. 161]. В известном словаре Г. Шмидта сказано, что картина мира «в отличие от мировоззрения представляет собой приведённую в связность сумму наглядного знания о мире...» [19, с. 199]. В данном словаре картина мира сопоставляется с мировоззрением и одновременно противопоставляется ему. Это правильное положение. Но в словаре не уточняется, для каких целей создаётся картина (модель) мира. На данный вопрос отвечает Г.Х. Каримова. Она отмечает, что для обиходного сознания людей мировоззренческие ориентиры и универсалии явно не даны, хотя и смутно улавливаются. И в целях более эффективного их действия ещё в архаической культуре люди создали своеобразный двойник мировоззрения, в котором содержание мировоззрения стало доступным любому взрослому члену общества. «Сознание этого двойника, – отмечает Г.Х. Каримова, – осуществляется по логике перевода неявного на язык явного и очевидного. Неуловимые мировоззренческие универсалии и принципы облекаются в одежды доступного чувственному восприятию и наивному представлению материала, взятого из повседневной, обыденной жизни, из эмпирического опыта людей. Вследствие такой процедуры мировоззренческое содержание становится наглядным. Ориентиры становятся доступными каж-

дому. Мировоззрение, переведённое на язык наглядности и доступности обычному сознанию, есть не что иное, как *картина мира*» [20, с. 36]. Или – иначе – модель мира. Таким образом, модель, или картина, мира есть не что иное, как другая форма существования мировоззрения, его, как выразился бы Гегель, инобытие.

Картину мира В.Н. Топоров определяет, как «сокращённое и упрощённое» отражение мира. Указанное упрощение обуславливается характером *наглядности*, которая отсутствует в мировоззрении и, напротив, составляет атрибут картины мира. Но именно благодаря этому картина, или модель, мира оказывается эффективным регулятором жизнедеятельности всех без исключения членов общества. Принципиальное же отличие картины мира от мировоззрения состоит в том, что если в мировоззрении зафиксировано действительное содержание, то в картине мира может присутствовать и содержание, не соответствующее действительности. Соотношение мировоззрения и картины мира следует определять не по критерию достоверности, а по критерию эквивалентности. Так, например, в архаической картине мира одной из центральных универсалий является *мировое древо*, разумеется, отсутствующее в мировоззрении. Но эта универсалия картины мира синтезирует в себе целый ряд мировоззренческих универсалий и тем самым эффективно реализует функцию ориентации первобытного человека в мире. Надо отметить, что в качестве схемы, освобождённой от мифологического содержания и смысла, она работает и в современной науке. С её помощью, например, изображаются генеалогии, развитие языков и др. Но картина, или модель, мира – это вовсе не только достояние первобытной культуры. В современной науке, например, существует *научная картина мира*. Наряду с идеалами и нормами научности и философскими основаниями науки она составляет комплекс оснований науки.

Вернёмся к мировоззрению. Оно есть тот феномен, через который является сущность философии. Как от-

мечает А.Н. Чанышев, «философию, по-видимому, легче, лучше и правильнее можно определить через мировоззрение...» [21, с. 6]. Но не в том, однако, смысле, что философия, как он полагает, есть «высший вид мировоззрения» [21, с. 6]. Предметом философии, как отмечено выше, является то же, что и у мировоззрения, а именно сущность мира, сущность человека и сущность их взаимоотношения. Но если мировоззрение формируется стихийно, то философия разрабатывается сознательно: она есть сознательная работа (рефлексия) над своим предметом. Мировоззрение не остаётся неизменным со времени своего возникновения, но обладает культурно-историческим характером. Как отметил Гегель, «каждой эпохе свойственно своё особое мирозерцание...» [22, с. 173]. Это можно очень хорошо и кратко продемонстрировать на примере истории западноевропейской культуры.

Исторически культура возникает вместе с человеком и человеческим обществом и в своём развитии проходит разные этапы. Общим для человечества является период, когда люди вели первобытный образ жизни. После перехода от бродячего образа жизни и ведения присваивающего хозяйства люди, как известно, перешли на оседлый образ жизни и ведение производящего хозяйства. Именно с этого времени вся жизнь людей разделяется на сферу сакрального и сферу профанного. Сфера сакрального представляет собой систему мифов, легенд и преданий, которые почитаются сакральными. Их содержание реализуется в различных ритуалах. Профанная сфера – сфера хозяйственной жизни, охоты, военных действий и т.д. – тоже во многом осуществляется под эгидой сакральной сферы, так как она считается более значимой. Мировоззрение данного исторического периода во многом синкретично, но задаёт ему общую тональность система мифов. Потому оно и называется мифологическим. В древнегреческой культуре выше всего почитался Космос. В этой связи древнегреческое мировоззрение носило *космоцентрический* характер. В эпоху Средневековья особое

положение занимала религия и Церковь. Так как это была христианская религия, а главным действующим лицом в ней признаётся Бог, то данное мировоззрение определяется как теоцентрическое. Сменившая Средневековье эпоха Ренессанса потеснила Бога и в центр мироздания поставила человека (но не вообще человека, а творческую личность). Данное мировоззрение именуется *антропоцентрическим*. Новое время сместило с пьедестала человека, но и не восстановило Бога, а поставило выше всего Природу. В этой связи данное мировоззрение получило название *натуроцентрического*.

Заклучение

До сих пор речь шла о мировоззрении как высшем уровне общественного сознания. Но мировоззрение присуще и каждому отдельному человеку. Оно также составляет высший уровень его сознания. Каждый человек обладает собственной уникальной картиной мира, набором убеждений и ценностей, которые формируют его собственное мировоззрение. Однако далеко не все поднимаются на уровень осознания собственного мировоззрения, а потому и неспособны дать себе мировоззренческий самоотчёт. Это о них писал А. Швейцер: «Конечно, в настоящее время многие обычно не поднимаются в своих взглядах на жизнь до осознанного мировоззрения» [15, с. 71]. Аналогичное писал и Я. Корчак: «Многие ли дорастают до сознания места человека в человечестве и Вселенной?» [23, с. 81] Такое положение дел, особенно в нынешнем сложном и противоречивом времени должно быть преодолено. «Призвание каждого человеческого существа, – писал А. Швейцер, – состоит в том, чтобы, выработав собственное мыслящее мировоззрение, стать подлинной личностью» [15, с. 75]. Осмысление собственного мировоззрения является важным этапом в личностном развитии. Поднятие уровня его осознания может способствовать развитию критического мышления, самопознанию и толерантности. Но проблема индивидуального мировоззрения подлежит дальнейшему исследованию. И здесь

необходимо дальнейшее использование междисциплинарного подхода, чтобы более полно понять этот важнейший аспект человеческой жизни.

Список литературы

- 1 Мировоззрение // [Электронный ресурс] URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Мировоззрение> (Дата обращения 01.02.2023)
- 2 Маркс К. К критике политической экономии // Сочинения, изд. 2-е, т. 13. – М., Политиздат, 1959. – С. 1–167.
- 3 Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология. Критика новейшей немецкой философии в лице её представителей Фейербаха, Б. Бауэра и Штирнера и немецкого социализма в лице его различных пророков // Сочинения, изд. 2-е, т. 3. – М., Политиздат, 1955. – С. 7–544.
- 4 Маркс К. Экономическая рукопись 1861 – 1863 годов. Процесс производства капитала // Сочинения, изд. 2-е, т. 47. – М., Политиздат, 1973. – 659 с.
- 5 Спиркин А. Сознание // Философская энциклопедия, т. 5. – М., Советская Энциклопедия, 1970. – С. 43–48.
- 6 Рубинштейн С.Л. Человек и мир. – М., Наука, 1997. – 191 с.
- 7 Общественное сознание и его формы. – М., Политиздат, 1986. – 367 с.
- 8 Грушин Б.А. Структура и состав общественного сознания // *Социологические исследования*. – 1983. – №4. – С. 17–28.
- 9 Грушин Б.А. Массовое сознание. Опыт определения и проблемы исследования. – М., Политиздат, 1987. – 368 с.
- 10 Кемеров В.Е. Введение в социальную философию // Учеб. пособие для гуманитарных вузов. – М., Наука, 1994. – 314 с.
- 11 Хамидов А.А. Человек и мир человека в этическом и юридическом измерениях // Проблемы духовного развития: Сборник научных статей, посвящённый памяти профессора К.Ш. Шулембаева. – Алматы, Ақыл қитабы, 1998. – С. 114–123.
- 12 Маркс К. Экономические рукописи 1857 – 1859 годов (Первоначальный вариант «Капитала») // Сочинения, изд. 2-е, т. 46, ч. I. – М., Политиздат, 1968. – 559 с.
- 13 Маркс К. Капитал. Критика политической экономии, т. 1, кн. I: Процесс производства капитала // Сочинения, изд. 2-е, т. 23. – М., Политиздат, 1960. – 907 с.
- 14 Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М., Искусство, 1984. – 320 с.
- 15 Швейцер А. Благоговение перед жизнью. – М., Прогресс, 1992. – 573 с.
- 16 Хамидов А.А. Мировоззрение и философия // Философия. Мировоззрение. Практика: сб. ст. / АН КазССР, Ин-т философии и

права, Каз. отд-ние Филос. о-ва СССР. – Алма-Ата, Наука КазССР, 1987. – С. 13–29.

17 Мировоззрение и его структура // [Электронный ресурс] URL: <http://www.grandars.ru/college/filosofiya/mirovozzrenie.html> (Дата обращения 03.02.2023)

18 Топоров В.Н. Модель мира // Мифы народов мира. Энциклопедия, в 2-х т., т. 2. – М., Советская Энциклопедия, 1988. – С. 161–164.

19 Философский словарь. Основан Генрихом Шмидтом. – М., Республика, 2003. – 575 с.

20 Каримова Г. Мировоззрение и картина мира в составе культуры // Адам әлемі. – 2001. – № 2. – С. 33–38.

21 Чанышев А.Н. Начало философии. – М., Изд-во Московского ун-та, 1982. – 184 с.

22 Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа // Сочинения, т. IV. – М., Изд-во социально-экономической литературы, 1958. – 440 с.

23 Кorchак Я. Избранные педагогические произведения. – М., Педагогика, 1979. – 473 с.

Transliteration

1 Mirovozzrenie [Worldview] // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Mirovozzrenie> (Data obrashhenija 01.02.2023)

2 Marks K. K kritike politicheskoj jekonomii [Towards a critique of political economy] // Sochinenija, izd. 2-e, t. 13. – М., Politizdat, 1959. – С. 1–167.

3 Marks K., Jengel's F. Nemeckaja ideologija. Kritika novejshej nemeckoj filosofii v lice ejo predstavitelej Fejrbaha, B. Baujera i Shtirnera i nemeckogo socializma v lice ego razlichnyh prorokov [German ideology. Criticism of modern German philosophy in the person of its representatives Feuerbach, B. Bauer and Stirner and German socialism in the person of its various prophets] // Sochinenija, izd. 2-e, t. 3. – М., Politizdat, 1955. – С. 7–544.

4 Marks K. Jekonomicheskaja rukopis' 1861 – 1863 godov. Process proizvodstva kapitala [Economic manuscript 1861-1863. The process of capital production] // Sochinenija, izd. 2-e, t. 47. – М., Politizdat, 1973. – 659 s.

5 Spirkin A. Soznanie [Consciousness] // Filosofskaja jenciklopedija, t. 5. – М., Sovetskaja Jenciklopedija, 1970. – С. 43–48.

6 Rubinshtejn S.L. Chelovek i mir [Man and the world]. – М., Nauka, 1997. – 191 s.

7 Obshhestvennoe soznanie i ego formy [Social consciousness and its forms]. – М., Politizdat, 1986. – 367 s.

8 Grushin B.A. Struktura i sostav obshhestvennogo soznaniya [Structure and composition of public consciousness] // *Sociologicheskie issledovanija*. – 1983. – №4. – С. 17–28.

9 Grushin B.A. Massovoe soznanie. Opyt opredelenija i problemy issledovanija [Mass consciousness. Experience of definition and research problems]. – М., Politizdat, 1987. – 368 s.

10 Kemerov V.E. Vvedenie v social'nuju filosofiju [Introduction to social philosophy]. Ucheb. posobie dlja gumanitarnyh vuzov. – М., Nauka, 1994. – 314 s.

11 Hamidov A.A. Chelovek i mir cheloveka v jeticheskom i juridicheskom izmerenijah [Man and the human world in ethical and legal dimensions] // Problemy duhovnogo razvitija: Sbornik nauchnyh statej, posvjashhjonnyj pamjati professora K.Sh. Shulembaeva. – Almaty, Akyl kitaby, 1998. – С. 114–123.

12 Marks K. Jekonomicheskie rukopisi 1857 – 1859 godov (Pervonachal'nyj variant «Kapitala») [Economic manuscripts of 1857-1859 (The original version of "Capital")]. // Sochinenija, izd. 2-e, t. 46, ch. I. – М., Politizdat, 1968. – 559 s.

13 Marks K. Kapital. Kritika politicheskoj jekonomii. Process proizvodstva kapitala [Critique of Political Economy. The process of production of capital] // Sochinenija, izd. 2-e, t. 23. – М., Politizdat, 1960. – 907 s.

14 Gurevich A.Ja. Kategorii srednevekovoj kul'tury [Categories of medieval culture]. – М., Iskusstvo, 1984. – 320 s.

15 Shvejcer A. Blagogovenie pered zhizn'ju [Reverence for life]. – М., Progress, 1992. – 573 s.

16 Hamidov A.A. Mirovozzrenie i filosofija [Worldview and philosophy] // Filosofija. Mirovozzrenie. Praktika: sb. st. / AN KazSSR, In-t filosofii i prava, Kaz. otd-nie Filos. o-va SSSR. – Alma-Ata, Nauka KazSSR, 1987. – С. 13–29.

17 Mirovozzrenie i ego struktura [Worldview and its structure] // [Jelektronnyj resurs] URL: <http://www.grandars.ru/college/filosofiya/mirovozzrenie.html> (Data obrashhenija 03.02.2023)

18 Toporov V.N. Model' mira [Model of the world] // Mify narodov mira. Jenciklopedija, v 2-h t., t. 2. – М., Sovetskaja Jenciklopedija, 1988. – С. 161–164.

19 Filosofskij slovar' [Philosophical Dictionary]. Osnovan Genrihom Shmidtom. – М., Республика, 2003. – 575 s.

20 Karimova G. Mirovozzrenie i kartina mira v sostave kul'tury [Worldview and picture of the world as part of culture] // Адам әлемі. – 2001. – № 2. – С. 33–38.

21 Chanyшев A.N. Nachalo filosofii [The beginning of philosophy]. – М., Изд-во Московского ун-та, 1982. – 184 с.

22 Gegel' G.V.F. Fenomenologija duha [Phenomenology of spirit] // Sochinenija, t. IV. – М., Изд-во социаль-но-јekonomicheskoy literatury, 1958. – 440 с.

23 Korchak Ja. Izbrannye pedagogicheskie proizvedenija. – М., Pedagogika, 1979. – 473 с.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Махаббат Козуевна Ташбулатова* ассоциированный профессор, кандидат философских наук, НАО «Университет Нархоз», Алматы, Казахстан, e-mail: makhabbat.tashbulatova@narхоз.kz, ORCID ID: 0000-0003-3379-9480
- Эльмира Картамбаевна Саудабекова* ассоциированный профессор, кандидат философских наук, НАО «Университет Нархоз», Алматы, Казахстан, e-mail: makhabbat.tashbulatova@narхоз.kz, ORCID ID: 0000-0002-1983-1926
- Сәкен Мұқанұлы Мұқан* профессор, PhD, АО «Международный университет информационных технологий», Алматы, Казахстана, e-mail: s.mukan@iitu.edu.kz, ORCID ID: 0000-0003-0652-2806
- Айгуль Аскарбековна Ниязгулова* заведующий кафедрой медиакоммуникации и истории Казахстана, профессор, кандидат филологических наук, АО «Международный университет информационных технологий», Алматы, Казахстан, e-mail: a.nijasgulova@iitu.edu.kz, ORCID ID: 0000-0003-2728-6814
- Махаббат Козуевна Ташбулатова* қауымдастырылған профессор, философия ғылымдарының кандидаты, Нархоз университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: makhabbat.tashbulatova@narхоз.kz, ORCID ID: 0000-0003-3379-9480
- Эльмира Картамбаевна Саудабекова* қауымдастырылған профессор, философия ғылымдарының кандидаты, Нархоз университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: makhabbat.tashbulatova@narхоз.kz, ORCID ID: 0000-0002-1983-1926
- Сәкен Мұқанұлы Мұқан* профессор, PhD, Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: s.mukan@iitu.edu.kz, ORCID ID: 0000-0003-0652-2806
- Айгуль Аскарбековна Ниязгулова* медиакоммуникация және Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі, профессор, филология ғылымдарының кандидаты, Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: a.nijasgulova@iitu.edu.kz, ORCID ID: 0000-0003-2728-6814
- Makhabbat Tashbulatova* Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Narхоз University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: makhabbat.tashbulatova@narхоз.kz, ORCID ID: 0000-0003-3379-9480
- Elmira Saudabekova* Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Narхоз University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: makhabbat.tashbulatova@narхоз.kz, ORCID ID: 0000-0002-1983-1926
- Saken Mukan* Professor, PhD, International Information Technology University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: s.mukan@iitu.edu.kz, ORCID ID: 0000-0003-0652-2806
- Aigul Niyazgulova* Head of Department of Media Communications and History of Kazakhstan, Professor, Candidate of Philological Sciences, International Information Technology University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: a.nijasgulova@iitu.edu.kz, ORCID ID: 0000-0003-2728-6814

ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS AND ECOLOGICAL ACTIVITY AS FORMS MANIFESTATIONS OF ECOLOGICAL CULTURE

S.M. Kaupenbayeva, M.B. Alikbayeva, E.E. Moshkanova

ABSTRACT

The article deals with the problems of the cultural determination of the formation of ecological consciousness and ecological activity in the modern world. In the scientific literature, this question is at the stage of initial development. The existing range of concepts, beliefs, and ideas in this area are characterized by extreme instability, and polyphony, which makes it timely, in this regard, to study the cultural and ideological prerequisites for the formation of an ecological culture system. Another aspect of the actualization of the problem is the need to concretize the goals of applying the concept of the formation of ecological consciousness in practice, that is, the need for a methodological analysis of the ways of its concrete implementation. Determining the direction and effectiveness of the impact of conceptual values can become the basis for rebuilding existing and creating new cultural and ideological programs.

Key words: Ecological Consciousness, Ecological Work, Ecological Culture, Ecological Activity, Nature, Values.

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Author-correspondent:
S.M. Kaupenbayeva,
Samal_75@inbox.ru

Reference to this article:
Kaupenbayeva S.M.,
Alikbayeva M.B.,
Moshkanova E.E. Ecological Consciousness and Ecological Activity as Forms Manifestations of Ecological Culture // Adam Alemi. – 2024. – No.1 (99). – P. 121-128.

Экологиялық сана және экологиялық қызмет экологиялық мәдениеттің көрінісі ретінде

Аңдатпа. Мақалада қазіргі әлемдегі экологиялық сана мен экологиялық қызметтің қалыптасуын мәдени түрде анықтау мәселелері қарастырылған. Ғылыми әдебиеттерде бұл мәселе бастапқы даму сатысында. Белгіленген саладағы бірқатар ұғымдар, сенімдер, идеялар өте тұрақсыздықпен, полифонизммен ерекшеленеді, бұл осыған байланысты экологиялық мәдениет жүйесін қалыптастырудың мәдени-идеологиялық алғышарттарын зерттеуді уақтылы етеді. Мәселені өзектендірудің тағы біра спектісі-экологиялық сананы қалыптастыру тұжырымдамасын практикада қолдану мақсаттарын нақтылау қажеттілігі, яғни оны нақты іске асыру жолдарын әдіснамалық талдау қажеттілігі туындап отыр. Тұжырымдамалық құндылықтардың әсер ету бағыты мен тиімділігін анықтау қолданыстағы мәдени-идеологиялық бағдарламаларды қайта қарастыру және құру үшін негіз бола алады.

Түйін сөздер: экологиялық сана, экологиялық іс-әрекет, экологиялық мәдениет, экологиялық белсенділік, табиғат, құндылықтар.

Экологическое сознание и экологическая деятельность как формы проявления экологической культуры

Аннотация. В статье рассмотрены проблемы культурной детерминации формирования экологического сознания и экологической деятельности в современном мире. В научной литературе этот вопрос находится в стадии начальной разработки. Существующий ряд понятий, убеждений, представлений в означенной области отличается крайней неустойчивостью, полифонизмом, что делает своевременным, в этой связи, исследование культурно-идеологических предпосылок формирования системы экологической культуры. Другим аспектом

актуализации проблемы выступает необходимость конкретизирования целей применения концепции становления экологического сознания на практике, то есть необходимость методологического анализа путей ее конкретной реализации. Определение направления и эффективности воздействия концептуальных ценностей сможет стать базой для перестройки действующих и создания новых культурно-идеологических программ.

Ключевые слова: экологическое сознание, экологическая деятельность, экологическая культура, экологическая активность, природа, ценности.

Introduction

The well-being of our civilization today is impossible without the consumption of natural resources, and the consumption of natural resources on a huge scale will lead to the depletion of the bowels of our planet. In this regard, at present, the general state of the environment remains tense, and environmental problems are one of the most important problems of humanity.

All the unfavorable aspects of the modern ecological situation are connected with the traditional human culture. Therefore, the harmonization of the relationship between society and nature must begin with the greening of the moral image of the person himself. Society will not survive without ecological consciousness. This consciousness must penetrate all areas of science, technology and production and change them so that they contribute to the survival of humanity, not its destruction. The essence of ecological consciousness is a reflection of the real practical relations of society. Society needs to know environmental norms, and rules of conduct, and have a high level of environmental culture [1, p. 11-19].

In the context of globalization of socio-cultural processes associated with changes in the public consciousness, the problems of the formation of new ideals, including environmental ones, become urgent. Modern society needs the deployment of the entire complex of forms and means adaptive to ideological transformations. One of the potential means is a new ecocentric ideology, the formation of which requires a scientific analysis of the feasibility and grounds for taking the necessary measures to eliminate risky situations created by environmental crisis phenomena. Such a potential is designed to mitigate the consequences of the transformation of the consumer priorities of society and become the most important component of the emerging foundations of civil soci-

ety. The tool that can satisfy this need is an ecological consciousness formed based on cultural and environmental norms.

Methodology

An important problem of studying ecological consciousness and activity is their typologization. Based on typologization, the subjects are grouped into different types of ecological culture, according to their level of formation of ecological consciousness and ecological activity. We used the approach proposed by Russian scientist N.A. Bykanova in the typology of ecological culture. At the heart of this approach is people's conscious concern about the adverse environmental situation and their environmental behavior. As a result, based on the conducted sociological surveys, the grouping of all objects into three types is determined: "Ecological conscious and active type", "Intermediate type" and "Ecological non-conscious passive type".

Main part

The task is to ensure that environmental awareness penetrates all spheres of human activity. Based on this approach, in the process of educational work, the formation of ecological consciousness, without which it is impossible to competently solve environmental issues, is carried out in our experimental work in three main directions: so that the idea that not only our habitat, but the whole planet is our home is reflected in the ecological consciousness of students; greening ecologization of the educational process is provided based on systematic, interdisciplinary environmental education and upbringing; ecological consciousness is formed and developed in the process of training, education and practical creation of environmental well-being of industrial activity [2].

A sense of responsibility is extremely important because it implies the ability

to be responsible for the assigned task, for the commitments made, and for the work done. The presence of a sense of responsibility presupposes the presence of consciousness and will as the ability to manage their actions, to be responsible for their consequences, as well as the presence of activity, initiative, and dedication. At the same time, responsibility is one of the most significant personal qualities that determine the measure of her moral attitude towards other people and the world as a whole.

Developing a sense of responsibility for the qualitative state of the natural environment, not allowing shifting responsibility to other members of society, will help overcome the "phenomenon of hope for others" manifested in the field of environmental protection. A developed sense of responsibility to society is associated with the spiritual development of social values, and their transformation into activity attitudes and life guidelines. After all, a person can accept only those ideas that correspond to his personal needs and interests. A person should have a clear idea of what will come out of what he does, and this is possible provided that the expected results are correlated with his action plan.

Adaptation to an extreme environment is possible not only through physical labor but also by improving the intellectual qualities of a person, such as observation, analytical and flexible mind, spatial imagination, etc. As can be seen, environmental knowledge includes knowledge about specific objects and phenomena of nature, the relationships between objects and phenomena of nature, man and nature, and knowledge about measures of rational nature management and nature protection. But they do not guarantee the existence of an ecological culture.

The elementary level of consciousness is formed already at preschool age, mainly in the process of play activities and communication with adults. At school age, consciousness develops based on educational, social, and work activities, under the determining attention of the increasing demands of life, the collective, and society. It is the school that provides a purposeful, systematic, planned, versatile, and meaningful social impact on children. At the

same time, the child is greatly influenced by the family, as well as literature, radio, theater and cinema [3, p. 132-142].

Along with environmental education, environmental education is also carried out at school, i.e., the formation of environmentally appropriate needs for communication with the environment, saving it from destruction and pollution. In this perspective, we find the experience of V.A. Sukhomlinsky valuable, where the main thing in it was to teach the child the ability to see nature. From our many years of practice, along with the ability to see nature, we also consider the ability to communicate with it important. All this requires the use of types and forms of work aimed at independent search, practice-oriented and environmental activities of students [4, p. 30-35].

Environmental education is a process aimed at the formation of a humane, emotional, moral and careful attitude to nature. Currently, environmental education cannot be considered only as an integral part of the environmental protection system - it is a necessary component of the formation of a personality capable of solving the tasks of future social development. It is for this reason that environmental education and upbringing are given special importance [5].

So, the whole system of environmental education and environmental education is aimed at preserving a thinking, hardworking, thrifty son of the universe. The solution to environmental problems cannot be provided by the efforts of specialists alone - environmentalists, managers, lawyers, engineers, legislators - or by the power institutions of society. To effectively achieve the goal of improving environmental safety, the active participation of all people, regardless of their social or cultural status, is necessary. Environmental education allows people to understand that the world in which they live is much more complicated than their superficial perception, and that the judgments that are obvious to them are not at all unconditional.

One of the most important tools for ensuring environmental protection and rational use of natural resources is to raise awareness of all population groups through environmental education, which promotes the assimilation of some environmental and

ethical norms, values, and professional skills that are required to ensure sustainable development. Ecological education consists of the formation of the ecological culture of the individual and society as a set of spiritual experiences of human interaction with nature; it is interpreted as a continuous process of self-education and personal development aimed at the formation and acquisition of special knowledge on environmental protection [6].

An important role in the formation of ecological consciousness belongs to various environmental activities, movements, and initiatives. By contributing to the dissemination of environmental knowledge, they attract public attention to environmental problems, make it possible to solve some of them in practice, and on this basis, they form confidence in the solvability of environmental problems and in the usefulness of environmental protection activities. Nature protection movements and the results of their activities demonstrate the ability of public opinion to influence the state of affairs in the field of ecology. Collecting signatures, rallies, packages, demonstrations – all these forms of expression of public opinion are effective ways to implement environmental protection activities.

The ecological culture of a person is formed and developed under the objective laws of the civilization that determines the formation and functioning of cultural values. In contrast to Western civilization, where the pathos of nature protection prevails, the civilization of the Kazakh people, where the reproduction of the way of life according to the experience of ancestors and mythological representations as part of the worldview prevail [7, p. 6].

The veneration and protection of nature is a cultural tradition of the Kazakh people. Kazakhs, who led a nomadic lifestyle, deeply learned the mystery of nature, and their knowledge of nature was versatile. The traditional culture of the Kazakhs testifies to the existence of a close connection between nature and man, as well as their inseparable existence. Kazakhs did not pull out plants and did not break young shoots. Since any young life was considered the beginning of happiness and the source of existence of everything. They believed that

if you pluck a plant like this plant and you die, you will be cursed. Kazakh children do not pollute springs and springs. These springs seemed to be the source of existence of everything. Kazakhs did not dig or dig the ground for no reason. This was regarded as a wrong act, linking the digging of the earth with death, death was considered a bad omen.

In the nomadic Kazakh society, nature was considered not only as an object of worship and faith, but at the same time nature performed the function of a socio-cultural regulator. Nomads considered nature alive and intelligent. In the nomadic culture of the Kazakhs, the role of the concepts of "sin" and "benevolence" as moral regulators were high. These concepts have come out of the field of religious content [8].

Information on this issue can be found in the sketch of the Polish traveler B. Zalesky, who thoroughly knew the Kazakh steppe, entitled "The Sacred Tree of the Kazakhs". According to his description, when the Kazakhs passed near the sacred tree, they put camels on their knees, covered the horses with a blanket, sat on their knees or tucked their crossed legs under them and read a prayer. After that, the Kazakhs tied scraps of their clothes to the branches of trees as a sacrificial thing, or small scraps of sheep skin, and in extreme cases, hair from the tail of a horse. In their opinion, tying a sacrificial thing to a sacred tree brings happiness, protects against diseases, and prolongs life. Therefore, sacrificial items should be tied not only to tall trees but also to short bushes found on the road in the arid steppe.

For the Kazakhs, felling such a tree was considered the gravest sin, so there were no those who would break even the driest branch. I saw several ancient religious apricot trees growing in the plain near the Mugalzhar Mountains, no one dared even touch the very stunted large branches. There is nothing to support the multitude of hung-up pieces of cloth and sheepskin, and the golden eagle's nest at the top of the tree has not been harmed by humans, since the nest built on a sacred tree is itself sacred" [9, p. 65].

At the same time, Kazakhs considered such birds as swans and swallows sacred, it was forbidden to disturb them and shoot

them. This testifies to the respectful, caring and careful attitude to the nature of our ancestors. There are many proverbs concerning nature. For example, "cut down one tree, plant ten instead", "do not spit into the well from which you drink", "saw a spring, let this spring breakthrough", "do not pull out plants" and others. In the traditional culture of the Kazakhs, it was considered a duty to protect water. Water is the source of everything. If it is not there, there will be no harvest, the whole world of plants. Water sources were equated with living organisms, and it was believed that various spirits and the lord of water Suleiman lived in them.

There is a belated formation of ecological consciousness. During the past socialist era, in the current transitional (to a civilized society) period, environmental knowledge has not yet been fully disseminated. Today, the steppe, the city, animals, and people in search of sources of profit are turning into victims of entrepreneurs. In this regard, in order to preserve nature, the importance of awakening ecological consciousness in every society is becoming more and more urgent every day.

Adapting to natural conditions, man, as a supreme being, sought to win his place in it by interacting rationally with it. In the process of further development of technical civilization in the subconscious of man, nature turns from the basis of life, as it were, into a source of obstacles on the way to achieving well-being. It is impossible to explain the developing adequate attitude of man to nature in the process of production activity in any other way. And the result of this approach was not long in coming. Nature is dying under the influence of anthropogenic factors harmful to it as a result of the development of industry, the technogenic revolution. The development of man-made civilization violates the natural unity of man and nature, as a result of which ecological morality is pushed deep into the subconscious [10, p. 42-80].

Human consciousness will include the totality of knowledge about the world around us. Thus, the structure of consciousness includes the most important cognitive processes through which a person constantly enriches his knowledge. Knowledge is the core of consciousness.

Sensations, perceptions, and representations are the levels of sensory consciousness. To form the ecological culture of schoolchildren, developing technologies are needed, consisting of a target, search, and reflexive educational space. And its creation, where the upbringing of a person with a high ecological culture is carried out, is one of the most important tasks. Environmental education as a whole carries scientific, value, and normative activity aspects of the interaction of society with nature. Ecological culture includes the culture of cognitive activity of students to master the experience of humanity in relation to nature as a source of material values, the basis of environmental living conditions.

Thus, the greening of the consciousness of society is how the transformation of the worldview and worldview will take place. Another important component, the "supporting" structure of ecological culture is ecological activity. Environmental activity is understood as a set of behavioral practices, and actions of an individual, directly, or indirectly related to his impact on his environment. The main property of environmental activity is goal oriented. The presence of a goal distinguishes ecological activity from a more general concept - ecological intervention, that is, a form of human interaction with the external environment in which the very inclusion of a person in the ecological system, regardless of his goals and objectives, leads to a change in this system. In this regard, by environmental activity we will understand the conscious, targeted activity of subjects aimed at objects, processes, or phenomena of the external environment with which the subject interacts or plans to interact. Depending on the direction of this activity, we will distinguish between the pro-ecological activity of the subject (a set of behavioral practices, actions of an individual aimed at protecting the environment, protecting the population from the negative effects of adverse environmental factors), or the anti-ecological activity of the subject (a set of behavioral practices, actions of an individual aimed at the theft of natural resources, irrational nature management).

The criteria for the formation of eco-culture can be considered the transformation of environmental attitudes and guidelines

into activity imperatives. This raises an important question for us about the nature and direction of the links between environmental consciousness and environmental activity [11, p. 311]. Thus, one group of scientists, mainly American social ecologists, in the conceptual tandem "ecological consciousness - ecological activity" gives a leading role to ecological activity, which, in their opinion, forms and determines the ecological consciousness of the subject. In their research, they rely on the theory of self-perception, according to which people form their attitudes based on their past behavior. In situations when ecological installations are hastily constructed, or when existing installations regarding the environment are absent or poorly articulated, subjects form their installations in relation to the environment, based on the frequency of inclusion in environmental behavior in the past [12, p. 120].

Another school of researchers, early American social ecologists, adhere to the opinion that through ecological consciousness (knowledge) the formation of ecological behavior occurs. This school includes the earliest models explaining the environmental activities of subjects based on the formation of ecological consciousness. Ecological activity is determined by the consciousness of a social subject, a set of ecologically colored attitudes, orientations, a certain level of ecological knowledge, etc. [13, p.120].

In the content of this typology, the main components of the environmental consciousness of the subject are synthesized, such as environmental knowledge, environmental awareness, and the presence of post-material values and attitudes. The first block of questions relates to the manifestation of environmental concern, the second block of questions relates to the identification of environmental knowledge, and the third block relates to the manifestation of environmental behavior. To determine the ecotypes of the groups, 100 subjects aged 21 to 45 years were interviewed. The results showed that different models of ecological consciousness are represented in the samples. 44.8% of respondents belong to the "Environmentally conscious and active type", while 21.2% of respondents, on the contrary, belong to the "Environmentally

unconscious passive type" and 34% belong to the "Intermediate type".

An "environmentally conscious type" is a subject with a high concern for the existing environmental situation, and developed ecological knowledge. He is ready to give part of the funds for environmental protection, he is ready to invest glass, paper, plastic, etc. separately. in garbage blocks, ready to ride a bike around the city instead of cars, and also ready to always participate in environmental actions.

An "ecologically unconscious type" is a subject who is not concerned about the environmental situation and has a low level of environmental knowledge. He is not at all concerned about the ecological situation of his region, he does not intend to give part of the funds for environmental protection, even if he is sure that this money will be used for its intended purpose. This type shows less formed indicators for all types of environmental awareness.

The "intermediate type" is a subject with minor concern about the environmental situation, an average level of environmental knowledge and it has mixed indicators characteristic of the rest of both groups. At the same time, there were subjects among the groups who have developed environmental knowledge and are concerned about the environmental situations of their region, but they are not active in environmental actions.

Conclusion

Despite the existing scientific dispute between scientists' "ecological consciousness - ecological activity", it seems to us important to consider the same probability of the influence of both components on the ecological culture of the individual. Thus, ecological consciousness and ecological activity are interconnected components and two different forms of manifestation of ecological culture. High concern about the state of the environment leads to awareness of the need for practical participation in environmental activities. Conversely, practical environmental activities contribute to the development of motivation to deepen environmental knowledge, and the development of environmental consciousness of the subject.

Social life has a huge impact on the formation of consciousness. The formation of human consciousness is associated with the emergence of social relations that require the subordination of the individual to a fixed system of needs, responsibilities, and discipline of behavior, expressed and regulated by language, historically established customs and mores. During life, every person is affected by objects and phenomena, events and other people who make up his world. But a person, being influenced by the external world, somehow influences him: he uses something to satisfy his needs, seeks to evade some influences, opposes something, and creates something. A person does not only relate to objective reality in a certain way. Unlike an animal, it definitely refers to its vital activity. That is, to his attitude, objectively directed at the world around him. This is also an indicator that a person's life activity is conscious.

Thus, ecological consciousness and ecological activity, as forms of manifestation of ecological culture, are complex sociological constructs. By ecological consciousness we mean a certain level of concern of the population about the state of the environment, the formation of ecological knowledge, and the presence of a set of post-material values and attitudes in the subject. Environmental activity is considered as a conscious, targeted process aimed at objects, processes, or phenomena of the external environment with which the subject interacts or plans to interact.

References

1 Гирусов Е.В. Природные основы экологической культуры // Экология, культура, образование (Материалы конференции). – М: Век, 1989. – С. 11–19.
 2 Экологическое и эстетическое воспитание школьников. – М.: Педагогика, 1984. – С. 135–145.
 3 Васильева В.Н., Торгунакова М.А. Современное экологическое сознание: пути и средства формирования // [Electronic source] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennoe-ekologicheskoe-soznanie-puti-i-sredstva-formirovaniya> / (the date of referring: 01.12.2022)
 4 Зверев И.Д. Охрана природ и экологическое воспитание // *Воспитание школьников*. – 1985. – №6. – С. 30–35

5 Муртазалиева Б.Н. Экологическое воспитание: сущность, задачи, значение // [Electronic source] URL: <https://www.groznyinform.ru/news/review/2343/> (the date of referring: 01.12.2022)

6 Суслова Л.А. Формирование экологического сознания учащихся в условиях учебно-воспитательного процесса // *Наука, образование, общество*. – 2006. – № 5. – С. 78–85.

7 Жақсыбеков Ә.С. Экологиялық мәдениет. – Алматы, 2009. – 197 б.

8 Ежелгі көшпелілер дүниетанымы. Жирма томдық. – 1-том. – Астана: Аударма, 2005. – 496 б.

9 Анцупов А.Я. Теоретические проблемы управления системой образования в сельском социуме. – М.: Изд-во РАО, – 2003. – 224 с.

10 Тысячнюк М.С., Пчелкина С.С., Сан Я. Сети международных экологических организаций на российско-китайской границе: проблемы и перспективы // [Electronic source] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/seti-mezhdunarodnyh-ekologicheskikh-organizatsiy-na-rossiysko-kitayskoj-granitse-problemy-i-perspektivy/viewer> (the date of referring: 01.12.2022)

11 Медведев В.И. Экологическое сознание: учебное пособие для вузов. – М, 2001. – С. 311

12 Cornelissen, G Cueing common ecological behaviors to increase environmental attitudes Lecture Notes in Computer Science. – M. Pandelaere, L. – Warlop, 2006. – 120 p.

13 Jurin R.R. Symbolic beliefs as barriers to responsible Environment behavior // *Environmental Education Research*. – 2000. - № 8(4). – P. 373–394.

Transliteration

1 Girusov E.V. Prirodnye osnovy ekologicheskoy kul'tury [Natural Foundations of Ecological Culture] // *Ekologiya, kul'tura, obrazovanie* (Materialy konferencii). – M: Vek, 1989. – С. 11–19. (in Russ)

2 Ekologicheskoe i esteticheskoe vospitanie shkol'nikov [Ecological and aesthetic education of schoolchildren]. – М.: Pedagogika, 1984. – С. 135–145. (in Russ)

3 Vasil'eva V.N., Torgunakova M.A. Sovremennoe ekologicheskoe soznanie: puti i sredstva formirovaniya // [Electronic source] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennoe-ekologicheskoe-soznanie-puti-i-sredstva-formirovaniya> (the date of referring: 01.12.2022) (in Russ)

4 Zverev I.D. Ohrana prirodi i ekologicheskoe vospitanie [Nature Conservation and Environmental Education] // *Vospitanie shkol'nikov*. –1985. №6. – С. 30–35. (in Russ)

5 Murtazalievа B.N. Ekologicheskoe vospit-

anie: sushchnost', zadachi, znachenie [Environmental education: essence, tasks, meaning] // [Electronic source] URL: <https://www.grozny-inform.ru/news/review/2343/> (the date of referring: 01.12.2022) (in Russ)

6 Suslova L.A. Formirovanie ekologicheskogo soznaniya uchashchih v usloviyah uchebno-vospitatel'nogo processa [Formation of Ecological Consciousness of Students in the Conditions of the Educational Process] // *Nauka, obrazovanie, obshchestvo*. – 2006. – №5. – S. 78-85. (in Russ)

7 Zhaksybekov A.S. Ekologiyalyk ma'deniet [Ecological culture]. – Almaty, 2009. – 197 b. [in Kaz]

8 Ezhelgi ko'shpeliler duniyanymy [Ancient Nomadic Worldview]. Zhiyrma tomdyk. – 1-tom. – Astana: Audarma, 2005. – 496 b. [in Kaz]

9 Ancupov A.YA. Teoreticheskie problemy upravleniya sistemoy obrazovaniya v sel'skom sociume [Theoretical Problems of Education system management in rural society]. – M.: Izd-

vo RAO, 2003. 224 s. (in Russ)

10 Tsyachnyuk M.S., Pchelkina S.S., San YA. Seti mezhdunarodnyh ekologicheskikh organizacij na rossijsko-kitajskoj granice: problemy i perspektivy [Networks of International Environmental Organizations on the Russian-Chinese Border: Problems and Prospects] // [Electronic source] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/seti-mezhdunarodnyh-ekologicheskikh-organizatsiy-na-rossijsko-kitayskoy-granitse-problemy-i-perspektivy/viewer> (the date of referring: 01.12.2022) (in Russ)

11 Medvedev V.I. Ekologicheskoe soznanie: uchebnoye posobiye dlya vuzov [Ecological Consciousness]. – M.: 2001. – S. 311 (in Russ)

12 Cornelisscn, G Cueing common ecological behaviors to increase environmental attitudes Lecture Notes in Computer Science. – M. Pandelaere, L. – Warlop, 2006. – 120 p.

13 Jurin R.R. Symbolic beliefs as barriers to responsible Environmentbehavior// *Environmental Education Research*. – 2000. - № 8(4). – P. 373-394.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Samal Kaupenbayeva

Senior Lecturer, PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: samal_75@inbox.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2435-6912>

Marzhan Alikbayeva

Senior Lecturer, Candidate of Philosophical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: montilove2013@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7228-663X>

Eldana Moshkanova

Researcher, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: eldanamoshka@gmail.com

Самал Мухаметалиевна Каупенбаева

аға оқытушы, PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: samal_75@inbox.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2435-6912>

Маржан Башановна Аликбаева

аға оқытушы, философия ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: montilove2013@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7228-663X>

Эльдана Ерзатқызы Мошканова

зерттеуші, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: eldanamoshka@gmail.com

Самал Мухаметалиевна Каупенбаева

старший преподаватель, PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: samal_75@inbox.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2435-6912>

Маржан Башановна Аликбаева

старший преподаватель, кандидат философских наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: montilove2013@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7228-663X>

Эльдана Ерзатқызы Мошканова

исследователь, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: eldanamoshka@gmail.com

AN ANALYSIS OF CONTRIBUTION OF JADID MOVEMENT IN MODERNISATION AND REFORM OF EDUCATION IN CENTRAL ASIA

¹S.U.Abzhalov, ¹K.K.Bazarbayev, ¹Zh.Y.Nurmatov, ²T.K.Abdrasilov

ABSTRACT

Throughout the research it has been demonstrated that the Jadidism as a religious-cultural and political movement has managed to succeed in reestablishing the state order of Central Asia by contesting with the conservative system and the traditional ulema in battling the ignorance through new-method schools, meanwhile retaining the Islamic religion. This study has found out that the cultural transformation and the modernization of the indigenous community through the transformation of the societal order attained via the reformation of the conventional patterns of education was aspired by the Jadids. In this sense, the Jadids have pursued the new Muslim intellectual cohort who would be more inclined towards the secular sciences than with religious studies. In this revivalist sense, the Jadids called for a reform that was entrenched in a rigorist discourse on correcting Muslim practice. The first chapter of this work will be dedicated to reviewing the Qadimist (conservative Islam) movement by answering questions such as what was the Qadimist, traditional Islam movement, and why did they oppose the reform ideas proposed by Jadids? Subsequently, the second chapter will examine the formation of 'new-method' schools and their proliferation across Central Asia and corroborate with archival documents. The final chapter will explore the methodological content of the new-method schools by dealing with the question of what kind of subjects their curriculum and programs contained.

Key words: Jadidism, Qadimism, Islamic Education, Reform, New-Method Schools, Old-Method Schools.

¹ Khoja Ahmed Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan

²International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Kazakhstan

Author-correspondent:
Zh.Y. Nurmatov,
zhakhangir82@gmail.com

Reference to this article:
Abzhalov S.U., Bazarbayev K.K., Nurmatov Zh.Y., Abdrasilov T.K. An Analysis of Contribution of Jadid Movement in Modernisation and Reform of Education in Central Asia // Adam Alemi. – 2024. – No.1 (99). – P. 129-142.

Орта Азиядағы білім берудегі жаңғыру және реформалауда жәдидшілер әрекетінің үлесін талдау

Аңдатпа. Зерттеу жұмысында жәдидшілдіктің діни-мәдени және саяси қозғалыс ретінде консервативтік жүйемен күресу арқылы Орталық Азияның мемлекеттік тәртібін қалпына келтіруде табысқа жеткендігі және ғалымдардың надандықпен күресу жолында жаңа әдіс мектептердің ислам дінін сақтап қалудағы орны көрсетілген. Бұл зерттеуде жәдидшілердің дәстүрлі білім беру үлгілерін реформалау арқылы қол жеткізілген қоғамдық тәртіпті өзгертіп, жергілікті қауымдастықтың мәдени трансформациясы мен модернизацияға ұмтылу қажеттілігі көрсетіледі. Осы тұрғыдан жәдидшілерді дін ғылымдарынан гөрі зайырлылыққа жақын ұстанымда болғанын байқауға болады. Жәдидшілер мұсылман тәжірибесін түзету мақсатында осы жаңғырушылық мағынаға негізделген реформаны талап еткен болатын. Бұл жұмыстың бірінші бөлімінде қадимшілдік (консервативтік ислам) қозғалысына шолу жасауға арналады, қадимшілдердің дәстүрлі ислам түсінігі және олардың нәліктен жәдидшілер ұсынған реформалық идеяларға қарсы шықты деген сұрақтар төңірегінде сөз қозғалады. Сондай-ақ, екінші бөлімде «жаңа әдіс» мектептерінің қалыптасуы мен олардың Орталық Азияда таралуы

қарастырылып, архивтік құжаттарға негізделген мағлұматтар беріледі. Қорытынды бөлімінде жаңа әдістемедегі мектептердің оқу жоспары мен бағдарламаларында қандай пәндер бар деген сұраққа жауап беру арқылы олардың әдістемелік мазмұны зерттеледі.

Түйін сөздер: Жәдідшілер, Қадимшілер, исламдық білім беру, реформа, жаңа-әдіс мектептері, ескі-әдіс мектептері.

Анализ вклада джадидского движения в модернизацию и реформу образования в Центральной Азии

Аннотация. В статье подчеркивается успех джадидизма как религиозно-культурного и политического движения в восстановлении государственного порядка Центральной Азии путем борьбы с консервативной системой и место новых методов борьбы ученых с невежеством в сохранении исламской религии. В этом исследовании подчеркивается необходимость изменения общественного порядка, достигнутого путем реформирования традиционных образовательных моделей и стремления к культурной трансформации и модернизации местного сообщества. С этой точки зрения можно наблюдать, что джадидисты занимают более секуляризованную позицию, чем религиозные науки. Джадидисты требовали реформ, основанных на этом модернистском значении, чтобы исправить мусульманскую практику. Первая часть этой работы будет посвящена обзору движения кадимизма (консервативного ислама), будет посвящена вопросу о понимании кадимистами традиционного ислама и о том, почему они выступили против реформистских идей, выдвинутых джадидистами. Во второй части рассматривается формирование школ нового метода « и их распространение в Центральной Азии, даются сведения, основанные на архивных документах. В заключительной части изучается их методическое содержание, отвечая на вопрос, какие предметы присутствуют в учебных планах и программах школ новой методики.

Ключевые слова: джадидизм, кадимизм, исламское образование, реформа, школы нового метода, школы старого метода.

Introduction

The end of the nineteenth century witnessed the appearance of the cultural enlightenment movement of Jadidism in Central Asia. This movement, instigated by the Jadids, sought to improve the lives of those living in the Turkestan area by improving literacy and reducing stagnation and other hindrances. However, they encountered obstacles in achieving their aims of reform and progress. For Khalid, organisation of the Jadid movement was impeccable, evidenced by the way they structured educational reform, their systematic development of curricula, and their weekly newspaper publications. What was novel among the Jadids, however, was their particular context in a historical sense, as well as the influence of European thinking. This was then enhanced by the superiority of the Russian Empire's military, technological, and economic capabilities over those of Central Asian communities, and due to this, the Jadids were great advocates of modernising language, simplifying script, and reforming education

to make it more accessible for people in their communities. The abovementioned scholarly overview suggests that there is a need to explore the intellectual history of Central Asia from its religious, sociocultural, and political perspectives. Therefore, in order to achieve this objective, this paper intends to critically analyse the role of the modernist movement in reforming the region through 'new-method' schooling.

Methodology

Regarding the methods applied in this research, the theoretical and methodological basis of this thesis relies upon the work of history scholars and their achievements to date. During the research, a comparative historical-interpretive and explanatory approach is applied in order to classify the content and nature of the Jadid movement as a socio-historical phenomenon. In the assessment of the socio-political history of Jadidism, the author will adhere to the principle of objectivity. This research utilises comparative historical and chronological

methods when examining the documents and materials related to the Jadids given in Kydyraliyev's dissertation, along with the research of Western scholar Khalid and these will be synthesised.

The Old Method of Learning: Qadimist Traditional Islamic Education

Conventional (Qadimist) Islamic education was prevalent across the region in the nineteenth century, particularly in the more settled regions of Central Asia [1, p. 12]. This structure entailed mosque schools, intently concentrated on reading the Quran, and several Islamic primary schools (maktabs) and secondary or higher schools (madrasas) as well [2, p. 165]. These establishments made a contribution to a pattern of wide-ranging but narrow literacy, with official schooling in Arabic, but little or no maintenance for coeducation, particularly beyond the primary level [3, p. 158] indicating that the old-method schooling educated the student to think according to the classical Arabic system, without articulating these in the native language of students. Although there were native language teaching courses, they did not provide a comparative linguistic basis through which the student would acquire a better comprehension of Arabic and instead, Arabic remained on its own and necessitated intense memorisation and internalisation [4, p. 263]. For example, [5, p. 17] states that his teacher, despite all of his years spent learning Arabic grammar, remained unable to speak it fluently. Through the use of a phonetic transcript of standard Arabic mispronunciations, Fitrat would highlight the poor Arabic of the teacher (mudarris). In contrast, the European, who studied Arabic via new-method schooling, spoke it fluently and was able to correct his conversational language in many places. Sharp criticism of traditional Muslim education and the state of science and culture in Central Asia in the nineteenth century is possibly the one thing on which the Jadids and every other observer, scientist and official agreed. For example, according to Khalid, the most

obvious signs of the region's stagnation were seen in the madrasas and maktabs as these establishments were limited with only religious subjects, and they were based entirely on the old methods and were deemed ineffective because they did not have any secular worldly subjects. Muslim educational traditions that emerged in Central Asia's maktabs and madrasas later formed the basis of education in many Muslim societies of the mid-nineteenth century [4, p. 264]. There were two primary concerns here – namely transferring knowledge, and developing appropriate etiquette. According to [6, p. 490], the major driver was to preserve and transmit the truths revealed by God in the Quran to the younger generations, often using strict traditional means such as corporal punishment and necessitating memorisation without explaining why or facilitating understanding. Understanding, or fahm, in this approach to education was not emphasised and there was no measurement of a child's ability to explain Quranic verses; rather, their ability to use a specific verse at an appropriate time was the supposed evidence of their comprehension [6, p. 491]. His suggestion indicates that the method that the old school had was inefficient in conveying education as it was based on cramming rather than comprehension. According to Khalid, in the works of Sadridin Ainiy, the last generation of Central Asians who received a traditional education and at the same time was an outstanding Jadid, he states by recalling his experience in the maktab: "When my father left, the teacher sat me down next to him and ordered one of the older students to work with me. This student asked me to look at my board when he said out loud: "Alif, be, te, se", I imitated him and repeated the names of these letters. Having taught me to pronounce them, the student moved on to other children and began to teach them. The children called him halfa". In this situation, the student had become involved in a social hierarchy; he not only obtained knowledge from the teacher, but also acquired etiquette adab. There were no formal structures to the classes in the

maktab and children did not sit examinations. [7, p. 65]. The student was able to move through his schooling at his own speed, and his abilities were measured by the number of books he had memorised. Having memorised the letters of the alphabet, the student became acquainted with the vowels, which he again learned by memorisation. To memorise the haftiyak, the student was given the name kitabhon ('reader of the book'). Then he moved on to Char Kitab (fourth book) – a collection of writings containing information on Muslim prayers and rituals. Four pieces of writing were included in the anthology: Nam-i Hakk (the book of truth), a treatise in verse by Sharifuddin Bukhari (religious and public figure) concerning the rules for carrying out rituals including praying, fasting, and purifying. After completing the Char Kitab, the student studied poetry in both Persian and Turkic languages, Hafiz, Sufi Allah Yar, Fuzuli, Bedil, Nawai and Attar. These poems were important as they were perceived to be the main canon of the literature of the region, and if an individual was familiar with them and could understand and recite them from memory at the right time, they were considered to have the required etiquette of an educated person. However, Jadids' denunciation of the maktab exceeded its ineffectiveness and disorder and examined the appropriateness of its texts for young children. For example, Abdullah Awlani resonated Munawwar Qari when he wrote about how most people were aware that the books used in Islamic schools in Central Asia were of poetry. He said that many of the books dealt with common issues of practice and/or creed, but as most of the books were written in Persian, many young children found them hard to understand. Awlani did not see how children would benefit from the content of these poems, even if they did understand them. This is because some of the poems were romantic in nature, it was felt this type of content may be morally inappropriate for young children and could lead to indecency. The Jadids also criticized the use of Persian in education. For example, century [4, p. 270] claims that one of the criticisms of the

Jadids from the old maktab was that an increasing number of writings utilised were in the Persian language and the children had trouble comprehending it. The necessity for primers presented in indigenous languages resulted in the explanation of a modern literary Central Asian Turkic language, indicating that if efficient literacy was a pursued aim, only the child's native language should be used. It thus seems that the Jadids reviled the conventional maktab due to its ineffective methods and disrespect towards the native language, and therefore it seems that the Jadids probably sought to substitute it with their new-method schools that would not merely be discerned by a systematic curriculum, yet be part of a structured network of schools as well [1, p. 14]. Another issue that the old school had was that education until the end of the nineteenth century was completely oral. While written texts were used sometimes, these were mainly for visual use only. After finishing Haftiyak, Char-Kitab and the Quran, Ainiy said that "I still couldn't read anything except what I read with the teacher. For example, I could always read those poems of Hafiz that I read at school, regardless of whose hand they were. But I could not read others that I had not read, I was illiterate! I couldn't write at all". Writing was a skill that was not considered fundamental in education of that time, and most teachers did not include it in their curricula. Students were generally expected to master their native language in their own time, and learning in the maktab was conducted in Arabic and Persian languages. Students had to master writing skills themselves, and only calligraphy was taught in the maktab [7, p. 66]. Thus, professional proficiency in the art of calligraphy was similar to being able to recite poetry as one of the signs of an educated person. In the same way as reading, repetition was used to teach and acquire calligraphy skills. While students were taught and could recite the alphabet, the aim of education at the maktab was not to impart functional literacy. The junction of literacy and orality at which the maktab functioned provided efficient

literacy at lower levels than was required. Now that functional literacy was acknowledged as being an extremely valuable skill, and the nonexistence of education specifically geared towards literacy became the maktab's principal failure. In addition, the constant criticism that children squandered many years of childhood in schools that failed to provide them with even the basics of literacy adapted to a recent sense of efficacy. For example, Gasprinskii, regarding the old-method school system, asserted that the rigorous revision of this issue revealed to him that the knowledge imparted in the maktab over a six-year period could be achieved in only two years, providing special order was maintained that teachers used clear, systematised guidelines for teaching how to write and read [4, p. 272]. The years that would consequently be saved could then be dedicated to teaching the Russian language in schools without contravening the Muslim way of life. Therefore, for him, it became crucial to promote new-method schooling so that the same teacher may teach Russian, Arabic, and Turkish. His assertion suggests that the old method of teaching lacked a systematised methodology and thus yielded fewer results, yet the solution of this issue, according to Gasprinskii, lay in the formation of "higher madrasas" – that is, modernised school madrasa, where the language and laws of Russia would be taught. It goes without saying that the whole course of, for example, grammar entailed several years, particularly given the unstable educational organisation in old-style madrasas [7, p. 67]. The abovementioned facts and historical evidence suggest that the Jadids did not aim to oppose the Qadimist or any traditional Islamic religious establishments, but they intended to reform society by bringing about a more modern system of education in order to enlighten the Muslim children so that they could catch up with their Western civilized and educated peers [8, p. 196]. Algar maintains that the cause of the low rates of literacy among the indigenous population were that Arabic was difficult to learn, and the methods of

teaching were ineffective [9, p. 89]. According to Khalid, the madrasa was the place for reproducing Islamic knowledge intermediated through several tiers of interpretations and commentaries, in which the performances became a mass of fatuity and dogmatism. Now, meanwhile, real knowledge can be found in the divine sources of Islam. This new liberal outlook of Islam challenged the interpretative practice which had been the bedrock of Bukhara madrasas, and hence led to a new comprehension of Islam [8, p. 1128]. The objective was to obtain true knowledge from the original scriptural sources of Islam, circumventing the commentaries and interpretations, that subsequently came to be observed as merely hundreds of years' worth of corrupt behaviour and a cause of social and moral degeneration. Moreover, Chatterjee citing the evidence provided by Aini, a leading Jadid, states that despite the famous madrasas such as Mir Arab and Zahid Khoja producing extraordinary students, these diligent students with nineteen years of laborious training in the madrasa were not always admitted as members of religious establishments. The old-maktab strictly adhered to the taqlid principle, which according to traditional ulema, restricted the reinterpretation of scriptures and thus obtaining other worldly occupations was more likely to be contradictory to Islam [9, p. 89]. In this sense, the madrasa was the place that generated such notions that were obstacles to the attainment of secular subjects such as medicine and geography which were necessary for the growth of the Muslim community, both economically and culturally. However, the new-method school believed that the study of modern subjects was needed and even encouraged; thus, by reinterpreting the scriptures in accordance with the time, they argued that unless the maktab system was reformed and the scriptures interpreted according to the needs of the time, Central Asian countries would remain backward and ignorant, and as result become dependent on more developed countries.

Formation and Development of Usuli Jadid New-Method Schools in Central Asia

The perception of knowledge as being the solution to all problems, both socially and individually, and as a source of affluence and growth, underlined the objective of all Jadid rationale. However, it was obvious that the maktab and madrasas were not able to generate such knowledge [8, p. 1129]. Therefore, the reform was to start with children's education, with the most central characteristic being the acceptance of the new method of teaching the alphabet. The formation of such schools designed to educate using the new method became the focus of Jadid reform and it was this that gave the movement its name. The Jadid schools that began to open and spread at the end of nineteenth century impacted on the level of literacy of the indigenous population [10, p. 52]. The first school in Turkestan based on the new methodology was established by local factory owner Sultan Murad-bay in the city of Andijan, with a Tatar teacher employed to teach the children of those working in his cotton cleaning factory. In 1901 in Tashkent, Munawwar Qari, a leading Jadid, founded the first new-method school in the city, and by late 1903 it was reported that the city had more than twenty such schools "Turkestanskije Vedomosti", 2 November 1903, demonstrating the rapid increase of new-method schools in Central Asia. Determining the concrete numbers of these schools is problematic, however, since compulsory registering started only in 1912, and even then an increasing number of schools avoided the state's notice [11, p. 228]. The great variation in the number of schools reported in governmental correspondence shows that the administrative system lacked knowledge of the precise number of functioning schools [11, p. 228]. However, according to official data, 13 schools were functioning in the old city of Tashkent and the same number in Kokand, each with 1,100 students enrolled [12, p. 57]. A local inspector reported that in the early part of

1910, 23 new-method schools were registered in his area of Ferghana province, yet three years later it was noted that there were "about 20" schools, pointing to a reduction in number of schools. Nonetheless, according to the "Oyina" magazine, 31 schools with 3000 students operated in Kokand then, making it the leading city in Turkestan. These estimates, likewise, seem to downplay the number of functioning schools, for the current press indicates that new schools were being established regularly. According to archival data provided in the research of Kydyraliyev, in 1902-1903 in the Fergana Valley, with the consent of the Kokand and Old Margilansky Judge, the following new-method schools were opened: Maktab Sufi Badal Ishan, where 140 pupils of this school were taught by four teachers; Maktab Kasymbay, where 145 students were taught by one teacher with three assistants; and Maktab Mashrab, where 50 students studied under the guidance of one teacher with three assistants [7, p. 69]. The Fergana governor in February 1910 reported to the governor-general's office that depending on the size of the premises, each such maktab trains from 25 to 100 and up to 120 students [11, p. 229]. Then in Kokand, an inspector of public schools found seven new-method schools, of which there were 145 students in Kasymbayev's school, 80 students in Khalifa Tillo-Khodja's school, and 85 students in Umartiev's school. Thus, according to Khalid, the new-method school Usuli Jadid began to supersede the old maktab and threaten the existence of Russian-native schools. So if, according to Barthold, in Kokand in 1911 there were eight new-method schools with 530 students, then according to "Oyina" magazine, by the beginning of 1914 in this leading educational city of Turkestan, there were 31 Jadid schools with 3000 students [7, p. 70]. These archival figures indicate that the Jadid schools saw a quick proliferation across the regions, increasing in numbers each year. This increase suggests that owing to their efficiency, new-method schools began to supplant the old method schools; meanwhile, this disturbed the Soviet administration that

was the conservative protectionist. For example, Benningsen and Quelquejay [13, p. 159] maintain that the Soviet administration attempted to conserve the archaic form of Islam and culture with regards to religious and educational policy suggesting that these acts aimed at weakening the reform movement presented by Jadids by favoring the conservative schools. The first national private school of a new type was established in Nukus, and later education was conducted in Russian, indicating the intervention of the Soviet authority on the new-method school activities and consequently transforming the national schools into Russia-native schools with the intention of indigenisation of local people. Besides, Khalid provides historical evidence demonstrating that under the chairmanship of the aksakal leader of the city of Mirza Bahadur, a meeting was held in which honorary citizens of the city took part, including Khojikhon Tura, Hakimkhon Tura, Eshon Bobohon, Mirza Saidkodir, and Mullo Aliboy, consequently making a decision to open another new-method school in Khujand. He further shows that the eminent figure of the city, Mirzo Bahadur, pledged to contribute 300 rubles to the school fund from his savings. One can easily deduce from the above-mentioned evidence that leading members of society were willing to support the new-method schools, contributing to the establishment of the school at their own expense. Moreover, it should be noted that while at the end of the nineteenth century new-method schools in the Turkestan Territory were a very rare phenomenon, by 1911 the number of schools of this type reached at least 63 with 4,106 children were enrolled in them. Although the Palen Auditing Commission could not establish exactly how many new-method schools there were in the Turkestan territory due to the lack of registration of these schools, according to the report, "the indigenous population willingly sent their children to these new-method schools, motivated not so much by political considerations, but a desire to give the younger generation an education more in line with the real needs

of modern life than the scholasticism of confessional school. This record suggests that the local population was satisfied with the teaching of schools in line with modernism as opposed to old-method schooling, which by then was thought to be outdated [4, p. 298]. As an illustration, according to the commission reports, more than 200 children studied in four new-method schools in Samarkand, and 230 in five schools in Andijan, compared to the old-method schools, where on average 10-15 children studied – indicating that, indeed, many students were enrolled in the new-method schools [7, p. 75]. This is supported by Bazarbayev et., all (2013) who assert that there were 5892 schools and 353 madrasas at the beginning of the twentieth century. This archival evidence cited in Bazarbayev et., all suggests that the Jadids were successful in spreading the schools quickly, indicating that their method of teaching was most likely welcomed by the native people choosing them instead of the old-style madrasa. When looking at the numbers, there is a wide gap between the numbers of schools. It is surprising that they were so immediately prosperous which spread so quickly and attracted many students [1, p. 12]. Even the tsarist administration found out that there were increased levels of literacy among the native population. For instance, in March of 1919, Mischenko, the then-governor of Turkestan, sent a report to the Russian Minister of Education explaining this increase in literacy levels, especially among those living in central oblasts such as Ferghana, Syrdarya, and Samarkand. He remarked that the literacy of these people was greater than in European Russia [11, p. 230]. Therefore, this educational establishment started to be more tightly controlled by the Soviet government, implying that the Soviet colonial authority was anxious about national schools – that is, Jadid schools – assuming that their activities might instigate the anti-colonial conflict [10, p. 325]. Thus, the tsarist administration, investigating the issue rigorously, established certain commissions within the educational administration department.

These commissions were designed to tighten up the control over schools in the country and to introduce regulatory legislation covering new-method schools. In early 1912, the laws were ratified by the governor-general A. I. Semenov, declaring that permission had to be granted to open new-method secondary schools by public school inspectors. This compelled the new-method schools to introduce the Russian language into the curriculum as an obligatory subject that ought to be studied. This evidence indicates that the Soviet authority was fearful of the Jadid schools' success, as most subjects were taught in the native language and Turkish was given precedence over Russian. With the Soviet regime being anxious, they sought to keep it under control, and consequently they forced the Russian language into the curriculum. For example, on 22nd September 1913, the interior Ministry that attached special significance to the Jadid schools as a political entity delivered a special letter to the Turkestan governor-general, which said: "New-method schools educating in a Turkic language are campaigning for the Muslim's unity, and the school reformers, by uniting all Muslims with the emphasis on the religious and national identity, intend to damage the interests of the Soviet government" [11, p. 230]. These two documents, according to Bazarbayev et al., probably served as the basis for the colonial authority to hinder the movement. It seems that the earlier tsarist administration ensured that the new-method schools had external connections with several political organisations of Turkey and Muslim India [10, p. 325]. This is evidenced by the fact that in 1909, the new Governor-General, A.V. Samsonov, reported to the Minister of Education Schwartz that the advanced part of the native Muslims, under the influence of the Volga and Crimean Tatar intellectuals, as well as Turkish campaigners penetrating into the region, realised the deviation of the education in native schools and therefore, exerted considerable effort to propagate the so-called new-method schools. The report further says that the schools taught using the sound method and taught subjects

about which the maktab and madrassas had no knowledge, for example modern geography, history, and arithmetic using textbooks compiled in Kazan-Tatar, Tajik, and even in Ottoman dialects [13, p. 159]. Moreover, some reports stated that even ideas of a clearly separatist and national character were being implanted, and if such schools were left to their own ways, then in the future they would become breeding grounds not only for Pan-Islamism, but also for Pan-Turkism or Pan-Asianism [10, p. 13]. As the tsarist administration persecuted the organisers of the new-method schools, many of these schools existed in secret, so it must be acknowledged that there were more of them than records indicate [15, p. 197]. The general picture of the development of a network of new-method schools in the Turkestan Territory is drawn as follows: before 1905: slow growth; in 1905-1910: fast growth; in 1911: temporary decline; in 1912-1914: resumption of growth; after 1914: decline. Thus, in the late nineteenth to early twentieth century, in different parts of Turkestan, mainly in large cities, a movement of Jadids developed for the transformation of Muslim schools, which became a constant feature of the urban life of the region.

Organisational and Methodological Content of New-Method Schools

The establishment of impeccably organised schools that would maintain a disciplined, standardised education, offering worldly as well as religious education to the children of Central Asian society, was the main goal and concern of Jadidism [4, p. 368]. Therefore, the new methodical movement of the Jadids supported renewal of conservative religious schools which, according to Khalid, did not meet the requirements of modernism, by introducing secular subjects into the curriculum, in order to improve the organisational and methodological content of the curriculum. In order to reform the traditional religious schools, the Jadids proposed the following: conducting classes in Muslim schools according to a single curriculum, which included – as per new methods – religious subjects and secular disciplines such as

arithmetic, natural science, geography, history, Russian, and native languages. For example, Shorish asserts that the educational system of the Jadid movement had its curricular roots from the *Samanids* of the 10th century and the technological and scientific sciences of the twentieth century in order to create a free and decent society in Central Asia. In other words, the intention of the Jadid movement was to rid Islam of its anti-progressive features and to resort to the rationalistic and scientific traditions of its Golden Age (Weller, 2014). When looking at the history of Central Asia, the region's Golden Age was of course part of the broader Islamic Golden Age of the 8th to 13th centuries, originating from cities such as Bagdad, Samarkand, and Kordoba [16, p. 345]. This indicates that the Jadid movement wanted to stop *taqlid* (imitation) and reinterpret the scriptural texts according to the time by returning to original sources of Islam and to an appreciation of science that existed in Islamic civilisation until the 13th century CE [4, p. 301]. During this extensive process, intellectuals from the Central Asia region including al-Biruni, al-Farabi, al-Khaurazmi, and ibn-Sina (Avicenna), along with many other collaborators, contributed

significantly towards the progression of their own fields as well as the entire Islamic, Western, and Russian communities [2, p. 162]. As Khalid explains, the Jadid movement not only borrowed ideas and perspectives from the modern Western world, but also from much older periods in history, including from its own heritage. For this reason, the Jadids, seeing the scientific and technological achievements of the Western countries that Muslim countries once had, and borrowing the science from the Western world, exerted considerable effort to combine religious education with secular subjects. For example, Weller provides an overview of the new Jadid curriculum (Table 1), arguing that they attempted to add to their curriculum new modern subjects, thus reducing the number or hours spent on religious subjects. This suggests that the main concern of the Jadids was the reform of formal education and Islam. Although Islam would function in the curriculum for moral guidance, it would no longer predominate, as overriding significance was now to be placed on science, foreign languages, mathematics, history and an entire spectrum of practical subjects such as writing [8, p. 1128].

Table 1 - Syllabus for the new-method school

Classes	1	2	3	4	5	6	7	8	Total
<i>Secular Teaching</i>									
<i>Turkish Language and Literature</i>	2	2	2	2	2	2	2	2	16
<i>Arabic Language and Literature</i>	6	6	4	3	2	2	2	2	27
<i>History of Islam</i>	2	2	2	2	-	-	-	-	8
<i>Mathematics</i>	3	3	3	2	4	4	2	1	22
<i>Geography, Physics, Chemistry</i>	4	4	4	1	2	1	5	4	25
<i>Agriculture</i>	-	-	-	-	-	-	1	1	2
<i>Hygiene</i>	-	-	-	-	-	-	-	1	1
<i>Psychology, Logic</i>	-	-	-	-	-	-	1	1	2
<i>Bookkeeping</i>	-	-	-	-	-	1	1	1	3
<i>Method</i>	-	-	-	-	-	-	-	1	1
<i>Calligraphy</i>	2	2	1	1	1	-	-	-	7
<i>Russian Language</i>	12	12	12	12	12	3	3	2	68
<i>French and German</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Total</i>									189

(Source: Bobrovnikoff, 1911, cited in Shorish, 1994)

This table, highlighting the high emphasis placed by the Jadids on formal education via the new method by incorporating secular subjects with religious teachings, suggests that Jadids aspired to return to Golden Age Islam which, according to [4, p. 352], was compatible with modernism by bringing about reform to schools' curriculum content. Traditional Islamic education, as Shorish asserts, was thoroughly theological and would not help the Muslim countries to grow scientifically and economically. This indicates that the aim of the Jadids, within the context of Islam, was to modernise the content of the school curriculum by incorporating both religious and secular subjects, meaning that they appear to attach great importance to the secular subjects as without them, the material wellbeing, economic achievements, and liberation from Soviet authority would not be possible. However, the curriculum provided by Shorish illustrates that the Russian language was the most taught secular subject, accounting for 68 hours in total and 12 hours a week, which is the highest among all other subjects. According to Bazarbayev et al. (2013), studying the Russian language became compulsory after the interference of the Soviet authority in the affairs of new-method schooling, and if it was not taught, permission for opening the school would not be granted. In the same vein, Khalid states that the new procedures held sway over the new-method schools, such as obtaining permission to open the school from the inspector of education in Tashkent [4, p. 353]. Despite providing evidence regarding the teaching of Russian, Khalid later asserts that teaching Russian was the exception and it was not forced from the top; rather, due to the lack of proficient teachers, Russian was not taught in many cases [4, p. 354]. As an example, in 1911 Munawwar Qari, a leading Jadid, began teaching Russian to his students, and within four years it was being taught by a Russian teacher up to twelve hours per week. This indicates that teaching Russian was not compulsory, but it was supported by Jadids themselves. This is supported

by Weller [16, p. 353], who, reflecting the modernist approach of Abai Kunanbaev (1845-1904), a well-known Kazakh Jadid who wrote in the early 1900s, cites the following excerpt:

"One should study Russian... In order to avoid their harmful ways, yet partake of their profits, one must know their language, studies and scholarship. If you study their language, your inner eyes will be enlightened. The person who knows the language and skills of somebody else will, with that, have the same opportunities they have, he will not have to plead for help and be debased with exceeding shame. Russian learning and culture are the keys to the world".

This passage leads one to assume that learning of the Russian language was emphasised as a means of cultural achievement and for achieving worldly success, since Russia had reached cultural and civilizational achievement. Although the history of Islam was taught only eight hours a week, it was considered to be of major importance. For example, according to Khalid (1998), the history of Islam was underscored by the Jadids in presenting visual evolutionary history in which the progress of humanity is narrated, beginning with Adam and leading up to today. This implies that the Jadids aimed at teaching students that progress is compatible with Islam by illustrating the case studies of Prophets who mastered crafting skills and invented new objects which is again indicative of the advantage of history as a subject. Moreover, according to Khalid, the stories of the Prophets (*qisasul-anbiya*) were introduced into the curriculum inspired by schools in Russia whose curriculum had always involved sacred history. He further maintains that the Jadids tried to produce their own Muslim version of this approach. All religious nations teach their children about their particular prophets and customs, giving guidance and historical accounts according to their faith [4, p. 357]. This suggests that by teaching the history of Islam the Jadids were willing to inculcate religious enthusiasm and national sentiment. Therefore, it was claimed that Muslim students should know

more about the origins of their religion. Besides, geography was considered to be a significant subject in the minds of Jadids, as it fostered a visual appreciation of the modern world [4, p. 358]. As Behbudi (1909) states, the world had been conquered by the Europeans who knew the world, and likewise, conquered countries must also know the world. For example, Behbudi published a four-colour wall map of Central Asia engraved in Turkic, and his bookstore

contained many maps and atlases, especially of Ottoman origin [18, p. 274], suggesting that the terms 'nations' and 'conquest', and the special emphasis on Turkic language, seem to imply that along with reform of education, the awakening of nationalistic sentiment seems to have possibly been one of the main goal of the Jadids in obtaining independence from the Soviet state and establishing the Islamic state based on the system of the Golden Age.

Table 2 - Hours dedicated to Islamic studies

Classes	1	2	3	4	5	6	7	8	Total
<i>Religious Teaching</i>									
<i>The Quran</i>	1	1	-	-	-	-	-	-	2
<i>Systematic Theology</i>	-	-	-	-	1	1	1	1	4
<i>Fiqh (Law)</i>	-	-	1	1	-	-	-	-	2
<i>Usul-al Fiqh (Fundamentals of Law)</i>	-	-	-	-	-	-	2	2	4
<i>Rules of Morals</i>	-	-	1	-	-	1	1	-	3
<i>Faraid (Inheritance Law)</i>	-	-	-	-	-	-	1	1	2
<i>Tafsir (Explanation of the Quran)</i>	-	-	-	-	-	-	-	2	2
<i>Fundamentals of Hadith</i>	-	-	-	-	-	-	2	2	4
<i>Total</i>									24

(Source: Bobrovnikoff, 1911, cited in Shorish, 1994).

Table 2 shows that the hours dedicated to studying Islamic subjects were reduced, and less time was spent on these compared to secular subjects. Among the religious subjects were the 'rules of morals' which accounted for three hours a week, these lessons were intended to inculcate morality which was probably different from the moral training delivered in the old school *maktab* that typically used corporal punishment [4, p. 359]. However, [19, p. 45], in his analysis regarding the morality, claims that moral education cannot be different whether it is delivered in 'religious' or 'secular' content. His claim suggests that since moral education primarily entails the instructions of proper conduct and behaviour of an individual, it involves the instructions to follow the norms. In this sense, it can be stated that the moral education of new method school could not be delivered differently from the old method *maktab*. Here, the author of this paper is in total agreement with the

argument of Karimullah (2013) regarding the deliverance of moral education. The difference mentioned above implied the method or way of inculcating it. In other words, while old method school often used the method of corporal punishment in inculcating morality, in new method school, the method of instilling morality was based on explanation. For example, the phrase "the flesh is yours, the bones are mine", was popular expression upon the admission to the *maktab* and *madrakah* of pupils, which means, when the student was firstly admitted to the *maktab*, parents would give consent to the physical punishment incurred by teachers *mudarris*, when students did not study and did not behave properly [20, p, 195]. This suggests that the corporal punishment was prevalent in old school when imparting knowledge and inculcating adab, that is moral education. With regards to religious subjects, they were taught to students not through imitative practice, but via

specifically designed primers in the native language and, dissimilar to the old method, the comprehension of the meaning of these religious subjects were emphasised [1, p. 12]. While in the *maktab*, all Islamic knowledge was sacral and doctrines of Islam permeated all teaching, the new-method schools viewed the Muslim faith as something that could be researched – in other words, Islamic knowledge might be obtained in the same manner as other types of knowledge [4, p. 196]. In general, teaching using the sound method was more effective than the ‘cramming’ of old-method schooling, and teaching itself was carried out more consciously [2, p. 168]. It should be noted that the programmes used in the Jadid schools, unlike the usual old-method *maktabs*, provided for not only mastering of the basics of literacy by children using the sound method, but also the study of subjects such as mathematics, geography, natural science (solids, gas, air, heat, cold), the basics of natural science including mineralogy, and even anatomy [16, p. 361]. Apart from this, Kydyraliyev provides a good illustration of the concept of tolerance that played a key role in the Jadid schools. For example, during an examination by members of the audit commission K.K. Palen in 1908, in one of the *usuli jadid* schools the following incident occurred: the students were asked how many of them were *Shiites* and how many were *Sunnis* (both sects within Islam). Why do you need to know this? We are all *Shiites* and *Sunnis* – *barobars* (equal). We have neither *Sunnis* nor *Shiites*, was the answer. Based on this answer the auditors concluded that “in the new methodological schools, they educate the young generation in the concepts of brotherhood and love of all Muslims, regardless of confessional shades”. Thus, Jadidism made some improvements in the organisation, content, and methods of work of Muslim schools in Central Asia on the basis of the didactic principles of pedagogy. The Jadid schools began to use teaching methods that weakened the old system of drilling and cramming. The content of education changed: real general education subjects were introduced into the curricula of these

schools – reading and writing in their native language, arithmetic, history, geography, natural sciences and the Russian language, but with the indispensable preservation of the leading role of religious disciplines [20, p. 198].

Conclusion

The research has shown that the call for organized schools had reflected the central problem of the Jadids and the creation of a well-organized school system that offered a standardized, disciplined education that would provide both religious and secular instruction for future generations of society. This has suggested the only way of overcoming the ignorance and comprehending the genuine meaning of Islam. As Kydyraliyev asserts that the understanding the central role of faith in both knowledge and society provides a critical understanding of the nature of Jadidism, therefore the Jadids’ belief in the ability of the human intellect to solve the problems of the world was intertwined with the concept of progress, which contributed to the desacralization of their worldview suggesting that there was no contradiction between the concept of progress and their belief in Islam. According to Jadids, Khalid argues that only knowledge could allow Muslims to understand Islam correctly, and Islam itself was the best guarantee of progress and thus new concepts and knowledge about religion, history and politics underlie the Jadid criticism of society at that time. For example, *maktab* was disorganized, unhygienic and run by illiterate teachers with no pedagogical education, there was no system to check schools, there were no organizations to set up schools, and primarily the *maktab* and *madrasa* lacked secular subjects and did not pay any attention to them without them the economic and cultural prosperity and more importantly the liberation from the colonial power, according to Jadids, would be impossible. This study has found out that the new concepts of time and space were reflected in the Jadids’ emphasis on history and geography and this allowed the study of world history,

which gave rise to new, rationalistic understandings of Islam. Throughout the research it has been demonstrated that at the heart of the discourse on the traditions of reform, a new kind of knowledge was developed, created and transmitted in a fundamentally new context. This study has shown that the Jadids' efforts to overcome this crisis in society has been a central feature of their reformist project and their belief in the effectiveness of organization and order, portrays the Jadids as reformers with a modern vision.

Sources of financing

This research is funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP 19676634)

References

- 1 Badan P. Socio-cultural Reform Movement in Central Asia // *The Journal of Central Asian Studies*. – 2016. – №23 (1). – P. 1-16.
- 2 Mobin Shorish M. Back to Jadidism: The future of education in Central Asia // *Islamic Studies*. – 1994. – 33(2/3). Special Issue on Central Asia (Summer-Autumn). – P. 161-182.
- 3 Khalid A. Islam After Communism: Religion and Politics in Central Asia. – Los Angeles, University of California Press. – 2007. – P. – 272.
- 4 Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Los Angeles Berkeley: University of California Press. – 1999. – P. 400.
- 5 Abdurashidov Z. 'Abdurra'uf Fitrat in Istanbul. – Berlin, CPI books GmbH, 2023. – P. 72.
- 6 Eickelman D.F. The Art of Memory: Islamic Education and its Social Reproduction // *Comparative Studies in Society and History*. – 1978. – Vol. 20. – No. 4. – P. 485-516.
- 7 Kydyraliyev D. Türkistan'da Cedidçilik Hareketi ve Bunun Türkiye ile Münasebeti [The Jadid Movement in Turkestan and its Relation with Turkey]. – Istanbul Üniversitesi. Yayınlanmamış Doktora Tezi. – 2001. – S. 279. (in Turkish)

- 8 Chatterjee S. Modernising Education in Central Asia: Limitations of Jadidism in the Emirate of Bukhara // *Proceedings of the Indian History Congress*. – 2001. 61. Part Two: Millennium (2000-2001). – P. 1125-1135.

- 9 Algar Mirza Malkum Khan. A Study in the History of Iranian Modernism. – Los Angeles Berkeley: University of California Press. – 1973. – P. 344.

- 10 Allworth E. Central Asian Publishing and the Rise of Nationalism. – New York, The New York Public Library, 1965. – P. 100.

- 11 Bazarbayev K., Ashimkhanovna A.Z. Jadids' movement in Central Asia in the late 19th and the early 20th centuries // *Asian Social Science*. – 2012. – №8(8). – P. 225-237.

- 12 Ismoilov S. XIX asrning okhiri, XX asr boshlarida Turkistondagi yangi usul maktablari [New Methodist schools in Turkestan at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century] // *Obshchestvennye Nauki v Uzbekistane*. – 1976. – №2. – P. 56-58. (in Uzbek)

- 13 Bennigsen A., Lemerrier-Quelquejay C. Islam in the Soviet Union. – Los Angeles, University of California, 1967. – P. 272.

- 14 Allworth, E. The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present: A Cultural History. – California, Hoover Institution Press, 1990. – P. 424.

- 15 Carrère d'Encausse H. Islam and the Russian Empire. – London, I.B. Tauris & Co, Ltd. – 2009. – P. 288.

- 16 Weller R.C. Modernist reform and independence movements: Central Asian Muslims and Koreans in comparative historical perspective, 1850-1940 // *The Journal of American-East Asian Relations*. – 2014. – №21(4). – P. 343-372.

- 17 Bobrovnikoff, S. Moslems in Russia // *The Moslem World*. – 1911. – №1(1). – P. 5-31.

- 18 Tuna, M. Gaspirali vilminskii: Two Identity Projects for the Muslims of the Russian Empire // *Nationalities Papers*. – 2002. – №30(2). – P. 274-275.

- 19 Karimullah K. Rival Moral Traditions in the Late Ottoman Empire, 1839-1908 // *Journal of Islamic Studies*. – 2013. – №24:1. – P. 37-66.

- 20 Khan S. The System of Muslim education in Central Asia (A Case Study of Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries Bukhara) // *Central Asia Journal*. – 2016. – №45. – P. 193-210.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Sultanmurat Abzhalov* Associated Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, email: sultanmurat.abzhalov@ayu.edu.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6238-9512>
- Kanat Bazarbayev* Associated Professor, PhD, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, email: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0058-2322>
- Zhakhangir Nurmatov* Acting Associate Professor, PhD, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, email: zhakhangir.nurmatov@ayu.edu.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5083-0748>
- Turganbay Abdrasilov* Associate Professor, PhD, International University of Tourism and Hospitality, Turkestan, Kazakhstan, email: turganbay33@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2892-9028>
- Султанмурат Утешович Абжалов* қауымдастырылған профессор, философия ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, email: sultanmurat.abzhalov@ayu.edu.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6238-9512>
- Канат Калдыбекович Базарбаев* қауымдастырылған профессор, PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, email: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0058-2322>
- Жахангир Ешбайевич Нурматов* доцент м.а., PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, email: zhakhangir.nurmatov@ayu.edu.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5083-0748>
- Турганбай Курманбаевич Абдрасилов* доцент, PhD, Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Түркістан, Қазақстан, email: turganbay33@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2892-9028>
- Султанмурат Утешович Абжалов* ассоциированный профессор, кандидат философских наук, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Яссави, Туркестан, Казахстан, email: sultanmurat.abzhalov@ayu.edu.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6238-9512>
- Қанат Қалдыбекұлы Базарбаев* ассоциированный профессор, PhD, Международный Казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Яссави, Туркестан, Казахстан, email: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0058-2322>
- Жахангир Ешбайевич Нурматов* и.о. доцент, PhD, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Яссави, Туркестан, Казахстан, email: zhakhangir.nurmatov@ayu.edu.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5083-0748>
- Турганбай Курманбаевич Абдрасилов* доцент, PhD, Международный университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан, email: turganbay33@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2892-9028>

САЯСИ ИСЛАМИЗМ: ИСЛАМИЗМНЕН ПОСТИСЛАМИЗМГЕ

Н. Байтенова, Ж. Жорабек

АҢДАТПА

Исламизм – қазіргі уақыттағы ең күрделі әлеуметтік құбылыстардың бірі, бұл өте қарқынды идеялық және саяси күрес жүріп жатқан көп қырлы, өзгермелі және гетерогенді қозғалыс. Постисламизм идеясының айрықша ерекшелігі – олардың жаһандану әлеміндегі демократия принциптерімен үйлесуге ұмтылысы. Исламизмнен айырмашылығы, постисламизм жеке адамның міндеттерінің орнына оның құқықтарына баса назар аударады. Алайда, бұл прогрессивті идеялар исламизмнің толық алмастырушысы бола алмады, өйткені оның танымалдылығының төмендеуі ХІХ ғасырдың аяғында уақытша болды. ХХ ғасырдың басындағы парламенттік сайлаудағы бірқатар исламисттік партиялардың жетістіктері бұған дәлел болды. Мақалада исламизм мен постисламизм анықтамасы және оның негізгі ағымдары, сипаттары мен көріністеріне талдау жасалынған. Жұмыстың мақсаты – исламизм мен постисламисттік пікірталаста анықталған нақты түсініктерді талдау және қарастыру, Исламисттік көзқарастан, постисламисттік көзқарасқа ауысу сипатына талдау жасалынды. Мақаланың негізгі әдіснамасы баспа басылымдары мен электрондық мақалалардың контент-талдауы болып табылады. Зерттеу сонымен қатар ислам догмалары туралы соңғы мәліметтер негізінде талданды. Зерттеу жұмысын түсіндіретін индуктивті әдісті, исламизм мен постисламизмнің негізгі мазмұнын айқындау үшін дедуктивті әдіс қолданылды. Зерттеу барысында авторлар сонымен қатар исламдық ой сарапшыларының еңбектеріне жүгінді.

Түйін сөздер: саяси ислам, исламизм, постисламизм, либералды, зайырлы, көзқарастардың өзгерісі.

Әл-Фараби атындағы
Қазақ Ұлттық Университеті,
Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Ж.Г. Жорабек,
00077-94@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Байтенова Н.Ж.,
Жорабек Ж.Г. Саяси
исламизм: исламизмнен
постисламизмге
// Адам әлемі. – 2024.
– № 1 (99). – Б. 143-150.

Политический ислам: от исламизма к постисламизму

Аннотация. Исламизм - одно из самых сложных социальных явлений в настоящее время, это многогранное, изменчивое и неоднородное движение, в котором идет очень интенсивная идейно-политическая борьба. Отличительной чертой идеи постисламизма является их стремление к сочетанию с принципами демократии в глобализирующемся мире. В отличие от исламизма, постисламизм подчеркивает права человека, а не его обязанности. Однако эти прогрессивные идеи не могли быть полной заменой исламизму, поскольку падение его популярности было временным в конце XIX века. Об этом свидетельствуют успехи ряда исламистских партий на парламентских выборах начала XX века. В статье дается определение исламизма и постисламизма и анализ их основных течений, характеристик и проявлений. Цель работы - проанализировать и рассмотреть конкретные понятия, выявленные в исламизме и постисламистской дискуссии, проанализировать характер перехода от исламистской точки зрения к постисламистской. Основной методологией статьи является контент-анализ печатных изданий и электронных статей. Исследование также было проанализировано на основе

последних данных об исламских догмах. Дедуктивный метод использовался для выявления основного содержания исламизма и постисламизма. В ходе исследования автор также обращается к трудам экспертов исламской мысли.

Ключевые слова: политический ислам, исламизм, постисламизм, либеральный, светский, эволюция взглядов.

Political Islam: From Islamism to Post-Islamism

Abstract. Islamism is one of the most complex social phenomena of our time; it is a multifaceted, volatile and heterogeneous movement in which there is a very intense ideological and political struggle. The distinctive feature of the idea of post-Islamism is their combination with the principles of democracy in a globalizing world. Unlike Islamism, post-Islamism emphasizes human rights over human responsibilities. However, these progressive ideas could not be a complete substitute for Islamism, as its decline in popularity was temporary in the late 19th century. The success of a number of Islamist parties in the parliamentary elections of the early twentieth century testifies to this. The article defines Islamism and post-Islamism and analyzes its main currents, characteristics and manifestations. The aim of the work is to analyze and examine the specific concepts identified in Islamism and post-Islamist discourse, to analyze the nature of the transition from the Islamist point of view to the post-Islamist one. The main methodology of the article is a content analysis of printed publications and electronic articles. The study was also analyzed on the basis of the latest data on Islamic dogma. The deductive method was used to determine the inductive method explaining the research work, the main content of Islamism and post-Islamism. In the course of the study, the author also refers to the works of experts in Islamic thought.

Keywords: Political Islam, Islamism, Post-Islamism, Liberal, Secular, The Evolution of Views.

Кіріспе

XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басындағы маңызды тарихи құбылыстардың бірі болып «саяси ислам» немесе «исламизм» құбылысы болып табылады. Бүгінгі күнге дейінгі зерттеулер исламисттік көзқарастарды екі ойға бөліп қарастырды, біріншісі исламизм бұл – демократия мен мемлекеттілікті қолдайтын қалыпты исламизм, ал екіншісі – әскери және радикалды көзқарасты ұстанатын экстремистік исламизм. Ал кейбір зерттеулер екі ойды да саяси аренадағы жетістік емес екенін атап көрсетеді. Мысалы, Асеф Баят (2007), Гиллес Кепель (2003) және Оливер Рой (1994) исламизмнің екі түрі де ұлтты басқара алмады және халықтың ұмтылысын жүзеге асыра алмады деген қорытынды жасады. Сондықтан исламизм тәсіліне қадысты көптеген сындар мен жоққа шығарулар бар. Осыған байланысты зерттеу тақырыбының өзектілігі саяси исламизм түсінігін терең зерттеу, «исламизм» және «постисламизм» ұғымдарының мәні мен мағынасын ашу, атап айтқанда бұл қолданыстағы исламизмнің түрленуі ме әлде жаңа бағыт па деген сұрақтарға жауап іздеу болып табылады [1].

«Постисламизм» терминологиясы А. Баяттың еңбектерінің нәтижесінде кең танымалдыққа ие болып, Батыс дискурсында талқылана бастады. Батыс зерттеушілері постисламизмнің негізділігі мен нақты мазмұнына күмәнданған болатын. Оған дәлел ретінде, Франсуа Бургаттың (2003) «жарамдылық» терминін жоққа шығарып, оны терминологиялық қателік үшін айыптағанын айтуға болады. Өзінің еңбектерінде бұл постисламизмді қалыпты ету және исламшылдарды Батыстың серіктестеріне айналдыру, яғни заманауи, өзін-өзі растау және шынайылықты үйлестіру тәсілі (бұл, атап айтқанда, батыстық білім алған әйелдердің хиджабқа оралуы туралы) деп түсіндірген болатын [2].

Постисламизм идеясы көптеген зерттеушілер арасында қызығушылық танытты, соның бірі *Исламдық жаңғыру майданы* (IRF) исламизм принциптерін сыни көзқарастарын оның артықшылықтарымен байластыра отырып зерттеп, «постисламизм» идеясына қолдау білдірді. IRF постисламизмнің құрылымдық, толық және жақсы ұйымдастырылған идеяларын оның «Wacana Pemikiran Reformis Jilid

1' а» атты алғашқы кітабында ұсынды. Кітапта сонымен қатар, IRF-тің исламизм және постисламизм туралы идеялары, зайырлылық пен либерализм идеологиясымен араласпайтын ислам әлемінің саясатқа көзқарастары талданған [3].

Әдістеме

Тақырыптың мазмұнын ашуға және мәселені шешуге IRF (демократия, бостандық және әлеуметтік әділеттілік мәселелері бойынша интеллектуалды дискурсты ілгерілету үшін Интеллектуалды қозғалыс құрған үкіметтік емес ұйым) баспа басылымдары мен электронды мақалаларын түсіндіруге мүмкіндік беретін мазмұнды талдау және көзқарастардың одан әрі дамуын немесе құлдырауын көрсету үшін индукция әдісі қолданылды. Соның ішінде, Asef Bayat, Oliver Roy, Gilles Kepel, Husnul Amin, Ihsan Yilmaz, Ahmad Farouk Musa секілді авторлардың жұмыстарына үлкен назар аударылды. Сонымен қатар идеяларды талдау және дамыту үшін негіз ретінде пайдалануға болатын материалдар немесе құжаттар жиынтығына талдау жасалды. Исламизм мен постисламизмнің негізгі мазмұнын анықтау және жалпылау үшін дедуктивті әдіс қолданылды.

Исламизм және постисламизм дискурсы

Исламизм мен постисламизм дискурсын қалыптастырушысы Asef Bayat, оның идеясы Oliver Roy and Gilles Kepel зерттеулерінде жалғасын тапса, бұл терминология дұрыс түсіндірілмеген деп санайтын Francois Burgat сынына ұшырап, Tariq Ramadan (Куала-Лумпурдағы дәрісі) еңбектерінде қолдау таба алмады.

Исламизм мен постисламизм ғалымдар арасында әлі де сыни пікірталаста. Оны Husnul Amin, Ihsan Yilmaz, Ahmad Farouk Musa сияқты мұсылман зерттеушілері зайырлы және либералды сипатта ұсынған болатын. Husnul Amin Пәкістанның тарихи және саяси әсерінің нәтижесінде қалыптасқан постсекулярлық исламизмді ұсынды. Ahmad Farouk Musa Малайзияда

исламизмнің зайырлы тәжірибесін қабылдауды ұсынды. Алайда, Ihsan Yilmaz исламизм мен постисламизм арасында ешқандай айырмашылық жоқ деген қорытынды жасады. Оның айтуынша «Түркияның тарихи негізі исламистердің қазіргі қоғамға бейімделіп жатыр, ал постисламистер өздерінің исламисттік ерекшеліктеріне оралуы мүмкін», - деді.

Әр зерттеуге кеңірек тоқталатын болсақ, негізін қалыптастырушы Asef Bayat (1996) - Иран Тарихи фондыдағы прогрессивті саяси күреске ұмтылған терең исламист. Ең алғаш постисламизм туралы «Постисламистік қоғамның келуі» деген кітабында жазды. Бұл кітапта Иран демократиясында саяси танымалдылыққа ие болу тәжірибесін, діни және консервативті билікке қарсы тұруды қарастырды. Ол исламизм көзқарасын дамытатын, жаңа саяси күресін білдіру үшін «постисламизм» терминологиясын қолданды. Ол зерттеулерін исламистердің адамдардың қажеттіліктері мен ұлттың ұмтылыстарын қанағаттандыра алмауынан туындаған мәселелерге арнады. Сондықтан ғалымдарды, белсенділерді және қоғамдық қозғалыстарды тарта отырып, Иран халқының мүдделерін қорғайтын жаңа саяси тәсілді ұсынды. Өз идеясын жылжыту мақсатында «Исламды демократиялық ету: әлеуметтік қозғалыстар және исламнан кейінгі бұрылыс», «Исламнан кейінгі революциялар», «Исламизмнен кейінгі: саяси исламның өзгеретін тұлғалары», «Исламизмнен кейінгі не?» еңбектерін жарыққа шығарды. Осылайша постисламизм идеясын қабылдау немесе жоққа шығару, оны дәлелдеу мен терең зерттеудің алғашқы қадамдары жасалды [4].

Бұл терминологияны одан әрі Kepel (2003) зерттеді. Ол радикалды мұсылмандық саяси күресті, әсіресе жауынгер исламистерді жеңу үшін «Жиһад: саяси исламның ізі» атты кітап жазды, онда ол постисламизмді қыңыр, радикалды және экстремалды исламистермен күресудің қолайлы тәсілі деп санайды. Ол жиһад рухы мен салафит доктринасын мұсылмандарды соғысқа тарту үшін қолданған әдіс ретінде түсіндірді. Оның зерттеулерін қорытындылай келе, по-

стисламизм - жиһад рухы мен салафит ілімінен арылуға бағытталған тағы бір қозғалыс деп қарастыруға болады [5].

Roy (1994) «Саяси исламның сәтсіздігі» атты еңбегінде фундаменталистік ислам мен радикалды мұсылмандардың қазіргі саяси көзқарастағы сәтсіздігін түсіндіреді. Саяси исламның сәтсіздігі исламизмнің шындығына негізделген, ол көптеген исламдық ұрандар ұсынылғанына қарамастан, мұсылман еліне өзгеріс енгізе алмады деп түсіндіреді. Сондықтан, постисламизм – бұл исламизмнің саясат пен экономикада жетілдірілуі үшін парадигманың жаңашылануы деп санайды. Бірақ постисламизм бұл саяси исламизмнің сәтсіздігі деген оймен Bayat келіспеді. Оның пікірінше исламизм сәтсіздікке ұшырамайды, ол өзгереді деп түсіндірді. Сонымен қатар, BURGAT та бұл көзқарасты жоққа шығарды, өйткені ол исламисттердің қабілеттерін бағаламайды, сонымен қатар исламисттерді мұсылман еліндегі негізгі саяси қатысушылар ретінде қабылдамайды деп түсіндіреді. Бұл кезеңде «постисламизм» терминологиясы бұлыңғыр және түсініксіз болды, ал исламизмде айтарлықтай өзгерістер байқалмады [6].

Бұл идеяны зерттеушілердің бірі Amin (2010) «Исламизмнен постисламизмге: Пәкістандағы ислам мен қазіргі заман туралы жаңа интеллектуалды дискурсты зерттеу» тақырыбында докторлық диссертациясын қорғады. Бұл докторлық комитеттің мүшесі Bayat болды, ал Amin «постисламизм» терминологиясын ешқандай сын мен талқылаусыз толық қабылдады. Олар постисламизмді исламға және дінге қарсы емес, тек қана зайырлы деп санайды. Ол адам құқықтары мен жеке бостандықтарға баса назар аударғанына қарамастан, диссертациялық зерттеуінің төртінші тарауында ол исламисттердің принциптерін сынға алған, сонымен қатар алтыншы тарауда исламистерге «Ислам мемлекеті» үшін күрестен бас тартып, демократиялық елге көбірек көңіл бөлуді ұсынған [7].

Иылмаз (2011) постисламизмді түрік тарихының мысалы ретінде зерттеді.

Еңбектерінде постисламизм және исламисттердің өз «кемшіліктері» мен «тиісті артықшылықтары» бар екенін көрсетеді. Екі жақтың да демократияны, мемлекетке адалдықты және ұлтшылдықты қолдауға өзіндік көзқарастарын жоққа шығаруға болмайтынын насихаттады. Ол үшін исламизмнің постисламизмге өзгеруі және постисламисттердің қайта исламизмге оралуы өте күрделі мәселе болды, сондықтан ол терминологияның дұрыстығын талқылаудан бас тартты [8].

Постисламизмде зайырлы либерализмді қолдануды ұсынғандардың бірі Musa (2014). Оны «Paradigma baru tentang Politik Islam» (Саяси исламдағы жаңа парадигма) атты жұмысынан толық көре аламыз. Ол исламистердің көзқарасын сынға алып, исламистерге, әсіресе «Пан-Малайзия ислам партиясына (PAS)», Asef Bayat еңбектеріне сүйене отырып, исламдық келбетін постисламизмге өзгертуді ұсынған [9].

Исламизмнің мақсаты – Ислам заңына негізделген Үкімет пен қоғам, яғни «мемлекет» құру. Исламизмдегі ең маңыздысы - капитализм мен социализм сияқты батыстық басқару модельдерінен және экономикалық позициялардан бас тарту. Қазіргі уақытта исламизм негізінен ислам қауымдастығы зайырлылықпен, тұтынушылықпен және материализммен уланған деп мәлімдейді. Осылайша, исламизм – бұл ислам құқығына негізделген реформалар. Негізінде исламизм бұл «зорлық-зомбылық» емес, керісінше бейбіт қозғалыс деп қарастыруға болады. Алайда, көп ғалымдар исламизмді «Хамас», «Хезболла» және «Талибан» сияқты террористік топ деп санайды. (Britannica, 2006; Britannica, 2010) [10, 11].

Musa (2014) және Bahrom (2014) исламизмнің өмір сүруінің негізгі факторы Ислам халифатының құлауымен байланысты деп санайды. Бұл мұсылмандар арасында саяси исламды ілгерілету, барлық саяси және экономикалық мәселелерді шешу үшін дін мәтіндеріне, Ислам идеологиясына және Құдайдың егемендігіне негізделген исламисттік дәлелдерді сынға алды. Сонымен қатар, «Ислам-барлық мәселелердің шешімі» деген исламисттік ұранды сынға алды.

Бұл ұран исламисттік риторика және елдегі діннің ақиқатын монополиялау әрекеті деп санады [12, 13].

Devine order басшылығы Исламизмнің ұрандары мен мұсылман ұлтына қандай формада және шешімдердің қалай қолданылатынын егжей-тегжейлі сипаттайтын сөйлемдердің түсініксіздігі мен белгісіздігі үшін де сынға алынған (Бухари, 2012) [14].

IRF-тің исламизмге қарсы сынына демократиядан, исламистік идеологиядан және идеалды ұрандардан бас тарту кіреді. IRF сонымен қатар Ислам құқығына, әсіресе хуудқа қарсы және Малайзияның федералды Конституциясының негізі ретінде зайырлылықты, адам құқықтарын, бостандық пен теңдікті ұсынады. Бұл сыни әдістер саяси аренада ислам мен ислам заңын қолдайтын және зайырлылық пен либерализм идеологиясын енгізуді ұсынатын қазіргі исламистік сәйкестікке қарсы тұру үшін қолданылды. IRF исламизмнің жаңа тарауын, зайырлылық пен либерализммен үйлесімді постисламизмді ұсынады.

Постисламизмдіскурсыхалықаралық қоғамның назарын аударған кезде, Байат (2005) академиктердің ұсынысына жауап беріп, постисламизм Иранның саяси саласының шындығын қарастыратын нақты әлеуметтік ағым деген қорытындыға келді [15]. Басқа да зерттеушілерге, «мұсылман мемлекетілігі өзгеріп жатыр, исламизм аяқталады және постисламизм деп аталатын жаңа кезең басталды», – деп жауап береді. Ол өзінің постисламизм идеясын келесідей атап өтті:

1. Иранның қазіргі жағдайы мен прогрессивті жобалары жаңа күш пен мүмкіндікке айналуың жолы.

2. Қазіргі жағдай институттарды басқарудағы үлкен сынға түскен және принциптері мен талаптары арасында өзара келісімі жоқ исламизмнің қателіктеріне сүйенеді, бұл үлкен қателік.

3. Прогрессивті жоба – бұл қоғам, саясаткерлер мен зиялы қауым қабылдауы үшін тұжырымдама мен стратегия туралы хабардар болу.

4. Негізгі ұғымдар – діни, құқық, сенім,

бостандық, демократия және адамдарды діндердің қатаңдығы мен ақиқат монополиясынан босату үшін модернизация.

5. Постисламизмнің стратегиялық қозғалыстары – бұл жастардың, студенттердің, әйелдердің және зиялы қауымның күшін біріктіретін әлеуметтік және интеллектуалды стратегиялық қозғалыстар.

Кейінгі зерттулерінде А. Байат сонымен қатар осы елдердегі дамып келе жатқан демократиялық саяси мәдениет пен тәжірибелер исламизмнің жұмсақ нұсқасы немесе постисламизм ретінде қарастырды (Байат, 2013). Постисламизм туралы бірқатар мақалалар жарияланғаннан кейін Asef Bayat бұл ұғымды өзінің «Постисламизм: саяси исламның өзгерген тұлғалары. Исламды демократиялы ету» (2013) кітабында кез келген діннің, соның ішінде исламның мәнінен демократия принциптерін табуға ұмтылатын көзқарастан алшақтайды. Оның пікірінше, әрбір мұсылман қоғамының жағдайы және қоғамдардың демократиядан алатын пайдасы Исламның демократияға айналуының басты себебі болды [16].

Іс жүзінде бұл жаңа пайда болған саяси жүйе «этникалық, моральдық және мәдени құндылықтардың исламдық жүйесі» шеңберіндегі демократиялық және зайырлы идеалдар мен принциптерді қамтитынын білдіреді. Оның айтуынша, постисламизм исламға қарсы немесе зайырлы бола алмайды, бірақ қоғам/мемлекет секуляризациясымен байланысты. Постисламизм саяси реформаны діни реформамен біріктіретін жалпы принциптерді ұсынады. Исламисттік партиялар басымдықтарды кедейлік мәселелеріне, жастар мен гендерлік мәселелерге ауыстырады, сондай-ақ құқыққа негізделген тәсілді қабылдайды (Rana 2017; Бангладештегі постисламизмді талдау: Hossain 2016; Пәкістанда: Amin 2017) [17, 18].

Сонымен қатар, Musa, 2014 жылы постисламизмге бірнеше идеяларды ұсынады:

1. Постисламизм – исламизмнің жаңа кезеңіне өтпелі кезең.

2. Исламизм өзінің «Ислам барлық

мәселелерді шешеді» ұраны сияқты сәтсіздікке ұшырады және оны жаңа тәсілмен, практикалық шешіммен ауыстыру керек.

3. Постисламизм – бұл әлеуметтік, саяси және интеллектуалды салалардағы исламизм қозғалысымен бәсекелесуге арналған жоба.

4. Постисламизм – бұл дін мен саясаттың рөлін шектеу арқылы дінді зайырландыру үрдісі.

5. Постисламизм құқықтарға, инклюзивтілікке, демократияға бағытталған және функционалдық міндеттерді, эксклюзивтілік пен авторитарлықты бекітетін исламизм тәсілінен ерекшеленеді.

6. Постисламизм – бұл жауапкершілікті емес, құқықты арттыру құбылысы, мәтіндер арқылы емес, тарих арқылы және өткенге емес, болашаққа бағытталған.

7. Постисламизм діни бостандық пен азаматтық бостандықтарға баса назар аударады.

Бұл екі автордың көзқарастарынан ортақ келесідей пікірлерді бөліп көрсетуге болады:

- біріншіден, исламизм құлдырауы.

- екіншіден, постисламизм - исламизммен бәсекелесуге арналған жоба.

- үшіншіден, олар құқықтарды, демократияны және бостандыққа бағытталады.

Алайда, екі жағдай да бір-біріне қайшы келеді. Біріншіден, Байат исламизмнің кез-келген кезеңін сынға алады және қабылдамайды, ал Мұса постисламизм деп исламизмнің жаңа кезеңіне баса назар аударады. Екіншіден, Байат зайырлы мемлекеттің қажеттілігін айтпайды және қабылдамайды, ал Мұса зайырлы мемлекеттік тенденцияны бекітеді.

Шын мәнінде, постисламизм идеясы әлі де түсініксіз және бұл шынымен исламдық немесе зайырлы екенін анықтау үшін халықаралық талқылауды қажет етеді. Бірақ постисламизмге мысал ретінде исламизм мен зайырлы көзқарастың үйлесімін қолдайтын Түркияның саяси модельдерін ұсынуға болады. Түркия президенті Речип Тайиб Ердоген Рефах (Әл-ауқат партиясы) және

Фазилет (Ізгілік партиясы) сияқты исламшыл партияларды жоққа шығарғанын және екі партияны да Адалет ве Калкинма Партиясы етіп өзгертті. Бұл исламистердің зайырлы постисламизм деп аталатындығын көрсетеді. Партия саяси исламның «Ислам мемлекеті» үшін күреспейтінін, бірақ демократияны, әділеттілік пен бостандықты, сыбайлас жемқорлыққа, непотизмге қарсы күресті жақтайтынын және кез келген қысымды жоққа шығаратынын көрсетті. Содан кейін зайырлылық пен Ислам заңдарынан бас тартуға негізделген Түркияның бұл саяси моделі постисламизм деп аталатын исламизмнің жаңа бет-бейнесі болды.

Сондықтан IFR зерттеушілері исламисттерге, PAS және барлық реформаторлық партияларға постисламизмді зайырлы көзқараспен қабылдауға және ислам заңы үшін күресіп жатқан мұсылман дінбасыларына қарсы тұруға шақырды. Осылайша, олар түрік саяси моделін, атап айтқанда «Әділет және даму партиясын» ұстануға шақырылды, өйткені бұл діни қызметкерлердің қатысуын қажет етпейтін айқын зайырлы жеңіс [18]. Бұл пікір исламистер зайырлы жүйені қабылдап, Ислам мемлекетімен күрестен бас тартуы керек екенін көрсетеді. Бұл постисламиздегі жаңа тұлғаның мақсаты - исламизмді неосекуляризмге айналдыру [19].

Сонымен қатар, батыс бұқаралық ақпарат құралдары постисламизмді таңдаған және исламистердің неосекуляризмін насихаттайтын түрік моделін жоғары бағалады. Мұстафа Акиол жүргізген зерттеу нәтижесінде либералды Түркия түрік қоғамының Ислам құқығына бейімділігі 21%-дан 9%-ға дейін төмендеді деп мәлімдеді. Шындығында, жиһад даласындағы жиһад идеясы экономикалық жиһадқа айналды, ал роман жанры исламдық және діни популистік шығармалардан зайырлы моральдық құлдырауға көшті. Сонымен қатар, исламисттерде ислам мәдениеті өзгерді, мұсылмандардың өмірі индивидуалистік сипатқа ие болды және мойынсұнушылық сипаты либералды болып өзгерді [20].

Көптеген зерттеушілер IRF-ті либерализммен байланыстыру үшін либерализм контурын анықтады. Зерттеу барысында либерализмнің он контурын анықтады: зайырлылық, абсолютті бостандық, индивидуализм, либералды демократия, рационализм, феминизм, гуманизм, герменевтика, прагматизм және плюрализмді ислам үшін қалыпты және егер ұйымда немесе жеке адамда либерализмнің осы он белгісінің біреуі немесе барлығы болса, ғалымдар оларды дінсіз (кәпір) деп бағалауға болмайтынын айтты.

Алдыңғы зерттеулерден көріп отырғанымыздай, ислам өзінің барлық консерватизмімен және кез-келген жаңалықты «зиянды» деп қабылдамауға бағдарламалануымен бірге көп өзгерістерді қабылдады. Саяси ислам құбылыс ретінде негізінен исламистер мен ұлт-парақтардың ұлт-азаттық және әлеуметтік-азаттық мұсылман халықтарының идеологиялық көшбасшылығы үшін қатаң күресі кезінде пайда болды. Сонымен бірге, олардың аз коммунистер не танымалдылығын жоғалтқан ұлтшылдар болғанына қарамастан, «рухани фактор» және мұсылмандардың белгілі бір бірлігі олардың өсіп келе жатқан діндарлығымен күшейтіліп, исламисттік зайырлы қозғалыстардан жаһандық артықшылықты қамтамасыз етті.

Қорытынды

Жоғарыда жасалған талдау негізінде постисламизм бүгінде зерттеушілер арасында қызығушылық танытып, терең зерттеуден өтуде деп тұжырымдай аламыз. Көптеген исламисттік зерттеушілер «қалыпты исламизмді» «постисламизм» деп атаған болса, кейбір авторлар «постисламизмді» «қалыпты исламизмнің» ең дамыған нұсқасы ретінде қарастырды.

«Постисламизм» анықтамасына жасалған шетелдік ғылыми әдебиеттерге тарихнамалық шолу нәтижесіне сәйкес «исламизм» идеясының қазіргі уақытта көптеген трансформациядан өтіп жатқаны анықталды. Ол «исламизм»

идеясының эволюциялық дамуындағы трансформациялық өзгерістерді бірнеше кезеңдерге біріктіруге болады:

Бірінші кезеңде саяси исламның/исламизмнің шетелдік ғылыми еңбектердегі танымалдылығының өсуімен қатар оның радикалды құрамдас бөлігінің өсуі байқалады. Батыс зерттеушілері исламистік идеяларды кем дегенде консервативті (исламның «алтын ғасырына» шақыратын, соның ішінде қарулы әдістермен) және қалыпты (заңды әдістермен саяси билік үшін күресетін) деп бөлуге мүмкіндік беретін ерекшеліктерді анықтады. Қалыпты исламистік идеялар Ислам мемлекетін құруға қатысты негізгі мақсатқа жете алмаған исламизмді алмастыратын постисламизм түрінде дамыды.

Екінші кезеңде исламизмнің радикалды құрамдас бөлігінен басқа, аймақты исламистік негізде шоғырландыру идеясының сәтсіздігі және жекелеген мемлекеттерде исламизмнің көптеп таралуы;

Үшінші кезең идеологиялық модель ретінде исламизмнің одан әрі дамуына қатысты жаңа тәсілдерді қамтиды. Бұл, ең алдымен, постисламизм және неоисламисттік көзқарастар. Исламизмнің радикалдануына баса назар аударылуда. Исламизмнің демократия элементтерімен үйлесуі негізделеді. Исламизмді зерттеу мәселесінде жинақталған тәжірибені жүйелеу әрекеті байқалады.

Әдебиеттер тізімі

1 Amin H. From Islamism to Post-Islamism: A Study of a New Intellectual Discourse. – Pakistan, 2010. – P. 148.

2 Burgat F. Face to Face With Political Islam // International Journal. – 2003. – Т. 58. – №. 3. – P. 34-45.

3 Islamism and Democracy: the Charms of Turkey // [Elektronды resurs] URL: <http://irfront.net/post/events/roundtable-discussion-on-islamism-and-democracy-lessons-from-turkey/>. (Qaralған kuni: 04.04.2023).

4 Bajat A. The Coming of a Post-Islamist Society // Critique: Journal for Critical Studies of the Middle East. – 1996. – Т. 5. – №. 9. – P. 43-52.

5 Kepel' G. Jihad: The Trail of Political Islam. – London, Universitet Garvard, 2002. – P. 464.

6 Roj O. The Failure of Political Islam Revisited. – London, Universitet Garvard, 1994. – P. 74.

7 Tomas L. In Turkey's Example, Some See Map for Egypt // The New York Times. – 2011. – Т. 5.

8 Otman M.A., Bojman S.N. Political Islam in Islamism and Post Islamism: A Study on Islamic Renaissance Front (IRF) // *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*. – 2018. – Т. 8. – №1. – P. 686-704.

9 Britannika. The British Encyclopedia of World Religions. – Chikago, Encyclopedia Britannica Inc, 2006. (in Engl).

10 Britannika. The Britannica Guide to Political and Social Movements That Change the Modern World. – New York: Britannica Educational Publishing, 2010.

11 Bahrom H. PPSMI and inequality of opportunity // [Jelektrondy resurs] URL: <http://irfront.net/post/articles/renungan-ke-atas-kesamarataan-peluang-yang-adil/> (Qaralghan kuni: 08.04.2023).

12 Musa A.F., Rahman A.F. Lessons From Turkey for Muslim Democrats in Russsia // [Jelektrondy resurs] URL: <http://www.malay-siakini.com/letters/233128>. (Qaralghan kuni: 26.03.2023).

14 Bayat A. What is Post-Islamism?. ISIM

Review. – Leiden: International Institute for the Study of Islam in the Modern World, 2005. – P. 98-105.

15 Bayat A. Post-Islamism: The Changing Faces of Political Islam. – Oxford and New York, Oxford University Press, 2013. – 368 p.

16 Hossain A. A. 2016. Islamism, Secularism and Post-Islamism: the Muslim World and the Case of Bangladesh. – Asian Journal of Political Science. – 2016. – №24(2). – P. 214-236.

17 Rana M.A. Non-Fiction: The Failed Rationalist // [Jelektrondy resurs] URL: <https://www.dawn.com/news/1347016>. (Qaralghan kuni: 25.03.2023)

18 Amin H. Post Islamism: Pakistan in the Era of Neoliberal Globalization. – Lahore6 International Islamic University, 2017.

19 Rahmat A.F. Wacana Negara Ideal. Wacana Pemikiran Reformis. – Kuala Lumpur, Islamic Renaissance Front, 2012. – P. 65-74.

20 Akjol M. The Turkish Mode: Marching to Islamic Liberalism // *Cairo Review*. – 2012. – № 4 // [Jelektrondy resurs] URL: <http://www.aucegypt.edu/GAPP/CairoReview/Lists/Articles/Attachments/150/CR4-Akyol.pdf> (Qaralghan kuni: 10.04.2023).

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Нагима Жаулыбаевна Байтенова профессор, философия ғылымдарының докторы, Эл-Фараби Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. email: zhanat52@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-7353-0457

Жұлдыз Гайфурқызы Жорабек PhD докторант, Эл-Фараби Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: 00077-94@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-2317-3778

Нагима Жаулыбаевна Байтенова профессор, доктор философских наук, Казахский Национальный Университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: zhanat52@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-7353-0457

Жұлдыз Гайфурқызы Жорабек PhD докторант, Казахский Национальный Университете им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: 00077-94@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-2317-3778

Nagima Baitenova Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: zhanat52@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-7353-0457

Zhuldyz Zhorabek PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: 00077-94@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-2317-3778

ИСЛАМДАҒЫ БІЛІМ ЖӘНЕ «КИЕЛІЛЕР» КУЛЬТІ

¹Г.А. Камишева, ¹Г.С. Оралова, ¹А.Т. Төлебаева, ²Н. Йылдыз

АҢДАТПА

Мұсылман өркениетінің қалыптасуы араб халифатының пайда болуымен, дамуымен тікелей байланысты. VII ғасырда жаңадан пайда болған монотеистік дін Ислам солтүстіктегі Орта Повольжеден оңтүстіктегі Мадагаскарға, батыстағы Африканың Атлант жағалауынан шығыстағы Азияның Тынық Мұхит жағалауына дейін таралды. Эллиндік Жер орта теңізін үнді-иран әлемімен біріктірген Александр Македонский дәуірінен кейін араб халифаты бес ғасырдан астам уақыт бойы әлемдік өркениеттің материалдық және ғылыми-философиялық орталығы болды. 1258 жылғы монғол шапқыншылығынан кейін Бағдадтың құлауы мен Аббасидтер халифатының жойылуы ислам өркениетінің құлдырауына әкелді. Кезіндегі ортақ мәдени кеңістік араб, иран, түрік және т.б. аралдарға бөлінді. Дегенмен де Ислам дінінің бейбітсүйгіштік, ынтымақтастық сияқты идеалдары оның үмметтерінің саяси, этникалық және мәдени сепаратизміне қарамастан, олардың рухани бірлігін қалыптастырды. Автор ислам дінінің оған дейін қалыптасқан діни жүйелері болған аумақтарға тарағанын айтады. Сондықтан ұзақ уақыт бойы Ислам бұл аймақтарда үстемдік ететін дін болған жоқ, сондықтан халықтардың рухани болмысына «кіріуге» мәжбүр болды. Сол себепті кейбір аймақтарда таза діни ғибадаттармен қатар Исламға дейінгі наным-сенімнің канондары бойынша әулие-әмбиелерді, олардың мазарларын киелі санаудың қатар келетініне тоқталады. Сонымен қатар, мұсылмандардың діни санасындағы мұндай компоненттердің орны мен рөлі барлық өңірде бірдей болған жоқ. Мақалада мұсылман өркениеті классикалық кезеңінің базистік аспектілеріне қатысты Ислам құндылықтары мен институттары реформаторлық-модернистік тұрғыдан анықталып, талданады. Сонымен қатар постклассикалық исламдағы киелілер культі мен киелі орындарға деген қарым-қатынас мәселесі қарастырылады.

Түйін сөздер: ислам, құрани интеллектуализм, білімнің культі, ғылым, өркениет, жаһандану, әулие-әмбие, мазар.

¹Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

²Қажы Байрам Вели университеті, Анкара, Түркия

Автор-корреспондент:
А.Т. Төлебаева, aidyn42@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Камишева Г.А.,
Оралова Г.С.,
Төлебаева А.Т.,
Йылдыз Н. Исламдағы білім және «киелілер» культі // Адам әлемі. – 2024. – № 1 (99). – Б. 151-160.

Культ образования и «святых» в исламе

Аннотация. Формирование мусульманской цивилизации непосредственно связано с возникновением и развитием арабского халифата. Зародившаяся в VII веке монотеистическая религия ислам распространилась от Среднего Поволжья на севере до Мадагаскара на юге, от Атлантического побережья Африки на западе до тихоокеанского побережья Азии на востоке. После эпохи Александра Македонского, объединившей эллинические земли и Средиземное море с индо-иранским миром, арабский халифат на протяжении более пяти веков был материальным и научно-философским центром мировой цивилизации. Монгольское вторжение 1258 года привело к падению Багдада и разрушению Аббасидского халифата, а затем и к краху исламской цивилизации. Существовавшее на то время общее культурное

пространство было разделено на арабский, иранский, турецкий и др. ареалы. Однако такие идеалы ислама, как миролюбие, солидарность, несмотря на политический, этнический и культурный сепаратизм, сформировали их духовное единство.

Автор отмечает, что ислам распространился на территориях, где ранее существовали религиозные системы, сформировавшиеся до него. Поэтому на протяжении длительного времени ислам не был доминирующей религией в этих регионах и был вынужден «интегрироваться» в духовную природу народов, населявших эти земли. По этой причине в некоторых регионах наряду с чисто религиозными культурами, согласно канонам доисламских верований, святынями считаются могилы, мазары святых.

Однако, место и роль таких компонентов не было одинаковым в религиозном сознании мусульман разных регионов.

В статье с реформаторско-модернистской точки зрения определяются и анализируются ценности ислама и институты, относящиеся к базисным аспектам классического периода мусульманской цивилизации. Также рассматривается проблема культа святых и отношения к святым местам в постклассическом исламе.

Ключевые слова: ислам, интеллектуализм Корана, культ образования, наука, цивилизация, глобализация, святыне, мазар (могилы)

Cult of Education and «Saints» in Islam

Abstract. The formation of Muslim civilization is directly related to the emergence and development of the Arab Caliphate. The monotheistic religion of Islam, which originated in the 12th century, spread from the Middle Volga region in the north to Madagascar in the south, from the Atlantic coast of Africa in the west to the Pacific coast of Asia in the east. After the era of Alexander the Great, which united the Hellenic lands and the Mediterranean Sea with the Indo-Iranian world, the Arab Caliphate was the material, scientific and philosophical center of world civilization for more than five centuries. The Mongol invasion of 1258 led to the fall of Baghdad and the destruction of the Abbasid Caliphate, and subsequently the collapse of Islamic civilization. The common cultural space that existed at that time was divided into Arab, Iranian, Turkish and other areas. However, such ideals of Islam as peacefulness and solidarity, despite political, ethnic and cultural separatism, formed their spiritual unity.

The author notes that Islam spread to territories where religious systems that had formed before it previously existed. Therefore, for a long time, Islam was not the dominant religion in these regions and was forced to “integrate” into the spiritual nature of the peoples inhabiting these lands. For this reason, in some regions, along with purely religious cults, according to the canons of pre-Islamic beliefs, the graves and mazar of saints are considered shrines.

However, the place and role of such components was not the same in the religious consciousness of Muslims in different regions.

From a reformist-modernist point of view, the article defines and analyzes the values of Islam and institutions related to the basic aspects of the classical period of Muslim civilization. The problem of the cult of saints and the attitude towards holy places in post-classical Islam is also considered.

Key words: Islam, Intellectualism of the Koran, Cult of Education, Science, Civilization, Globalization, Saints, Mazar (Graves)

Кіріспе

Ислам өркениетін зерттеудің өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл базалық құндылықтары мен институттары діни канондармен тікелей байланысты жалғыз өркениет. Сондықтан мұндай зерттеу көбіне дінтанумен сәйкес келеді. Біздің зерттеуімізде жаһандану дәуіріндегі ислам әлеміне үлкен мән беріледі.

Исламтанымдық және мәдениеттанымдық әдебиеттерде мұсылман

өркениетін әлемдік, монотеистік, жерорта теңіздік, шығыстық, батыстық немесе аралық өркениет деп атайды. Батыстық деп атайтындар мұнда мұсылман өркениеті мен антикалық ғылыми-философиялық мұраның компоненттері кездесетіндігін айтады. Ал, мұсылман өркениетінің аралық типі тарихи тұрғыдан алғанда да (антикалық пен қайта өрлеу дәуірлерінің аралығы), географиялық жағынан (батыс пен шығыс) да атауына сай келеді және

мазмұны жағынан да мұсылманның өзіндік идентификациясына сәйкес.

Әлемдік өркениеттің құрамдас бөлігі ретіндегі мұсылман мәдениеті адамзат тарихында маңызды орын алады. Мұсылман мәдениетінің құндылықтарына талдау жасағанда, жеке тұлға немесе әлеуметтік топ ретіндегі мұсылман өркениеті өкілдерінің өмір салты мен іс-әрекеттерінің рухани жағына басты назар аударуымыз қажет.

Зерттеушілер ислам өркениетінің алтын ғасыры ретінде IX-XII ғасырларды айтады. Дәл осы кезеңде ислам мәдениеті әлемдік өркениеттің рухани және материалдық деңгейін анықтайтын дәрежеде еді. Оның құрылымдық элементі ретінде ғылымды ғана емес, таным сипатын, әлемнің гносеологиялық бейнесін анықтайтын, идеологиялық ағымдарды да айтамыз.

Оларда адамның өмір сүруінің түпкілікті негіздеріне ислами дүниетанымда көрініс тапқан оның өзіндік болмысымен, ғарышпен байланысына қатысты белгілі бір құндылықтар мен идеялар жиынтығынан тұратын парадигма бар.

Мұсылман діні бойынша Құран – жаратушы тарапынан Мұхаммедтің пайғамбарлығы бекітілген негізгі керемет. Бұл кітап мұсылманның діни өмірінде ғана емес, күнделікті тіршілігінде де маңызды орын алады. Өйткені мұсылман догматикасы, культі, құқығы мен әлеуметтік-этикалық доктринасы осы Құранға негізделген. Қасиетті кітаптың фундаменталды маңызы туралы көптеген еңбектер жазылған. Құранды оқу, оның аяттарын жатқа білу, мағынасын терең түсіну әрбір мұсылманның абыройын арттыратыны сөзсіз. Өйткені адамның дүниеге келіп, оған азан шақырып ат қойғаннан бастап, о дүниеге шығарып салуға дейінгі бүкіл өмірі осы киелі кітаппен тікелей байланысты болады.

Мұсылман мәдениеті әлемдік мәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде адамзат өркениеті тарихында елеулі рөл атқарды және әлемнің әр түрлі елдері өмірінің түрлі салаларына елеулі ықпал етуді жалғастыруда. Мұсылман мәдениетінің құндылықтарын талдай отырып, мұсылман өркениеті

өкілдерінің яғни жеке адамдар мен әлеуметтік топтардың іс-әрекеттері мен өмір салтында ұстанатын рухани бағдарларды да атап өту маңызды. Ислам мәдениетінің негізгі құрылымдық элементтері ғылым ғана емес, әлемнің гносеологиялық бейнесін танудың, түсіндірудің сипатын және түсінуге болатын саланы айқындайтын құндылық-идеологиялық ағымдар болды. Бұл ағымдар адам жаратылысының негізін анықтайтын ислами дүниетаныммен мазмұндас. Исламдағы кез-келген проблеманы шешу біліммен тікелей байланысты. Осы орайда Мұхаммед пайғамбардың «Тіпті алыс Қытайдан да білім іздеңіз» деген белгілі сөзін еске салған жөн. Америкалық шығыстанушы Ф.Роузенталдың бағалауынша, араб-мұсылман мәдениетінде «білім», басқа өркениеттерге қарағанда, аса маңызды болған [1]. Сондықтан біз зерттеуімізде мұсылман өркениетінің рухани құндылығы ретіндегі Құрандағы интеллектуализмге, исламдағы білім культіне және ислам құндылықтары тұрғысынан қастерлі деп саналатын орындардың діни маңызына тоқталамыз.

Материал және әдістер

Тарих, саясат, экономика және мәдениет саласында әр текті халықтарды біріктіретін элемент ретінде дінді айтуымызға болады. Ислам – адамдардың өмір салты, олардың қарым-қатынасы, қоғамдағы, жалпы әлемдегі іс-әрекеті мен дүниеге көзқарасы. Ислам өркениеті адамзатты біріктіруге бағытталған. Бүгінгі күні ешбір дін Ислам сияқты талқылау мен талдау нысаны болған емес. Сондықтан классикалық және постклассикалық исламдағы құндылықтар жүйесін зерттеуді маңызды мәселе деп санадық.

Негізгі әдіс ретінде жалпы ғылыми зерттеулерге тән бақылау, сипаттау, жалпылау, топтастыру, сипаттама жасау, жүйелеп салғастыру, түйіндеу, талдау әдістері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Мұсылман әлемінің барлық негізгі философиялық және қоғамдық-саяси ағымдары саяси проблемаларға қатысты өздерін бір ғана ерекше таным мәнімен шектемей, философияға-философиялық, құқыққа-заңдық, адамгершілікке-этикалық тұрғыдан келетін саяси теорияларды да жан-жақты қарастырды. Осылайша, шарифат нормаларына сәйкес мұсылман мәдениеті білімнің тұтас, кешенді идеалына бағдарланды. Мысалы, ортағасырлық ойшыл Имам Абу Мухаммад аль-Газалидің «Діни ғылымдардың қайта өрлеуі» [2, 585 б.] атты еңбегін философиялық, құқықтық, діни, лингвистикалық және мәдениеттанымдық бағыттағы синергетикалық зерттеу деп санаймыз. Зерттеу жұмысы барысында осы еңбектегі негізгі тұжырымдар мақаламыздың негізгі идеясы болды.

Мұсылман қоғамының білімді бөлігінің құндылық бағдарының сипатын *адаб (әден) әдебиеті* бойынша да айтуға болады. Әңгіме мәдени және білімді адамның бейнесін беретін адибтер (әдептер) туралы болып отыр. *Адаб* – зайырлы және діни ғылымдарды, атап айтқанда философияны, астрономияны, математиканы және мінез-құлықтың белгілі бір үлгісін білуді талап ететін білімділік пен тәрбиелілік нормаларының жиынтығы [3]. Оның көрнекті өкілдері аль-Джахиз, Ибн Кутайба, Абу Хайян ат-Таухидидің еңбектері де классикалық исламның негізгі құндылықтарының мәнін ашуға септігін тигізді. Сонымен қатар мақалада түсінік берілетін әрбір ой, әр ұғымды Қасиетті Құран Кәрім сүрелерінен мысал келтіру арқылы нақтылып отырдық.

Ислам өркениетін үш кезеңге: 1) негізгі құндылықтар мен өркениет институттары; 2) өркениеттің тарихи динамикасы (жаңа және жаңа замандағы жаңғыру дәуірін қоса алғанда); 3) жаһандану дәуіріндегі өркениет (соңғы үш онжылдық) бөліп қарастыру және оның өзіндік ерекшеліктерін айқындау зерттеу жұмысымызға тың серпін берді [4].

Нәтижелері және талқылама

Қасиетті Құранның негізі мен оның басқа діни кітаптардан айырмашылығын және классикалық ислам мәдениетін көрсететін басты белгісі – оның рационалдық бағыты. Исламдағы рационализм оны ұстанушылардың ақылмен/ғылыммен өмір сүргісі келетіндігінде. Мұхаммедтің пайғамбарлығы басталар тұста Жәбірейіл періштенің де оған айтқан бірінші сөзі «Оқы!» болғандығы тектен тек емес. Сонымен қатар Құранның 68-сүресі – «Нун. Қалам әрі оның жазған нәрселеріне серт» деп басталады [5, 516 б.]. Білім мен ақылдың басымдығы Құранның «Зүмәр» сүресінің 9-аятында былай деп айтылады: «Оларға: «Білгендер мен білмегендер тең бола ма?», - де. Шын мәнінде ақыл иелері ғана үгіт ала алады» [5, 404 б.]. Сонымен қатар білім, ғылым іздеушілердің дәрежесінің жоғарылығы жайлы мынадай аяттарда да айтылған «Алладан шын мәнінде оның құлдарынан ғалымдар қорқады. Алла аса үстем әрі кешіруші» [5, 334 б.], «Алла иман келтіргендердің, ғылым бергендердің дәрежелерін көтереді» [5, 490 б.], - деген. Алла адамға қажет білім екі түрлі бөланын танытқан. Оның бірі-кәдімгі дүниелік білім де, екіншісі-діни білім. Әрбір адам білімге ұмтылуы тиіс. Мұхаммед пайғамбар ақыл мен білімді Алла жаратқан бірінші және ең биік керемет деп, ғалымдарды пайғамбарлардың мұрагерлері деп санады. Ғылым-білім іздеу – әрбір мұсылманның парызы деп санап, оқудың үздіксіз процесс екендігіне тоқталды. Сонымен қатар ол «Ғалымның қаламының сиясы дін жолында шаһид болған адамның қанымен қатар қастерлі» және «бір сағат білім іздеп ойланған жетпіс жыл құдайға құлшылық еткеннен артық» деген ойда болды. Әлемдегі өзіне дейінгі діндердің барлық артықшылықтарын бойына сіңіріп, өмір сүру салтына негізделген ислам дінінің атауы ешқандай адаммен байланысты дін емес. Христиан діні - Христоспен, буддизм - Буддамен байланысты келеді, ал пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.) Алланың қасиетті сөзін адамдарға жеткізуші. Құрандағы

сөздер, онда келтірілген мәліметтер таңқаларлық ғажайып ақылмен, ғылыми нақты дәлелдерімен берілген. Мысалы, Құранда адамның пайда болуына қатысты деректерде баланың үш қабатты қапаста өсіп-жетілетіндігі айтылған. Бүгінгідей ғылым мен техника заманында рентген, микроскоп зерттеулері ана жатырының үш қабаттан тұратындығын айқындаған. Ғалымдардың айтуынша, Құран кітабы - білімнің қайнар көзі, ғылымның - бұлағы. Құран адамдар бойындағы рух мәдениетін көтеріп, дүниені танып, қыр-сырын ұғынуды, білім мен білікті шыңдайтын дерек көздері болып табылатындығын айтады. Наполеон Бонапарттың: «Жарық дүниенің қиыр-қиырындағы барлық ақылды да білімді адамдардың басын жалғыз ақиқат көзі болып табылатын, адамдарды бақытқа бастай алатын Құран қағидаттары бойынша қоса алатын уақытым таяу қалды деп үміт етемін» [6, 490 б.], - деген сөзі Құранда жалпы адамзатқа ортақ ілім бар екендігін аңғартады.

Мұсылмандардың киелі жазбасы өзгелердің пікіріне көзсіз еруді (еліктеу) дұрыс емес деп санаған. Кез-келген іс-әрекет пен құбылысқа баға берерде, оны талқылауда тек білімге, ғылыми негізге сүйену – классикалық исламның негізгі принципі. Құрандағы интеллектуализм адам ақылы арқылы негізделген жағдайларды ғана қолдауы арқылы байқалады. Сондықтан исламға сенбей, тылсым күштің, бір кереметтің бар екенін мұғжизаларды көрсете отырып дәлелде деген қарсыластарына Мұхаммед пайғамбар Құран кәрімді оқуды ұсынған. Өйткені Құран діни ой-сананы танымның рационалдығына негізделген жаңа сапалық деңгейге көтерді.

Табиғат құбылыстары мен нысандарының жаратылысындағы кереметтерді тану үшін білім алуға деген адамның қызығушылығын арттыратын аяттарды да Құраннан табамыз. «Аят» деген сөздің өзі де «ғажайып» деген мағына береді. Осылайша, жаратушының мәні классикалық ислам ойшылдары сипаттаған «Жазу кітабы» және «Іс-әрекет кітабы» арқылы танылды. Бірінші кітапта сакральды мән пайғамбарлар

арқылы, екіншісінде жаратылыстық мән адамның ақылы арқылы ашылды. Реформатор-модернистер осындай рационалды өзгерістер арқылы Мұхаммед пайғамбардың соңғы пайғамбар ретіндегі сипаттамасын түсіндіреді.

Ислам адамзат Алланы, ақиқатты бұрынғыдай қарапайым сакральды-ревелиативті түрде танитындай емес, интеллектуалды тұрғыда пісіп-жетілген тұста пайда болды. Осыдан кейін классикалық ислам мәдениетінде – ғылым-білім маңызды болды. Сол дәуірдің адамдары білімді өсіріп, даналықты жақтап қана қоймай, «білім» сөзінің өзін ерекше сиқырлы ұғым деп санаған. Денеге ас-су қалай қажет болса, адам жанына білім сондай керек. Білімді кейде өмірдің өзіне теңестіріп, егер жүрек оны үш күн бойы алмаса, ол міндетті түрде өледі деп санаған. Білім мен кітап – данышпанның мәңгілік мұрасы болғандықтан, оның арқасында адам мәңгілік мәнге ие болады деп есептеген. Сонымен қатар білім-адамның әлеуметтік статусын көтереді.

Құранда тек діни-теологиялық білім ғана емес, адамзатқа жасампаздық әкелетін кез келген білімнің түрі кеңінен насихатталған. Оған қадірлі Мұхаммед пайғамбарымыздың «Даналық – иманды адамның асыл арманы, оны қай жерден тапса, сол жерден игереді» немесе «Ақыл-білімді пайдалы болса пұтқа табынушыдан да алыңыз» деген сөздері дәлел. Дәл осы Мұсылман өркениетінде адамзат тарихында тұңғыш рет ғылым басқа мәдени ареалдардың жетістіктерін жинақтап, түрлі этностар мен конфессиялардың ғалымдарын өз туы астында біріктіріп, интернационалды болды. Алдыңғылардың жетістіктеріне сүйене отырып, мұсылман әлемінің ғалымдары нақты және жаратылыстану ғылымдарының дамуына елеулі үлес қосты. Ежелгі грек ғылымының жақсы жақтарын ескере отырып, олар ғылым мен практиканы, теориялық білімді және техникалық іс-қимылды біріктіруге ұмтылды. Тәжірибелік міндеттерді шешуге деген қызығушылықтың арқасында Ибн-әл-Хайсам және әл-Бируни сияқты ғалымдар Батыс Еуропадан көп бұрын

эксперименттік ғылымды құрды. Мұсылман империясының бүкіл халқы үшін ғылым мен мәдениеттің тіліне айналған араб тіліне антикалық, иран және үнді даналығының көптеген туындылары аударылды.

Постклассикалық кезеңде жоғарыда айтылған басым беделге ие болып, жаратылыстың ақиқатын белгілі бір мұғжизалар (кереметтер) арқылы таныту танымал бола бастады. Осындай мұғжизалардың бірі – дін таратуда немесе дін канондарын түсіндіруде ерекше танылған, қастерлі сипатқа ие болған аулие-әмбиелер.

Мұхаммед пайғамбардың монотеизм діні ретіндегі ислам дінінің – жаулары пұтқа табынушыларға («көпқұдайшыларға») деген жағымсыз көзқарасының болғаны туралы пікірге ешкім дау айтпайды. Бұл туралы Құранда көп айтылады. Әлемдік діндер арасында тек Ислам ғана әуелден-ақ пұтқа табынуға («джахилийя»), сол сияқты әулиелерге, «қасиетті орындарға» барып, табынуға үзілді-кесілді қарсы болды. Атақты хадис жинаушысы әл-Бұхари өзінің «Ас-Сахих» атты жинағында: «Өз пайғамбарларының қабірлерін табыну орындарына айналдырған иудейлер мен христиандарға Алланың қарғысы болсын» деген хадисін келтіреді. [7, 31 б.]. Осылайша ол мұсылман қауымына бұлай жасамауды ескертті. Алайда оның тыйым салулары пұтқа табыну ғибадаттарынан бастап монотеистік түсініктерге дейінгі діни сана эволюциясының объективті үрдісін бұза алмады. Бұл туралы исламтанушы В.Н.Басилов киелі деп санаған адамдар мен орындарды құрметтеу ислам дініне дейінгі политеизмнің діни тәжірибесінен қалғандығын айтады. Ислам дінге сенушілер мен Құдіретті Алланың арасындағы кеңістікті әулиелерге табыну арқылы толтырып, оны заңдастырып берді. Осылайша ислам ежелгі тәжірибеге өзінің идеологиясы тұрғысынан жаңа түсінік берді [8, 131 б.]. Сөйтіп, барлық тыйымдарға қарамастан, мұсылмандар өздерінің дәстүрлі киелі нысандарына жаппай баруды жалғастырды. Канондық тұрғыдан «заңсыз» саналатын «киелі жерлер»

әлемдік исламда бар және олардың нақты ғылыми анықтамасы да айтылды. Осыған байланысты исламтану саласында «зиярат» термині пайда болды. Зиярат – жергілікті діни сенімдердің әсерінен исламда салыстырмалы түрде кейінірек пайда болған құбылыс. Исламға дейінгі культтерге қатысты табыну орындарының сабақтастығы мен салт-дәстүрлердің сипаты, сондай-ақ ислам елдерінде таралған зияра салттарының саналуандығы осы құбылыс арқылы негізделген. Зияра тәжірибесі бастапқы исламға қайшы келеді және ұзақ уақыт бойы беделді дінбасыларының қарсылығын тудырды. Осыған қарамастан бұл құбылыс әлі күнге дейін өзекті саналады» [8, 83 б.].

Атақты исламтанушы А. Мюллер көптеген ғасырлар бойы зиярат етушілер әулиелердің бейітін киелі санап, сонда баратын деп жазады [9, 286 б.]. К.С. Васильцев көптеген зерттеушілер киелілер культін «халықтық ислам» діни аясында қарастыратынын айтады [10, 55 б.]. Біз бұл пікірлермен келісеміз, дегенмен, киелі орындар ретінде тек әулиелердің мазары, бейіті не олардың құрметіне салынған ескерткіштер мен кесенелер, белгілер ғана емес, бұлақ, құдық сияқты табиғат нысандары да саналғанын айтып кетуіміз керек. Соңдықтан біз бұл зерттеуімізде мұсылмандардың киелі орындарын пұтқа табынудан, тәңіршілдіктен бері қарай келе жатқан және исламда қасиетті саналатын қастерлі орындар деп екіге бөліп қарастырамыз.

Біздің ойымызша, киелілер культінің мұсылмандар арасына сіңіп кетуіне олардың ата-бабалары ұстанған бұрынғы діннің әсері. Зерттеуші А.Суворова «Исламда ешқашанда киелілік ресми заңдастырылмаған», - дейді [11, 45 б.]. Оның пікірінше, әулиелер жерленген мазарлар өз мешіті бар ритуал жасайтын орындарға айналған. Біріншіден, «мазар» сөзі арабшадан аударғанда «сыйынатын орын» деген мағына береді. Киелі орынға бару мен оған сыйыну екі түрлі нәрсе. Мағынасы басқаша, айырмашылығы үлкен ұғымдар. Екіншіден, мамандардың айтуынша, киелі жерлерде кесене де,

зиярат етушілерге арналған орын да болмайды. Суворованың «Ислам каноны бойынша бейіт дұға жасайтын жер емес» деген пікірі зерттеушілер арасында дау туғызды. Сирия шейхы ан-Науауи өзінің «Рийяд ас-Салихан» атты хадистер жинағында пайғамбарымыздың «мен бұрын бейіттерге баруға тыйым салғанмын, ал енді ол жаққа барыңдар» деген хадисін келтіреді. Біздің ойымызша, кезіндегі мұндай тыйым ислам діні пайда болған бастапқы кезеңде болса керек. Пайғамбарымыз бейіт басына барсаңыздар өмірдің өткіншілігін еске алып, өздеріңіздің де сондай болатындарыңызды ойлап, күнәдан ада болу үшін дұға жасаңыздар дейді. Бұл Суворованың жоғарыда айтқан пікірін жоққа шығарады. Сонымен бірге Мұхаммед пайғамбардың бейітке жатқандарға қарата айтылған «Сіздер өттіңіздер, біз де өтеміз» деген хадисі де бар.

Мұсылмандардың қажылық парызын өтеуі барысында діни ритуал болмаса да Мединадағы пайғамбарымыздың бейітіне баратынын білеміз. Олар онда пайғамбар рухына дұға жасайтыны белгілі. Өйткені Медина мешітіндегі пайғамбар бейіті мұсылмандар үшін киелі, қастерлі саналады.

Ерте дәуірлерден бері «киелі» деген ұғым қолданылып келеді. Кез келген елдің өткені мен бүгінінің сабақтастығы, тарихы мен географиялық орналасқан орны, киелі атануы (этимологиясы) мен исламдық құндылықтары қазіргі таңда зерттеушілер назарын аударатыны сөзсіз. «Сакралды құндылықтарды талдаудың дінтанулық қырлары» деп аталатын мақала авторлары «қасиет», «кие» ұғымдарының діни астары болғандықтан, сакралды құндылықтарға дінтанулық талдау қажеттілігі туындайтынын айтады. Киелі, қасиетті ұғымдар ең алдымен діни дүниетанымының негізін құрайтындығы анық. Адамзат сеніммен өмір сүреді. Адамның өмір сүру салтын, тұрмысын, өмірге деген көзқарасы мен іс-әрекеттерін көңіліндегі сенімі белгілейді. Сенім-адамның дүниетанымының өмірмен байланыстылығына негізделеді. Дүниетаным құрылымы жағынан

күрделі жүйе. Оның негізгі өзегі, тірегі-білімде. Білімнің көмегімен талай ғажайыптардың сырын меңгеруге болады. Б.Сатершинов тарихи тұрғыдан дүниетанымды: мифологиялық, діни және философиялық деп жіктеп қарастырған [12, 117 б.]. Ал осындай дүниетаным адамның білімі мен наным-сенімінің бірлігінен туындайды. Э.Дюркгейм «Діни өмірдің элементарлық формалары. Австариядағы тотемдік жүйелер» еңбегінде барлық діндерге тән нәрсе - әлемді дүниеәуи (пенделік) және киелі деп бөліп қарастыру екендігін алғашқылардың бірі болып талдап көрсеткен [13, 119 б.]. Рухани құндылық тұрғысында киелі ұғымының мазмұны ата-бабаларымыз бен кейінгі ұрпақтар арасындағы табиғи сабақтастықтың сақталуындағы ұлттық сипатты, ұлттық сана, дүниетанымды танытады. Әулие-әмбиеге, олар жерленген мазарлар мен кесенелерге, бейіттерге зиярат жасау әлеуметтік құндылықтар ретінде қалыпқа айналған. Құран мен хадисте «уәли» «әулие» деген есімдер Алланың сүйікті пенделері, құлдары, достары деген ұғымды аңғартады. Пағамбарымыз Мұхамед (ғ.с.у) былай деген екен: «Аллахтың құлдарынан кейбір адамдар бар, олар шейіт те емес, пайғамбар да емес, бірақ қиямет күні олардың дәрежелеріне пайғамбарлар мен шейіттер қызығып қарайды» [14, 335 б.], - деп әулиелердің сипатын түсіндірген. Әулиелерге тән қасиеттер халықтың рухани өмірін толықтыра түсетін ерекшеліктер, оларды қадірлеп, Аллаға шынайы сену исламдағы жақсы қасиеттердің бірі. Орта Азия мен Кавказдағы исламға дейінгі киелі саналған орындар кейіннен ислам дәстүріне бейімделді. Өйткені ислам бұл аймақтарда таралған уақытта бұрыннан келе жатқан конфессиялармен қатар дамып, қатар қолданылып, уақыт өте келе бас дінге айналды. Сондықтан ислам халықтардың рухани тұрмысына біртіндеп енді. Ол ескі діннің элементтерін сақтай отырып, оларға жаңа ислами мазмұн беріп, синкретизм арқылы орнықты. Киелі деп санаған әулиелерге сыйыну, олардың

бейіттеріне барып, әруақтарға бағыштап дұға жасау, шырақ жағу сияқты ғұрыптар осыған дәлел.

Мұнан біз ислам каноны бойынша бейіт басына барып, дұға жасап, сыйынуға болатынын, бірақ оны киелі санап, культке айналдыруға болмайтынын көреміз.

Қорытынды және тұжырымдама

Ислам өркениетінің пайда болуына және оның базалық құндылықтары мен институттарына себепші болған объективті және субъективті факторларға қысқаша шолу жасай отырып, оның бастауында Мұхаммед пайғамбардың болғанын тағы да атап өту маңызды. Ислам дінінің негізін қалаушының діни-саяси мұрасының көптеген элементтері мұсылман әлемінің қазіргі заманғы өмірінде де өзінің жалпы мәдени маңызын жоғалтпайды. Бұл бірінші кезекте пайғамбарымыздың өз үмметін рухани тұрғыдан басқаруына негізделген құнды және этикалық-нормативтік, гуманистік бастауларына негіз болған – білім, ғылым еді. Адамзаттың жасампаздығына қызмет ететін білім мен ғылым оны ізгілікке бастайтыны сөзсіз. Осылайша мұсылман мәдениетіндегі білім культі арқылы қалыптасқан гуманизмнің үш негізгі аспектісі айқындалды:

1. Адамды жаратылғандардың ішіндегі ең жоғарысы деп санайтын діни гуманизм;

2. IX ғасырда қалыптасқан кейіннен XVI ғасырдағы Еуропаға тән Humanitas идеалымен мазмұндас жалпыға бірдей игілік үшін адамның физикалық, адамгершілік және ақыл-ой қабілеттерін дамыту идеалына сәйкес келетін адабтық гуманизм;

3. Анағұрлым тұжырымдалған философиялық гуманизм. Оның мәнін Әбу-Хайян ат-Таухиди «Адам адам үшін проблемаға айналды» деп сипаттайды.

Құранның негізгі идеясы – адамның жоғары мақсатын мойындауға және бүкіл адамзатты біріктіруге; билік пен қоғамдық қарым-қатынаста әділеттілік орнатуға; адамдардың танымдық әрекетіндегі қызығушылығын дамытуға бағытталғанын баса айту керек.

Сонымен қатар Ислам пайда болғанға дейінгі кезеңде қазіргі мұсылман халықтарының өздері өмір сүрген территориясына қарай аймақтық діни моделінің болғандығын да жоққа шығара алмаймыз.

Қаржыландыру

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен №АР14870690 «Сыр өңірінің киелі орындары мен ислам құндылықтарының әдеби-танымдық ерекшеліктері» атты жоба аясында жүргізілді.

Әдебиеттер тізімі

1 Роузентал Ф. Торжество знания. Концепция знания в средневековом исламе. – Москва: «Наука», 1978. – 372 с.

2 Абу Хамид Мухаммад аль-Газали ат-Туси. «Ихйа' 'улум ад-дин» Возрождение религиозных наук. – Москва: Издательский дом «Нуруль Иршад». 2007. – 585 с.

3 Аль-Джахиз. «Книга о скучных». – Москва: Наука, 1985. – 485 с.

4 Исламская цивилизация в глобализирующемся мире // По материалам конференции. – Москва: ИМЭМО РАН, 2011. – 336 с.

5 Құран Кәрім. – Алматы, Жазушы, 1991. – 589 б.

6 Дінтұтқа. 2003-2013 жылдар аралығында Егемен қазақстан газетінде жарияланған мақалалар мен сараптамалар, сұхбаттар. – Астана, 2013. – 832 б.

7 Сунна пророка Мухаммеда // Наука и религия. – 1994. – № 3.

8 Ислам. Словарь атеиста. – Москва, 1988.

9 Мюллер А. История ислама. От доисламской истории арабов до падения династии Аббасидов. Т. 1-2. – Москва, 2006.

10 Васильцов К.С. «Избранные Богом»: понятия «святой» (вали) и «святость» (валайа) в учении ал-Хакима ат-Тирмизи и доктринах шиитов-имамитов // *Исламоведение*. – 2018. – №4. – С. 53-64.

11 Суворова А. Индийская гробница // *Наука и религия*. – 2000. – № 8.

12 Сатершинов Б., Мырзахмет Ж. Сакралды құндылықтарды талдаудың дінтанулық қырлары // *Адам әлемі*. – 2018. – №2 (76).

13 Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни. Тотемическая система в Австралий. Мистика. Религия. Наука. Классика мирового религиоведения. Антология. – Москва, Канон, 1998. – 432 с.

14 Сыр еліндегі діни-ағартушылық ой-сана.

– Алматы, «Орхон» баспасы, 2010. – 440 б.

Transliteration

1 Rouzental F. Torzhestvo znaniya. Konceptiya znaniya v srednevekovom islame [The Triumph of Knowledge. Concept of Knowledge in Medieval Islam]. – Moskva: «Nauka», 1978. – 372 s. [in Russ]

2 Abu Hamid Muhammad al'-Gazali at-Tusi. «Ihja' 'ulum ad-din» Vozrozhdenie religioznykh nauk [«Ihja' 'Ulum Ad-Din» Revival of Religious Sciences]. – Moskva: Izdatel'skij dom «Nurul' Irshad». 2007. – 585 s. [in Russ]

3 Al'-Dzhahiz. «Kniga o skupyh» [A Book About Stingy People]. – Moskva: Nauka, 1985. – 485 s. [in Russ]

4 Islamskaya civilizaciya v globaliziruyushchemsya mire [Islamic Civilization in a Globalizing World] // Po materialam konferencii. – Moskva: IMEMO RAN, 2011. – 336 s. [in Russ]

5 Kuran Karim [Holy Quran]. – Almaty: ZHazyshy, 1991. – 589 b. [in Kaz]

6 Dintutka [Dintumtka]. 2003-2013 zhyldar aralygynda Egemen Kazakstan gazetinde zharialangan makalalar men saraptamalar, suhbat-tar. – Astana, 2013. – 832 b. [in Kaz]

7 Sunna proroka Muhammeda [Sunnah of the Prophet Muhammad] // *Nauka i religiya*. – 1994. – № 3. [in Russ]

8 Islam. Slovar' ateista [Atheist's Dictionary]. – Moskva, 1988. [in Russ]

9 Myuller A. Istoriya islama. Ot doislamskoj istorii arabov do padeniya dinastii Abbasidov [History of Islam. From the Pre-Islamic History of the Arabs to the Fall of the Abbasid Dynasty]. T. 1-2. – Moskva, 2006. [in Russ]

10 Vasil'cov K.S. «Izbrannye Bogom»: ponyatiya «svyatoj» (vali) i «svyatost'» (valaja) v uchenii al-Hakima at-Tirmizi i doktrinah shiitov-imamitov [“Chosen by God”: the Concepts of “Holy” (Wali) and “Holiness” (Walaya) in the Teachings of al-Hakim al-Tirmidhi and the Doctrines of the Shia Imamis] // *Islamovedenie*. – 2018. – №4. – S. 53-64. [in Russ]

11 Suvorova A. Indijskaya grobnica [Indian Tomb] // *Nauka i religiya*. – 2000. – № 8. [in Russ]

12 Satershinov B., Myrzahmet ZH. Sakraldy kundylyktardy taldaudyn dintanulyk kyrlary [Religious Aspects of the Analysis of Sacred Values] // *Adam alemi*. – 2018. – №2 (76). [in Kaz]

13 Dyrkgejm Э. Elementarnye forma religioznoj zhizni. Totemicheskaya sistema v Avstralij. Mistika. Relegiya. Nauka. Klassika mirovogo religiovedeniya. Antologiya [Elementary form of Religious Life. Totemic System in Australia. Mystic. Relegia. The Science. Classics of World Religious Studies. Anthology]. – Moskva, Kanon, 1998. – 432 s. [in Russ]

14 Syr elindegi dini-agartushylyk oj-sana [Religious and Educational Thought in the Country of Syr]. – Almaty, «Orhon» baspasy, 2010. – 440 b. [in Kaz]

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Гүлнұр Аппазқызы Камишева

қауымдастырылған профессор, педагогика ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-0764-9238>

Гүлзира Сапарқызы Оралова

қауымдастырылған профессор, филология ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-7616-5499>

Айдынгүл Тойбазарқызы Төлебаева

аға оқытушы, филология ғылымдарының магистрі, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-1299-1641>

Наджие Йылдыз

профессор, PhD., Қажы Байрам Вели университеті, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-8351-4538>

Гулнур Аппазовна Камишева

ассоциированный профессор, кандидат педагогических наук, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-0764-9238>

Гулзира Сапаровна Оралова

ассоциированный профессор, кандидат филологических наук, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-7616-5499>

- Айдынгул Тойбазаровна Тулебаева* старший преподаватель, магистр филологических наук, Кызылординский университет имени Коркыт Ата, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-1299-1641>
- Наджие Йылдыз* профессор, PhD, Университет Хаджи Байрама Вели, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-8351-4538>
- Gulnur Kamisheva* Associate Professor, Candidate of Pedagogical Sciences, Korkyt Ata Kyzylorda University, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-0764-9238>
- Gulzira Oralova* Associate Professor, Candidate of Philological Sciences, Korkyt Ata Kyzylorda University, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-7616-5499>
- Aidyngul Tulebayeva* Senior Lecturer, Master of Philological Sciences, Korkyt Ata Kyzylorda University, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-1299-1641>
- Naciye Yildiz* Professor, PhD, Hadji Bayram Veli University, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-8351-4538>

FEATURES OF THE CULTURE-BUILDING APPROACH TO THE STUDY OF THE DEVELOPMENT OF THE EDUCATIONAL POTENTIAL OF THE PERSON IN THE CONTEXT OF SPIRITUAL AND MORAL KNOWLEDGE IN ISLAM

T.M. Zholmukhan, N.E. Kairbekov

ABSTRACT

The Islamic religion occupies a special place in the development of moral values, determining the embodiment of cultural, spiritual, and moral qualities that form the basis for the educational capabilities of the individual in Kazakhstan. The purpose of the study is to analyse the religious and cultural features of the moral values and capabilities of Islam in the process of the individual's educational development. The following methods were used to achieve the research objectives: generalisation, survey, and comparative. The study results have determined that the important aspects of the culture-building paradigm of the educational process are to consider the cultural and religious characteristics of the modern environment in which learning takes place. In educational institutions, Islam is based on the principles of morality and ethics, which are the basis of a person's spiritual and moral development, paying attention to a wide range of related factors that affect this process. According to the survey, students who study the Islamic religion, one way or another, use the instilled values in everyday life. Among the main spiritual and moral qualities that are associated with national and cultural identity, it is worth highlighting: respect for elders, traditional customs and rituals, language, and literature. Although there are different spiritual movements represented in educational institutions in Kazakhstan, nevertheless, the content of the Islamic religion converges in its vision of educating a person as an educated, honest, kind, tolerant, and merciful person. However, it is worth bearing in mind that for the productive development of educational potential, it is important to consider the modern values and principles of the culture of a post-secular society. The practical significance lies in the use of the study results by academics, by specialists in religious studies and spiritual education.

Key words: Moral Values, Faith, Post-Secular Society, Educational Trends, National Identity.

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Author-correspondent:
T.M. Zholmukhan,
Tangsholpanzh@gmail.com

Reference to this article:
Zholmukhan T.M., Kairbekov N.E. An Features of the Culture-Building Approach to the Study of the Development of the Educational Potential of the Person in the Context of Spiritual and Moral Knowledge in Islam // Adam Alemi. – 2024. – No.1 (99). – P. 161-171.

Исламдағы рухани-адамгершілік білім контекстінде тұлғаның тәрбиелік әлеуетін дамыту процесін зерттеуге мәдени-шығармашылық көзқарастың ерекшеліктері

Аңдатпа. Ислам діні адамгершілік құндылықтарды дамытуда ерекше орын алады, бұл Қазақстандағы жеке тұлғаның тәрбиелік мүмкіндіктерінің негізін құрайтын мәдени, рухани және адамгершілік қасиеттердің көрінісін анықтайды. Зерттеудің мақсаты - жеке тұлғаны оқыту процесінде Исламның моральдық құндылықтары мен мүмкіндіктерінің

діни және мәдени ерекшеліктерін талдау. Зерттеу мақсаттарына жету үшін келесі әдістер қолданылды: жалпылау, сауалнама, салыстырмалы. Жұмыс нәтижелері оқу процесінің мәдени-шығармашылық парадигмасының маңызды аспектілері оқыту жүргізілетін қазіргі ортаның мәдени және діни ерекшеліктерін ескеру болып табылатындығын анықтады. Білім беру мекемелерінде ислам адамның рухани-адамгершілік дамуының негізі болып табылатын мораль мен Этика принциптеріне сүйенеді, бұл процеске әсер ететін көптеген факторларға назар аударады. Жүргізілген сауалнамаға сәйкес Ислам дінінде оқитын студенттер күнделікті өмірде қандай да бір жолмен егілген құндылықтарды пайдаланады. Ұлттық және мәдени бірегейлікпен байланысты негізгі рухани-адамгершілік қасиеттердің ішінде мыналарды атап өткен жөн: үлкендерге құрмет, дәстүрлі әдет-ғұрыптар, тіл, әдебиет. Қазақстанда білім беру мекемелерінде ұсынылған әр түрлі рухани ағымдар жұмыс істейтініне қарамастан, ислам дінінің мазмұны білімді, адал, мейірімді, толерантты, толерантты және мейірімді адам ретінде жеке тұлғаны тәрбиелеу туралы көзқарасымен келіседі. Алайда, білім беру әлеуетін өнімді дамыту үшін постсекулярлық қоғам мәдениетінің заманауи құндылықтары мен принциптерін ескеру маңызды екенін ескерген жөн. Практикалық маңыздылығы зерттеу нәтижелерін ғылыми қайраткерлермен, сондай-ақ Дінтану және рухани білім беру саласындағы мамандармен пайдалану болып табылады.

Түйін сөздер: моральдық құндылықтар, сенім, постсекулярлық қоғам, білім беру ағымдары, ұлттық бірегейлік.

Особенности культуротворческого подхода к исследованию процесса развития воспитательного потенциала личности в контексте духовно-нравственных знаний в исламе

Аннотация. Исламская религия занимает особое место в развитии моральных ценностей, обуславливая в себе воплощение культурных, духовных и нравственных качеств, которые формируют основу для воспитательных возможностей личности в Казахстане. Цель исследования – проанализировать религиозные и культурные особенности моральных ценностей и возможностей ислама в процессе обучающего развития индивидуума. Для достижения исследовательских целей были использованы такие методы: обобщение, опрос, сравнительный. Результаты работы определили, что важными аспектами культуротворческой парадигмы воспитательного процесса является учет культурных и религиозных особенностей современной среды, в которой происходит обучение. В образовательных учреждениях ислам опирается на принципы морали и этики, которые выступают основой духовно-нравственного развития человека, обращая внимание на широкий круг сопутствующих факторов, что влияют на этот процесс. Согласно проведенного опроса студенты, которые обучаются исламской религии, так или иначе, используют привитые ценности в повседневной жизни. Среди основных духовно-нравственных качеств, которые связаны с национальной и культурной идентичностью стоит выделить: уважение к старшим, традиционные обычаи и обряды, язык, литература. Несмотря на то, что в Казахстане функционируют различные духовные течения, представленные в образовательных учреждениях, все же, содержание исламской религии сходится в своем видении воспитания личности как человека образованного, честного, доброго, терпимого, толерантного и милосердного. Однако, стоит учитывать, что для продуктивного развития воспитательного потенциала важно принимать к сведению современные ценности и принципы культуры постсекулярного общества. Практическая значимость заключается в использовании результатов исследования научными деятелями, а также специалистами в сфере религиоведения и духовного образования.

Ключевые слова: моральные ценности, вера, постсекулярное общество, образовательные течения, национальная идентичность.

Introduction

The social role of Islamic culture and morality is to standardise and coordinate various social relations and contradictions involving the connection of people and society as a whole. The coordination of the Islamic society is carried out in conditions

of law and self-discipline, and in accordance with the norms of the social code of conduct. The standardised Islamic moral culture has a set of rules that guide and restrict people's actions. Islam pays great attention to the connotation of ethical and moral self-improvement, while promoting the ideological and religious development

of the individual in line with goodness and beauty. The doctrine of Islamic ethics and morality has an important mission in the development of a personal spiritual and moral component that regulates the daily life of people [1]. The educational functions of Islam attach special importance to the social nature of religion and the formulation of laws regulating the behaviour of believers and their relations with each other. Researchers M.Z. Mohd Yusoff, A. Hamza and N. A. Aminnuddin investigated the influence of spiritual and social norms on the Islamic upbringing of the individual within the framework of religious education [2, 3]. However, the authors have not fully considered and disclosed the moral and ethical qualities of Islam through the prism of a cultural approach.

The role of Islamic spiritual and moral education is crucial for the coordination of the spirit, which is the inner essence of a person, and also occupies an important place in the cultural structure of the individual and is an organic combination of will, reason, and emotions. Morality and values, personal ideals, social norms, mechanisms for choice and judgments are the fundamental components of Islamic education. The humane role of Islamic ethics in the field of social education enhances the reputation of this religion in a post-secular society. In social practice, religious beliefs, ethics, and morals are assimilated into the code of conduct of Muslims, so that their function of interethnic coordination has practical value. Every Muslim is born in established ethical and moral relationships, which manifest themselves in activities between individual, collective, and social interests, showing the motivation, ideas, and conscience of people. Moral improvement is a process of activity in which Muslims not only transform the external objective environment, but also their own mind. S. Anam, I. N. S. Degeng, N. Murtadho, Yu. Khan and G. Carlo in their studies consider aspects of moral education and internationalisation of the moral values of Islam, considering the links between religiosity and social behaviour [4, 5]. Nevertheless, the researchers have not considered the cultural paradigms of the establishment of

spiritual and moral education in the Islamic religion.

The ethical and moral functions of the Islamic religion show advantages that can not only regulate social contradictions, but also become the cradle of the upbringing of the spiritual quality of Muslims. Morality, as a criterion of value judgment, plays an important role in the daily life of the Islamic religion from the standpoint of its social nature. In the process of transition from a traditional society to a modern one, the Islamic educational aspect persistently continues to develop and update, emphasising the trends of the social order that go in hand with the times. The spiritual and cultural coherence of faith stimulate the integration and penetration of morality into modern society and law, thereby demonstrating the trend of moral legalisation and social reality. The most prominent feature of Islamic culture is the recognition of the Lord. First of all, Islamic ethics has the principle of holiness, that is, fear of Allah, which is the criterion for regulating human behaviour. Islamic ethics and morality are closely combined with religious theory. S. Kaur, A. K. Willard, A. Baimel and H. Turpin investigated the tools for creating moral norms and religious identity of Islam [6, 7]. However, the authors have not considered the elements of the development of the educational potential of the individual and the spiritual and moral knowledge of Islam in the Republic of Kazakhstan.

The purpose of the study is to consider the principles of the cultural and moral qualities of the Islamic religion within the educational capabilities of individuals.

Methodology

The following methods were used to achieve the research objectives: generalisation, survey, and comparative. The method of generalisation at the stage of consideration of the educational structure of Islam determined the elements of cultural, spiritual, and moral development of an individual within the framework of the religious component. It helped characterise the basic principles and characteristics of Islamic education, considering

modern society and the digital perception of the world. Its elements determined the recognition of the corresponding cultural paradigms that form the basis of the educational process. This method allowed identified important mechanisms of spiritual culture that form the moral potential of a person in Islamic society in determining moral values and attitudes. It helped emphasise the tools of personal awareness that the educational component of Islam translates, and elements of certain rules of life that interpret justice, kindness, and honesty. The generalisation determined the identification of an individual's behaviour in the context of spiritual and cultural development, during which the knowledge of moral values and qualities occurs, which create the foundation for the educational potential of Islamic educational institutions and organisations.

The survey method at the stage of collecting information determined the main spiritual and moral qualities and values that the educational system of Islamic religious institutions and organisations uses to develop the moral and legal components of a person. During February 2023, a survey was conducted in the city of Astana of 217 students of various educational institutions, such as the Khazret Sultan Mosque and the Husamuddin al-Syganaki Islamic Institute, with the help of which the main culture-forming elements were identified in the implementation of the spiritual and moral values of individuals. The respondents were students of Islamic spiritual faculties aged 19-32 years. The survey was conducted in two stages, including the collection of information and the processing, analysis, and interpretation of data to obtain qualitative results. It helped characterise the mechanisms and ways of expanding the spiritual needs and strengths of an individual in the context of a post-secular society, where rationalism of religious values and cultures prevails. This method allowed forming hypotheses about the educational aspect of religious institutions that consider the spiritual, cultural, and moral qualities of a person in a single context.

The comparative method at the stage of consideration of the Islamic education-

al potential of the relevant institutions established general trends and patterns of functioning of the religious context in the context of spiritual and moral qualities, and highlighted the features and differences of spiritual currents that perform their functions in modern society. It helped identify various factors and causes that characterise the manifestation of Islamic moral concepts integrated into the relationship between faith and individuality. Its elements determined the allocation of the framework for the functioning of Islamic organisations in Kazakhstan, considering globalisation and the integration of society into interethnic processes. This method helped determine the basic principles of upbringing and teaching the spiritual culture of the Islamic religion, while emphasising the irreplaceable element of the moral position of the individual. It allowed determining a deep understanding of spiritual objects and phenomena that become the fundamental foundations of the moral values of the individual in the Islamic religion. The comparison helped identify the diversity of teaching traditions, religion and social structures that form the cultural paradigm of educational potential.

Importance of the Islamic religion in the upbringing and development of the youth of Kazakhstan

Islam came to the territory of Kazakhstan in the 7th century, and was established as the main religion of the Kazakhs in the 13th century [8]. From that moment to the present, Islam remains one of the main religions of the country. There are many Islamic organisations and educational institutions in Kazakhstan that promote their ideas and principles [9]. The most common movement is Sunnism, which refers to the majority of Muslims in this region. Within the framework of Sunnism, there are several movements, including Hanafi, Maliki, Shafi'i, and Hanbali [10]. Islamic spiritual courses and institutions summarise the main values of religious propaganda formed on the basis of classical descriptions of the Quran and Hadith [11]. Undoubtedly, these values are not all cultural and spiritual and moral

qualities, but they represent the essence of Islam. At the same time, moral characteristics in the educational context have both identity and pluralism. On the one hand, all the peoples who preach Islam believe in the same God, the classics and have a lot of common understanding, so their values are largely the same. On the other hand, the values of the Islamic world demonstrate many characteristics and are reflected at various cultural and social levels.

Teaching the Islamic religion in Kazakhstan is one of the important components of the upbringing and development of the country's young generation. It is carried out through a wide network of spiritual educational institutions that provide students with not only knowledge about Islam, but also practical skills necessary for life in accordance with the spiritual and moral principles of religion. There are many educational institutions in Kazakhstan where one can get an education in the Islamic religion, ranging from mektabas and madrasahs, ending with universities that offer specialised programmes for the study of theology, the history of Islam, the Quran, Hadith, and other important aspects that form the educational basis for the knowledge of spiritual and moral principles. Spiritual and moral aspects are an important part of teaching Islam in Kazakhstan. These principles include mutual respect, charity, honesty, responsibility, respect for elders and traditional customs, which help students become conscious citizens who contribute to public life [12]. In addition, educational institutions pay great attention to interreligious dialogue and tolerance, which allow individuals to understand and respect different faiths and cultures, and also contribute to peace and mutual understanding in society, given the characteristics of a post-secular society.

Personal education in Islam is based on traditional principles such as spirituality, morality, justice, tolerance, and respect for elders and people of other faiths. However, in the modern world, these principles can be influenced by various cultural factors and cause ambiguous reactions in society. Therefore, Islamic educational trends in Kazakhstan strive to have respect for this

complexity and offer innovative approaches to personal education, which are based on the use of a cultural element that allows assessing socio-cultural factors and the impact of modern technologies on personal development [13]. The cultural approach to the study of the educational potential of the individual in Islam involves not only participation in traditional Islamic rituals, but also the mastering of new moral qualities for the development of creative abilities and humanism. Islamic educational movements in Kazakhstan also pay special attention to issues of tolerance and interethnic dialogue. Students of theological schools receive knowledge not only about Islamic culture, but also about the cultures of other peoples, which contributes to the development of interethnic understanding and strengthening social peace.

However, the Islamic educational component in all its diversity manifests itself as a place of hybridisation of various models, such as "Kalam", "Adab", "Sufism" and "falsafa" [14]. Educational movements in Kazakhstan reflect the diversity of Islamic theology and the culture of the state. Educational institutions that represent Islamic movements in Kazakhstan include mosques, Islamic universities and schools, centres of Islamic studies, which offer a wide range of courses on Islamic theology, philosophy, history, Arabic language, and other topics that perfectly fit into the rhythms of modern society [15]. But, nevertheless, despite the differences in content and teaching, institutions converge in their vision of the education of individuals, acting as a tool for expanding human capabilities for rational functioning among an integrated society. The variety of types and content of education is accompanied, in fact, by a difference in the currents with which schools or universities are identified [16]. The educational potential of the individual in the context of spiritual and moral knowledge in Islam not only preaches the desire for understanding, but also emphasises that there is no contradiction between faith and reason [17]. It also encourages believers to combine knowledge and use reason for a vast concept of the universe.

Analysis of the survey results

During February 2023, a survey was conducted in the city of Astana of 217 students of various educational institutions, such as the Khazret Sultan Mosque and the Husamuddin al-Syganaki Islamic Institute, with the help of which the main

culture-forming elements were identified in the implementation of the spiritual and moral values of individuals. Thus, it was determined that the most advancing moral and cultural qualities in the study of Islamic theology, philosophy, history, law, and social sciences are charity and honesty (Figure 1).

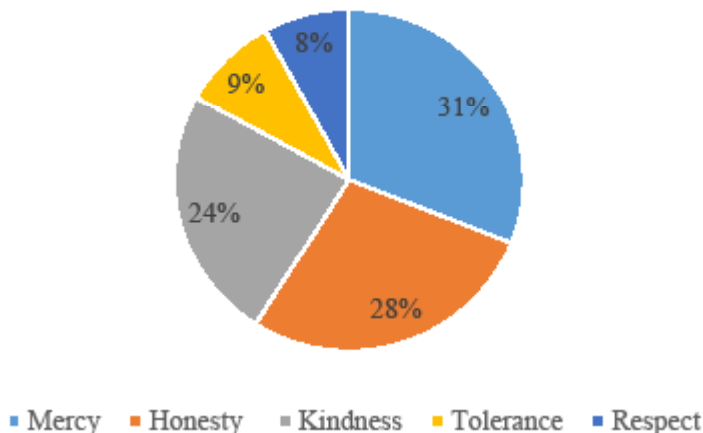

Figure 1 - The most prevalent moral and cultural qualities of Islamic educational institutions in the process of developing educational capacity according to the survey in % ratio

Accordingly, it can be emphasised that Islamic institutions in Kazakhstan have significant educational and spiritual potential, which helps students become more ethical, respectful, and responsible members of society. Through various educational programmes, they help develop inner harmony and spirituality. Thus, 83% of the surveyed students can teach and practice meditation techniques, actively promote the reading of the Quran and dhikrs. These practices help individuals to find inner harmony and tranquillity. In general, Islam in the Republic of Kazakhstan has a significant educational potential that can help people become more ethical, respectful and harmonious in society. Islamic education is aimed at both the expansion of the soul and the acquisition of cultural knowledge, with the aim of forming a person subordinate to God and his laws. 94% of respondents indicated that they constantly use the spiritual and moral knowledge acquired in institutions in society. The full manifestation of Islamic moral concepts in society shows the constant integration of

the relationship between individuality and faith. As for religious affiliation, due to the institutionalisation of Islam, personal beliefs are often concretised, thereby forming a stable system.

Therefore, the sphere of moral improvement is a large-scale issue and refers to the degree of moral consciousness. The achievement of the spiritual and moral component is a symbol of the internationalisation of moral norms. Islamic theological theory is an ideological and theoretical resource for building social norms and order. Subjective and conscious moral behaviour becomes an objective social normative force that provides a widely used and orderly model of behaviour for Islamic society not only in religious institutions, but also society as a whole. In addition, the survey showed that 95% of spiritual and moral qualities are associated with the national and cultural identity of Kazakhstan. Among them, respect for elders and traditional customs were the most socially applicable (Figure 2).

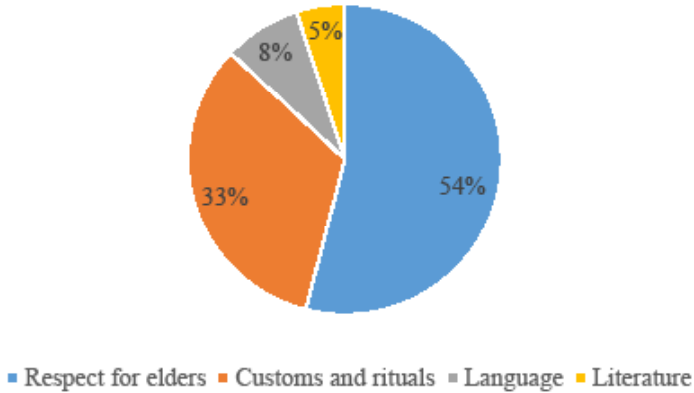

Figure 2 - The most applicable spiritual and moral qualities that are linked to national and cultural identity according to the survey in % ratio

Thus, according to the survey, students believe that they can actively apply the knowledge gained during the course and the values of the Islamic religion instilled in them in everyday life, while positively influencing society. Accordingly, it can be emphasised that Islam pays special attention to the importance of personal education and the development of moral values from early childhood. Education in this religion is based on the principles of faith, knowledge, behaviour, and examples established by the Holy Quran and the Sunnah of the Prophet Muhammad [18]. One of the basic principles of Islam, intertwined with the cultural paradigm of education, is respect for elders. In the Islamic faith, it is believed that the upbringing of a person begins with the establishment of faith in one God and the acceptance of the Quran as Holy Scripture [19]. This helps a person become more conscious and responsible, seek a spiritual direction in life, and follow moral principles. Personal education, according to Muslim canons, is a process that continues throughout life. It includes self-improvement, respect for other people, helping those who need help, and constant learning and updating of knowledge.

Moreover, the results of the study emphasise that 83% of respondents claim that one of the main spiritual values that individuals acquire when studying Islam is faith in one God and acceptance of his sovereignty and will. This faith allows a person realise their smallness in front of the universe and

accept their place in it. It also helps remain submissive and humble, and to accept all the trials and difficulties that God sends. An equally important quality of the spiritual and moral aspect is caring for neighbours, the weak, and the needy. 76% of the students surveyed believe that this value is very important for creating a harmonious society in which everyone feels safe and secure. Another spiritual value that a person who turns to Islam acquires is a constant striving for improvement, which determines both educational and internal spiritual components that create an integral figure of society. Islam encourages its followers to continually improve their lives and to develop spiritually and morally. 89% of respondents emphasise that this skill helps maintain their motivation, find new ways and opportunities for development and overcome difficulties. Accordingly, the spiritual and moral qualities that Islam offers are very important for creating a harmonious and just society filled with humane and moral qualities, given the constant continuous learning both within the inner and outer worlds.

Thus, the overall results of the survey helped comprehend how students of religious institutions in Kazakhstan understand and apply spiritual, moral, and cultural values in their lives and society as a whole. In turn, the cultural approach to the study of the educational potential of the individual in Islam is an effective way of educating a harmonious, tolerant, and ethically conscious personality in the modern world. It

opens up new opportunities for the application of traditional Islamic principles in accordance with the modern socio-cultural realities of post-secular society. Islamic trends in Kazakhstan continue to develop and improve, preserving their traditional values, but at the same time, adapting to modern realities and challenges of the time. Islamic knowledge and education play an important role in the development of moral values by spiritual and educational institutions. Teaching Islam includes not only the study of dogmatic and religious teachings, but also the principles of behaviour and ethics, which are important for personal development. One of the main moral values that students receive when studying Islam is the fear of God. In Islam, God occupies a central place, and believers adhere to the principle of reverence and reverence for a higher power. This leads to the development of students' spiritual qualities such as modesty, humility, tolerance, and respect for other people, which form the basis of the cultural paradigm for the development of educational potential.

Comparison of the obtained results with the results of other scientists – discussion

The development of Islamic educational potential in the context of spiritual and moral qualities of a person plays an important and leading role in regulating the real social order, since only a society with common moral values and behaviour can humanely function in the modern world. According to A. D. A. Prabowo and H. Ilyas, the cultural element, as an objective social mechanism of religion, emphasises that moral norms and their principles are products of spiritual and material conditions [20]. Therefore, the Islamic moral model is not only law, but also self-discipline. It turns the inner component of the personality into a solid foundation for social development. Due to the need for group coexistence, religious institutions and organisations should timely adjust the relationship between the various elements in the social structure. As the main ideology of society, Islamic ethics and morality are widely used in public life to create a harmonious humanistic environment. At the

same time, it is endowed with cultural and spiritual connotations, and its values are widely respected by Muslims. Regardless of whether the moral superiority or inferiority of people can be assessed by society, fixed moral norms reflect a specific scale and accept good and evil, right or wrong, while forming a comprehensive educational process that considers spiritual, cultural, social, and moral aspects. Thus, it can be emphasised that the hypotheses of the researchers under consideration echo the results obtained, determining the irreplaceable role of Islamic education within the framework of universal spiritual and moral knowledge in the religious educational process.

D. Ilham suggests that in the process of Islamic acquisition of spiritual and moral knowledge, there is a clear dividing line between good and evil, where a connotation of a moral scale can be cultivated and formed into an ideological consciousness [21]. Therefore, moral consciousness, ideals, judgments, and qualities should have strong Islamic moral standards and guidance within the cultural paradigm. Moral attitudes and practices are reflected in the system of social customs and norms that promote that the development of individual spirituality can improve the moral level of the whole society, complementing each other. The entire Islamic social system is built based on relevant teachings, the foundations of which are: the unity of politics and religion, the unity of religion and social ethics and morality, the unity of theocracy and secularism, where the secular world is not divided. Accordingly, the Islamic educational component is covered by public life, where traditional thinking influences people's judgment about most things. The psychological pressure exerted by public opinion has an incomparable power to regulate the behaviour of a person in the process of mastering spiritual and moral qualities and values. In a society where Islamic ethics and values are the main consciousness of society, morality acts as a spiritual pillar of the law, and the law is the mainstay of the power of morality. In turn, the law is the result of coercion, culture, and institutionalisation of the basic principles of society, while morality is the conscious actions of individuals. The

conclusions of the researcher coincide with the findings of this study, which characterise the process of developing the educational potential of the Islamic religion as a generally accepted practice, which is based on spiritual and cultural norms that complement each other.

According to S. J. Thoma and D. I. Walker, much of the teaching of the inner will of Muslims is based on aspects of law and values and the binding force of law and morality [22]. A stable Islamic ethical and moral order has always played a vital role in coordinating various social relations, which helps maintain the security of political, and spiritual and cultural systems. Such systems, to a large extent, support and strengthen the viability of religion and exist as a psychological definition of the survival of Muslims. The cultural component of education is an important factor of social stability and progress, which can ensure the humane functioning of public life and have a positive value for society as a whole. The historical construction of Islam and its traditional self-image, which is still of great importance to a huge number of believers, still allows perpetuating the prejudice that this religion is a "law of God" that transcends human discourse. The authors propose to consider the culture-forming context of spiritual and moral knowledge as a comprehensive conceptual vision of various dimensions of a person, defining personal qualities as a system of ideas and values centred around the development of a new type of person based on dignity, freedom, education, reason, justice, kindness, and respect in accordance with a certain ideal of a post-secular society. Thus, when analysing the data, it is emphasised that the development of educational potential, one way or another, depends on the functioning of political, social, personal, and cultural structures that determine the factors of the further development of the Islamic religion.

According to I. Becci and J. Koehrsen, the problem of values in the process of developing educational potential is essential both for religious Islamic discipline and for society as a whole [23]. The existence and operation of spiritual and moral qualities support social cohesion, provide

clarity of behaviour, and create a common spirit that characterises confidence in an individual's daily life. Values in the context of faith are the product of changes and transformations throughout the history of Islam. They arise with a special meaning and change or disappear at different times. Cultural principles are present in almost all social processes of personality development and assume a central role in building and maintaining the identity of people and groups. An individual, according to Islamic knowledge, who is aware of their values, can easily find a place in the world, have self-confidence, interpret and evaluate their social environment. Spiritual and moral knowledge occupies an intermediate position between individual and collective reality, while conditioning the corresponding cultural and traditional mechanisms of educational potential, which are used by religious institutions and educational organisations. Thus, moral values form attitudes and contribute to the maintenance and regulation of society, since they interpret the legitimacy of the social order, the validity of laws and the practice of Islamic control in the context of moral and value knowledge. These statements intersect with the results obtained, which emphasise the special role of the cultural paradigm, which lays the right value basis for expanding the educational orientation in Kazakh society.

Thus, the analysis of the cultural elements of the educational potential of the individual determined that Islamic values are a very complex system that not only contains many wonderful traditions and valuable qualities, but also has a large number of diverse cultural concepts that limit social progress. Therefore, spiritual institutions in the Republic of Kazakhstan need to restore a new culture and new values that meet the requirements of modern times, based on the existing ideology and morality. Accordingly, as the survey shows, it is only by integrating the essence of Eastern and Western cultures that it is possible to create an appropriate spiritual and moral component of the Islamic religion. The current process of developing the educational potential of Islam in Central Asian countries, in particular, in the Republic of Kaz-

akhstan, is inseparable from the historical, religious, cultural, and social influences of the region. The concept of harmony advocated by Islamic ethics and morality remains unchanged, and its important role is to stabilise society. The states promoting Islamic knowledge need the driving force of moral components and social transformations, where the Islamic spirit plays a very important role in uniting the unity of the people. The development of the system of Islamic civilisation should finally begin with its own history, religious beliefs and national attributes, while formulating the guiding principles of national reinterpretation. In accordance with the spiritual and cultural interests of post-secular society, educational institutions need to consider lifelong learning and religious development within the framework of educational potential.

Conclusions

As a result of the study, it was found that religious principles and moral values in the learning process form the basis of the educational practice of the Islamic religion. Various Islamic trends represented in the Republic of Kazakhstan are developing and improving due to the adaptation of cultural and value aspects to the modern post-secular society. The concepts of behaviour and ethics are important for self-improvement and spiritual and moral development of the individual within the framework of the Islamic faith. Thus, according to the survey, it was determined that the most advanced moral and cultural qualities of Islamic educational institutions are the following values: mercy, honesty, tolerance, respect, and kindness. In addition, one of the basic principles of Islam, intertwined with the cultural Kazakh paradigm of education, are respect for elders, customs, language, and literature. Thus, 89% of respondents noticed that self-improvement is an important spiritual value that they acquire when studying Islam, 83% – faith in one God, 76% – caring for neighbours and the weak. Accordingly, it can be emphasised that the Islamic religion pays decisive attention to the importance of personal education and the development of moral values, where edu-

cation is based on the principles of faith, knowledge, kindness, and tolerance.

It was also determined that the spiritual and moral qualities that Islam offers are very important for creating a harmonious and humane post-secular society filled with modified cultural and religious values. As part of the cultural approach, it is worth considering that Islam causes a constant desire for improvement, constant improvement of life, spiritual and moral development. The survey revealed that the acquired moral qualities in the learning process are actively used by students of Islamic institutions in the conditions of society, while forming a humane and educated Kazakh society. However, to actively promote the process of developing educational potential in the context of spiritual and moral values of the individual, institutions need to integrate the essence of Eastern and Western cultures into a single system. This would allow creating an appropriate spiritual and moral component of the Islamic religion in Kazakhstan, considering modern canons and cultural elements of society. Accordingly, it can be concluded that the purpose of the study has been achieved. However, additional research is needed to further emphasise the connection between the political, social, spiritual, and cultural components that form the educational potential of Islam in a post-secular society.

References

- 1 Salamun H., Ab Rahman A. Leadership values and understandings from an Islamic perspective // *Leadership in a Changing World* (Working Title). – 2022. – P. 11-13.
- 2 Mohd Yusoff M. Z., Hamzah A., Fajri I., Za, T., Yusuf S. M. The effect of spiritual and social norm in moral judgement // *International Journal of Adolescence and Youth*. – 2022. – № 27 (1). – P. 555-557.
- 3 Aminnuddin N. A. Dataset on Islamic ethical work behavior among Bruneian Malay Muslim teachers with measures concerning religiosity and theory of planned behavior // *Data in Brief*. – 2020. – № 29. – P. 105-108.
- 4 Anam S., Degeng I. N. S., Murtadho N., Kuswandi D. The moral education and internalization of humanitarian values in pesantren // *Journal for the Education of Gifted Young Scientists*. – 2019. – № 7 (4). – P. 827-829.
- 5 Han Y., Carlo G. The links between religion and prosocial behaviors in early adulthood: The

Features of the Culture-Building Approach to the Study of the Development of the Educational Potential of the Person in the Context of Spiritual and Moral Knowledge in Islam

- mediating roles of media exposure preferences and empathic tendencies // *Journal of Moral Education*. – 2020. – P. 15-17.
- 6 Kaur S. Effect of religion and moral identity internalization on prosocial behavior // *Journal of Human Values*. – 2020. – № 26 (2). – P. 186-188.
- 7 Willard A. K., Baimel A., Turpin H., Jong J., Whitehouse H. Rewarding the good and punishing the bad: The role of karma and afterlife beliefs in shaping moral norms // *Evolution and Human Behavior*. – 2020. – № 41 (5). – P. 389-390.
- 8 Basilov V. N. Popular Islam in Central Asia and Kazakhstan // *Institute of Muslim Minority Affairs, Journal*. – 1987. – № 8 (1). – P. 12-14.
- 9 Koehrsen J. Muslims and climate change: How Islam, Muslim organizations, and religious leaders influence climate change perceptions and mitigation activities // *WIREs Climate Change*. – 2021. – No. 12. – P. 702-703.
- 10 Malik B. A. Islam in Post-Soviet Kazakhstan: Experiencing public revival of Islam through Institutionalization // *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*. – 2019. – № 13 (3). – P. 351-353.
- 11 Zhussipbek G., Achilov D., Nagayeva Z. Some common patterns of Islamic revival in Post-Soviet Central Asia and challenges to develop human rights and inclusive society // *Religions*. – 2020. – № 11 (11). – P. 548-549.
- 12 Abdullaeva M., Gafurova S., Khandamian V. Central Asian jadids' efforts to serve the nation by bringing enlightenment to the country // *International Journal of Social Science Research and Review*. – 2022. – № 5 (7). – P. 224-225.
- 13 Kunnummal A. Mapping post-secular Islamic liberation theology // *Journal for the Study of Religion*. – 2022. – № 35 (1). – P. 6-8.
- 14 Mahdi M. S., Schimmel A., Rahman, F. Islam // *Encyclopedia Britannica*. – 2023. – P. 389-391.
- 15 Normamatovna S. N. Content of the concept of spiritual-moral qualities in psychological and pedagogical literature // *Journal of Advanced Research and Scientific Progress (JARSP)*. – 2022. – № 01 (03). – P. 74-75.
- 16 Omelicheva M. Y. Islam in Kazakhstan: a survey of contemporary trends and sources of securitization // *Central Asian Survey*. – 2011. – № 30 (2). – P. 243-245.
- 17 Mamatov M., Siddikov I. B. The essence of Sufism // *Journal of Positive School Psychology*. – 2022. – № 6 (7). – P. 31-33.
- 18 Yasin R. F. B. F., Jani M. S. Islamic education: the philosophy, aim, and main features // *International Journal of Education and Research*. – 2013. – № 1 (10). – P. 17-18.
- 19 Abubakar T. A., Abdullah A. H., Ubale A. Z., Embong R. Islamic education and the implication of educational dualism // *The Social Sciences*. – 2016. – № 11 (2). – P. 156-157.
- 20 Prabowo A. D. A., Ilyas H. Multicultural education in Islamic perspective // *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*. – 2021. – No. 570. – P. 356-357.
- 21 Ilham D. The challenge of Islamic education and how to change // *International Journal of Asian Education*. – 2020. – № 01 (1). – P. 22-23.
- 22 Thoma S. J., Walker D. I., Chen Y. H., Frichand A., Moulin-Stozek D., Kristjansson K. Adolescents' application of the virtues across five cultural contexts // *Developmental Psychology*. – 2019. – № 55 (10). – P. 2202-2204.
- 23 Koehrsen J., Becci I., Huber F., Blanc J. How is religion involved in transformations towards more sustainable societies? // *A systematization, Historia Religionum forthcoming*. – 2020. – No. 11. – P. 99-101.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Tangsholpan Zholmukhan

PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: Tangsholpanzh@gmail.com

Nurlan Kairbekov

Associated Professor, PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: nurlan.kairbekov@mail.ru

Таңшолпан Мұхтарқызы Жолмұхан

PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: Tangsholpanzh@gmail.com

Нурлан Евфратович Кайрбеков

қауымдастырылған профессор, PhD, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: nurlan.kairbekov@mail.ru

Таншолпан Мухтарқызы Жолмұхан

PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, email: Tangsholpanzh@gmail.com

Нурлан Евфратович Кайрбеков

ассоциированный профессор, PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, email: nurlan.kairbekov@mail.ru

ISLAMIC TOLERANCE: CONCEPTUALITY, CONTEXTUALITY, PRACTICE

¹N.L.Seitakhmetova, ^{1,2}L.N.Toktarbekova,
³Sh.B.Bidakhmetova, ⁴Y.M.Sharonova

ABSTRACT

The article examines the phenomenon of Islamic tolerance in the context of the value-based cultural paradigm of Islam. Based on sociological studies of the Arab Barometer of Public Opinion of Muslims living in the countries of the Islamic world, the interpretation of tolerance as a key value is given. The authors provide respondents' opinions on problematic issues related to Islamic identity and gender issues. The authors believe that Islamic tolerance is a multifaceted phenomenon that includes spirituality, moral imperatives, and a philosophy of mutual understanding. The article reveals the importance of tolerance for developing dialogue in interfaith relations. The Arab Barometer is a marker of the level of Islamic tolerance. The significance of Islamic tolerance lies in its formation of ideological and tolerant attitudes.

Key words: Islamic Tolerance, Arab Barometer, Islamic Traditions, Culture of Tolerance.

¹Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan

²SOAS University of London, London, UK

³Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

⁴Caspian University, Almaty, Kazakhstan

Author-correspondent:
L.N.Toktarbekova,
lauratoktarbekova@gmail.com

Reference to this article:
Сейтахметова Н.Л.,
Токтарбекова Л.Н.,
Бидакхметова Ш.Б.,
Шаронова Y.M. Islamic
Tolerance: Conceptuality,
Contextuality, Practice //
Adam Alemi. – 2024.
– No.1 (99). – P. 172-179.

Ислам толеранттылығы: концептуалдылық, контекстуалдылық және тәжірибе

Аңдатпа. Мақалада ислам толеранттылығы феномені исламның құндылықтарға негізделген мәдени парадигмасы контекстінде қарастырылады. Ислам әлемі елдерінде тұратын мұсылмандардың қоғамдық пікірінің араб барометрінің әлеуметтанулық зерттеулеріне сүйене отырып, толеранттылық негізгі құндылық ретінде түсіндіріледі. Авторлар респонденттердің ислам бірегейлігі мен гендерлік мәселелерге қатысты күрделі мәселелер бойынша пікірлерін ұсынады. Авторлар ислам толеранттылығы руханилықты, моральдық императивтерді және өзара түсіністік философиясын қамтитын көп қырлы феномен деп санайды. Мақалада конфессияаралық қатынастар тәжірибесінде диалог құру үшін толеранттылықтың маңыздылығы ашылады. Араб барометрі зерттеулері ислам толеранттылығы деңгейін көрсететін маркер болып саналады. Ислам толеранттылығының мәні оның дүниетанымдық толерантты көзқарастарын қалыптастыруда жатыр.

Түйін сөздер: ислам толеранттылығы, Араб Барометрі, ислам дәстүрлері, толеранттылық мәдениеті.

Исламская толерантность: концептуальность, контекстуальность, практика

Аннотация. В статье рассмотрен феномен исламской толерантности в контексте ценностной культурной парадигмы ислама. На основании социологических исследований Арабского барометра общественного мнения мусульман, проживающих в странах Исламского мира дана интерпретация толерантности как ключевой ценности. Авторы приводят мнения респондентов по проблемным вопросам, связанных с исламской идентичностью и гендерными проблемами. Авторы считают, что исламская толерантность является феноменом многогранным, включающим в себя духовность, моральные императивы и философию взаимопонимания. В статье раскрывается значение толерантности для конструирования диалога в практике межконфессиональных отношений. Исследования Арабского Барометра являются маркером, выявляющим уровень исламской толерантности. Значение исламской толерантности заключается в ее формировании мировоззренческих толерантных установках.

Ключевые слова: исламская толерантность, Арабский Барометр, исламские традиции, культура толерантности.

Introduction

The politicisation of the Islamic tradition in recent decades has contributed to the promotion of the ideology of tolerance and intolerance. Tolerance as a concept that took shape in the discourse of the Western Enlightenment from the famous work of John Locke began to be correlated with religious tolerance or religious tolerance. It should be noted, however, that the patience of faith and patience in faith have been fundamental principles in all religious traditions, beginning with Buddhism. In Abrahamic religious traditions, faith acquisition could be accomplished with respect and patience with one's loved one. For example, the historically multi-confessional and multicultural landscape in the Islamic world during the Arab Caliphate period was maintained through the practice of tolerance.

In the Islamic tradition, tolerance is associated with "sabr" and "tasamukh."

The foundations of Islamic tolerance were basic in theological and philosophical discourses. For example, the tafsirs of al-Bukhari [1], Muslims, Abu Dawud and other famous theologians of the Islamic world were particularly important. The modern discourse of Islamic tolerance in the works of D. Esposito [2], T. Assad [3], Hanafi H. [4], Ibrahim T. [5] and others shows the need to reveal modern problems that arise in interfaith and intercultural interaction between the Islamic and Western worlds.

The reconstruction of the experience of Islamic tolerance, which contributes to

overcoming fanaticism, extremism and all kinds of manifestations of religious phobias, should be carried out objectively. Literalism and the formal abstract interpretation of the Islamic tradition of tolerance have been emphasised in some studies by scholars such as Khaled Abu el-Fadl [6] and Mustafa Akyol [7]. They believe that a large number of problems in the construction of dialogue and mutual understanding are contained in the abstract interpretive practice of concepts, contexts, eventfulness, and chronotopes of time.

The study of Islamic tolerance in connection with the transformation of religious, political and cultural processes should be relevant to the present and reflect the demands of both the Muslim and European communities for coexistence and dialogue.

Coercion to tolerance, like "coercion in religion," is not a modern frame since the demand for freedom and the right to pluralism determine and shape public consciousness.

Calls for tolerance will remain just appeals if the policy of tolerance does not become the basis for the formation of culture, science, and art.

Methodology

This article employs the methods of historical reconstruction and sociological interpretation, using the Arab Barometer as a key tool. These methods have allowed us to uncover the integration potential of

Islamic tolerance and the societal need for its implementation. The axiological interpretation of Islamic tolerance reveals its levels in the modern public consciousness, providing insights into the limits and possibilities of tolerance. These findings have practical implications for policymakers interested in fostering interfaith dialogue and understanding.

Main part

Islamic tolerance in sociocultural reality

A just society, which is being formed in the realities of Kazakhstan [8], should be carried out based on spiritual, humanistic traditional experience; one of the critical traditions is the Islamic tradition of tolerance, which has made it possible to preserve the intercultural and interfaith diversity of Kazakhstan.

The conceptualisation of tolerance in post-familiar times is no longer only related to the content of patience and tolerance but also to such phenomena as spirituality, morality, and mercy.

On the territory of Kazakhstan, tolerance had its traditions, since the multicultural landscape was a territory of comfortable coexistence of the traditions of Zoroastrianism, Buddhism, Tengrism, Manichaeism, and early Christianity. For example, the found and interpreted manuscripts in different languages (Parthian, Sogdian, Kipchak, Uighur) demonstrate the presence of other religious traditions in this region and the "presence" of patronage on the part of rulers and societies.

With the advent of Islam, tolerance became a multifaceted phenomenon, the meaning of which, first of all, was associated with a respectful attitude to other religious traditions and religious rituals. This attitude was especially evident in Transoxiana and Muslim Spain. The tradition of tolerance in Muslim Spain was maintained by all strata of society, influencing consolidation. It is necessary to note in the construction of tolerance philosophical, theological treatises such

scholars as Raymond Lully. His well-known work "Conversations of the Three Wise Men" reveals the complementarity of the three Abrahamic religions: Judaism, Christianity and Islam, which coexisted in the space of Islamic Spain. An extended tolerance period contributed to developing the sciences, philosophy, arts, and classical rational theology. The discourse, for example, of Islamic philosophy in Muslim Spain in the works of Ibn Rushd, Ibn Tufail, Ibn Massara, and Ibn Bajji influenced the formation of a culture of tolerance.

In many ways, the tolerant experience of the Islamic world was based on the fundamental principles included in the Constitution of Medina (622) and the Treaty of Hudaibiyya (628). The Medina Constitution proclaimed the rights to freedom of religion and the legal regulation of relations between Muslims and non-Muslims. This Treaty (Constitution) constructed the rights to cultural and religious sovereignty of the religious communities living in Medina. The Khudaybiyya Treaty also opened up prospects for the tolerance of relations in society and the strengthening of ties.

Modern agreements and declarations on tolerance in the Islamic world meet society's needs. For example, the famous Amman Declaration of 2004 outlined the algorithms for the formation of tolerance, answering five essential questions: Islamic identity, Islamic pluralism, Islamic education, enlightenment, Islamic tolerance, and cooperation [9].

Unlike the Cairo Declaration on Human Rights in Islam, the Amman Declaration has not been criticized; on the contrary, it is understood as a frame message for dialogue and mutual understanding.

Declarations of tolerance play an essential role in forming a culture of tolerance in society. In the Islamic world, declarations of tolerance play the same role as fatwas. The polysemantic and, at the same time, the holistic meaning of tolerance in Islam is manifested in legal practice, especially in ijthad, philosophical teachings, and art, in which the continuity and acceptance of different styles and traditions that do not contradict ethical

Islamic norms have been realised.

Tolerance as a communicative practice has been very effective. A particular state's internal political processes facilitated its periodic deconstruction. For example, in Spain, with the advent of the Inquisition, tolerance no longer became a principle of life but a form of protest, a discourse of resistance in defending the right to religion and individual freedom.

An analysis of public opinion in the countries of the Islamic world shows that tolerance is one of the stable components of traditional societies and cultures. As a rule, tolerance as a phenomenon appears in the historical and cultural landscape with a pronounced multicultural or multicultural component. For example, in Kazakhstan, tolerance has been implemented in the sphere of socio-cultural and political life. Sociological studies of tolerance in Kazakhstan demonstrate a high tolerance index in society's cultural, communicative and confessional interactions.

Sociological research of Arab Barometer, based on surveys and interviews in the countries of the Islamic world, are markers for identifying socio-cultural and political situations and the mood called socio-cultural tension, which determines the boundaries of trust in society, confrontations and conflict-prone situations. Socio-cultural tensions include concepts such as religious tension, interfaith tension, and intrafaith tension. All of these types of religious tension contribute to the creation of religious hostility, religious intolerance, and religious conflicts in society.

The interpretation of religious tensions is often related to the problems of interfaith conflicts. In this context, it is necessary to identify the level of religious tolerance in society, focusing on the issue of interaction between religious confessions and their dialogue. The dialogue of religions is the most difficult since it is a dialogue of religious values, traditions, and, finally, different paradigms united by the spiritual factor. It is assumed that in the dialogue of religions, the removal of tension is carried out through understanding and constant renewal of the conditions of dialogue.

Traditional and non-traditional religions, intolerant coexistence, can also produce conditions for tolerance.

The problem of tolerance in Islamic societies is historical and contemporary, and at present, studies of the Religious Tolerance Index show a noticeable increase in tolerance in relations between people.

The Arab Barometer has not conducted a separate study of religious (Islamic) tolerance, but a sociological study of public opinion on gender equality and relations between non-religious and religious people shows the level of tolerance concerning these problems. For example, an analysis of public views conducted by the Arab Barometer over the past five years (2019-2023) in the Middle East and North Africa on women's rights and freedoms, attitudes towards migration processes, and sexual minorities showed that attitudes towards non-religiosity and religious societies have changed, this attitude has become tolerant; moreover, the number of people who consider themselves non-religious has increased to 13% [9].

The issue of women's rights and gender equality was the most "tolerated": respondents (about 50%) expressed the opinion that women can take part in public administration [10]. Concerning the adoption of queer identities, the position of the majority is still intolerant, even in Lebanon, only 6% of respondents expressed their tolerance towards queer communities [10].

The attitude to the problem of emigration and democracy is interesting. Most respondents are optimistic about emigration due to social, political, and economic issues; for example, in connection with leaving the country, every fifth of the respondents agreed to accept and understand the cultural traditions of another country. The attitude towards democratic values is positive; moreover, respondents accept emigration as a choice because of the threat of totalitarian and dictatorial regimes [10].

The Arab Barometer's studies, which are highly appreciated by the scientific community, are a reliable and important source, especially for analyzing a number

of issues related to the Middle East countries. Based on data published by the Arab Barometer, the present report analyses a number of issues related to education, religion, discrimination, and gender studies in the Middle East.

According to the Arab Barometer report (December 19, 2022) [11], in Jordan, the study identified the most critical areas for improving public education: teacher training, reducing class sizes, and improving technology in education. Similarly, in Kuwait, the focus is on teacher training and curriculum renewal. The study also highlights the most pressing problems of the school system, such as overcrowding in classrooms, lack of qualified teachers, outdated technology, crumbling infrastructure and outdated curricula, highlighting the need for public education policy reforms in both Kuwait and Jordan.

Another critical issue is gender equality in education. According to the Arab Barometer report (January 5, 2023) [12], a quarter of Moroccans believe that university education is more important for men than for women. Interestingly, less than one in five women agree with this statement, compared to three in ten men. Kuwaitis fully agree that higher education is more important for men than for women. The answer to the question of whether a man should have the final say in all decisions concerning the family is traditional in Kuwait.

According to the Arab Barometer report (February 20, 2023) [13], nearly two-thirds of Kuwaitis strongly believe that men are better suited for political leadership positions. Although most Tunisians favour quotas for women in the cabinet and parliament, about half still believe that men are better at political leadership than women.

While women's economic empowerment in Morocco is an essential factor in the increasing number of women in employment, the treatment of women in Tunisia has harmed their employability.

In 2022, only about a quarter of women in Tunisia worked, with five of them indicating that women face widespread challenges

on their way to employment. Tunisian responses suggest that the obstacles to increasing women's employment are many and multifaceted. About one in ten women talk about low wages and discriminatory attitudes towards women. Harassment was another serious problem affecting women in many countries, and Tunisia was one of them. About three-quarters of those surveyed say that harassment of women in the workplace is very widespread. This is not just the perception of Tunisian women; men and women are equally inclined to hold this opinion. Moreover, it has been found that women are often prone to harassment on the street. Again, there are no significant differences between male and female survey results in Tunisia on this issue. Finally, there is a consensus that women face almost no domestic violence, with only 14 per cent of Tunisians believing that this is not the case.

First, Moroccans were asked if they agreed that a man should have the final say on all family decisions, and more than half of citizens strongly agreed or agreed with this statement, six points more than in 2018. Strikingly, Moroccan men are 30 per cent more likely to say that a man should have the last word at home than a woman. Secondly, the Arab Barometer conducted a survey of Moroccans about various tasks in the household, such as helping children with their studies, budgeting for the household, and who should be responsible for them. At the same time, they are more likely to say that men should be accountable for budgeting and household expenses.

Only 4 per cent of Kuwaiti citizens believe that the preparation of the family budget and the satisfaction of the family's needs is the sole responsibility of the mother. In Lebanon, the majority of people believe that the family budget and household needs are solely the responsibility of the father, and more than a third of those surveyed believe that home surveys should be shared between the mother and father.

Another important question that opens up the understanding of critical social positions is whether a woman married

to a foreigner can transmit nationality to her children. Almost half of Kuwaitis strongly agree that women married to foreigners should be able to pass on their nationality to their children. According to the Arab Barometer report (26 February 2024; 8 September 2022) [14, 15], almost all Tunisians agree that men and women should have equal rights in deciding whom to marry.

According to the Arab Barometer report (December 19, 2019) [16], nearly a quarter of Yemenis aged 18 to 29 identify as religious, compared to 34 per cent of those aged 60 and older who identify as spiritual. Surprisingly, people with a high school education are somewhat less likely to define themselves as religious. Less than half of Yemenis believe that religious leaders should influence government decisions, lower than in all previous Arab Barometer polls in the country. Seventy-one per cent believe religious leaders should not influence voters, down 20 percentage points from 2010. Meanwhile, 77 per cent of older generations believe religious leaders should not interfere in the affairs of voters, compared to 71 per cent among younger generations. Notably, the level of education is not so closely related to whether religious leaders should be able to influence voters, as roughly the same number of people hold this view with a basic level of education and those with a higher level.

According to the Arab Barometer report (November 14, 2019) [17], In Lebanon, three-quarters of those surveyed believe that religion is a private matter that should be separated from public life, down 13 per cent from 2012. In addition, two in 10 Muslims believe that non-Muslims should have reduced rights in a Muslim-majority country, up 12 per cent from 2010. Seventy-one per cent believe religious leaders should not influence voters, down 20 percentage points from 2010. Only 20 per cent believe religious leaders should influence government decisions, but this level is 11 points higher than in 2012. In addition, two in 10 Muslims believe that non-Muslims should have fewer rights in a Muslim-majority country, up 12 percentage

points from 2010.

The foregoing helps to understand the root causes of the problems in the Middle East.

Sociological studies of tolerance in secular and religious societies show the same answer to the question of what tolerance is. As a rule, most respondents understand tolerance concerning another system of values: worldview, religion, traditions, and customs. The issue of the need to form tolerance in society is significant.

With historical foundations, tolerance in Kazakh society is a value in the value worldview paradigm.

Conclusion

Islamic tolerance is a critical value in the axiological scale of Islamic culture. Studies of public opinion in Islamic societies (on the examples of individual countries of the Islamic world) on several issues such as gender equality, democracy, and education have shown that Muslims express their tolerant attitude on these issues. Gender equality and equal access to education are markers of tolerance for the majority of respondents, and the recognition of the plurality of the world is considered through the context of the diversity of cultural and religious traditions.

Sources of financing

This research was funded by the SC MSHE RK (Grant No. AP19679139 «The Architectonics of Islamic Tolerance in Kazakhstan: the Experience of Communication and Interfaith Dialogue»)

References

- 1 Al-Bukhari M. Al-Adab al-Mufrad. The Prophet's Hadiths on Good Conduct. - St. Petersburg: Dilya Publishing House, 2011. - 544 p. (in Russian).
- 2 Esposito J.L. The Oxford History of Islam. - Oxford University Press, 1999. - 749 p.
- 3 Asad N. Genealogies of Religion: Discipline and Reasons of Power in Christian West: Special Reference to Scholasticism. - Edinburgh

University Press, 1990. - 431 p.

4 Islam in the Modern World. – Cairo: Darkeba Bookshop, 2000. Vol. 1. - 542 p.

5 Towards Qur'anic Tolerance. - Nizhny Novgorod: Medina Publishing House, 2007. - 288 p.

6 Khaled Abou El Fadl. The Place of Tolerance in Islam. - Beacon Press, 2002. - 128 p.

7 Akyol M. Peopening Muslim Minds. A. Return to Reason, Freedom and Tolerance. - St. Martin Essentials. - 336 p.

8 Address of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan. 2021 // [Electronic source] URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhmorta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048> (the date of referring: 05.09.2023)

9 The Amman Message // [Electronic source] URL: <https://ammanmessage.com/> (the date of referring: 05.09.2023)

10 Source: Arab Barometer. BBC // [Electronic source] URL: arabbarometer.org (the date of referring: 05.09.2023)

11 Arab Barometer (19 December 2022). Report on Jordan. 2021-2022. Education // [Electronic source] URL: https://www.arabbarometer.org/wp-content/uploads/ABVII_Kuwait_Report-ENG.pdf (the date of referring: 05.09.2023)

12 Arab Barometer (5 January 2023). Morocco Situation Report 2021-2022 Gender issue // [Electronic source] URL: https://www.arabbarometer.org/wp-content/uploads/AB-VII_Morocco_Report-ENG.pdf (the date of referring: 05.09.2023)

13 Arab Barometer (20 February 2023). Kuwait State Report 2022. Gender issue. Education, gender and discrimination // [Electronic source] URL: https://www.arabbarometer.org/wp-content/uploads/ABVII_Kuwait_Report-ENG.pdf (the date of referring: 05.09.2023)

14 Arab Barometer (19 December 2019). Yemen: Country Report 2019. Religion // [Electronic source] URL: https://www.arabbarometer.org/wp-content/uploads/Yemen_Public-Opinion_2019.pdf (the date of referring: 05.09.2023)

15 Arab Barometer (26 February 2024). Tunisia: Public Opinion Report 2023. Gender // [Electronic source] URL: https://www.arabbarometer.org/wp-content/uploads/AB-VIII_Tunisia_Report.pdf (the date of referring: 05.09.2023)

16 Arab Barometer (8 September 2022). Report on Tunisia 2021-2022 // [Electronic source] URL: <https://www.arabbarometer.org/wp-content/uploads/AB7-Tunisia-Report-EN.pdf> (the date of referring: 05.09.2023)

17 Arab Barometer (14 November 2019). Lebanon: Country Report 2019. Religion // [Electronic source] URL: <https://www.arabbarometer.org/wp-content/uploads/lebanon-report-Public-Opinion-2019.pdf> (the date of referring: 05.09.2023)

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Natalya Seitakhmetova

Chief Researcher, Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: natalieseyt@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6297-7317>

Laura Toktarbekova

Leading Researcher, PhD, Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, Visiting Researcher of School of Oriental and African Studies (SOAS) University of London, London, United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, email: lauratoktarbekova@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4063-8255>

Shynar Bidakhmetova

PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Yelizaveta Sharonova

Associate Professor, PhD, Caspian University, Almaty, Kazakhstan

- Наталья Львовна Сейтахметова* бас ғылыми қызметкер, профессор, философия ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: natalieseyt@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6297-7317>
- Лаура Ниязбековна Токтарбекова* жетекші ғылыми қызметкер, PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, Шығыстану және африкатану мектебі Лондон Университетінің шақырылған ғылыми қызметкері, Лондон, Ұлыбритания және Солтүстік Ирландия Біріккен Патшалығы, email: lauratoktarbekova@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4063-8255>
- Шынар Бидахметқызы Бидахметова* PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
- Елизавета Михайловна Шаронова* қауымдастырылған профессор, PhD, Каспий Университеті, Алматы, Қазақстан
- Наталья Львовна Сейтахметова* главный научный сотрудник, профессор, доктор философских наук, член-корреспондент НАН РК, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: natalieseyt@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6297-7317>
- Лаура Ниязбековна Токтарбекова* ведущий научный сотрудник, PhD, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, приглашенный научный сотрудник Школы востоковедения и африканистики Лондонского университета, Лондон, Соединенное Королевство Великобритании и Северной Ирландии, email: lauratoktarbekova@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4063-8255>
- Шынар Бидахметқызы Бидахметова* PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
- Елизавета Михайловна Шаронова* ассоциированный профессор, PhD, Каспийский университет, Алматы, Казахстан

АДАМ ӘЛЕМІ

Жылына төрт рет шығады

Издается четыре раза в год

Редакция мекен-жайы:

050010,
Алматы қаласы,
Шевченко көшесі, 28
ҚР ҒЖБМ ҒК «Философия,
саясаттану және дінтану
институты» ШЖҚ РМК

Адрес редакции:

050010,
город Алматы,
улица Шевченко, 28
РГП на ПХВ «Институт философии,
политологии и религиоведения»
КН МНВО РК

Меншік иесі: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Ғылым комитетінің «Философия, саясаттану және дінтану институты»
шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік
кәсіпорны (Алматы қ.)

Собственник: Республиканское государственное предприятие на праве хозяйственного
ведения «Институт философии, политологии и религиоведения»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования
Республики Казахстан (г. Алматы)

*Басылып отырған материал
авторларының көзқарасымен редакция
алқасының пікірі сәйкес келмеуі мүмкін.*

*Мнение редакционной коллегии
может не совпадать с точкой зрения
авторов публикуемых материалов.*

*Журналда жарияланған
материалдардың, деректердің,
айғақтардың, тәсімдердің, сандық
көрсеткіштердің, жарнамалардың
растығы авторлардың жауапкершілігінде.*

*За достоверность публикуемых
в журнале материалов, сведений,
фактов, схем, цифровых данных,
рекламы ответственность несут
авторы.*

*Журналдағы деректерді
пайдаланғанда түпнұсқаға сілтеме
жасау міндетті.*

*При использовании материалов,
опубликованных в журнале, ссылка на
источник обязательна.*

Дизайн және беттеу: **Ж. Рахметова** Дизайн и верстка

Теруге 18.03.2024 ж. берілді. Басуға 26.03.2024 ж. қол қойылды.
Таралым 500 дана. Форматы 70x1001/16. Есепті баспа табағы 11,25.
Тапсырыс № 79.

ТОО «Quick Print» баспада басылып шығарылды.
Алматы қ., Төле би көшесі, 113/75.

Сдано в набор 18.03.2024 г. Подписано в печать 26.03.2024 г.
Тираж 500 экз. Формат 70x1001/16. Уч. изд. л. 11,25.
Заказ № 79.

ТОО «Quick Print» баспада басылып шығарылды.
Алматы қ., Төле би көшесі, 113/75.